

Bronislava Kerbelytė

TAUTOSAKOS POETIKA

Mokymo priemonė
etnologijos specialybės studentams

UDK 398(075.8)

Ke131

Apsvarstyta ir rekomenduota spausdinti Vytauto Didžiojo universiteto
Humanitarinių mokslų fakulteto tarybos posėdyje, vykusiame 2005-01-11
(Protokolo Nr.3)

Recenzentė:

Doc. dr. Gražina Kazlauskienė

ISBN 9955-12-080-0

© Vytauto Didžiojo universitetas, 2005

TURINYS

Pratarmė	4
Kaip suprantama tautosakos poetika.	5
Sąvokos <i>tautosaka</i> ir <i>folkloras</i>	5
Tautosakos / folkloro specifika	7
Folkloro sinkretiškumas	10
Tautosakos rūšys	12
Lyrinių dainų poetikos ypatumai	14
Dainų poetikos ištakos	14
Siužeto vaidmuo lyrinėse dainose	19
Dainų fragmentiškumas	27
Dainų kompozicinės priemonės	34
Meninės išraiškos priemonės	51
Dainų eilėdara	69
Baladžių poetikos ypatumai	73
Raudų ir verkavimų ypatumai	79
Eiliuotojo epo poetikos bruožai	90
Oracijų stiliaus ypatumai	107
Užkalbėjimų meniškumas	119
Pragmatinės paskirties naratyvų meniniai pradai	140
Pasakų poetikos bruožai	152
Mįslių sandara	168
Paremijų poetikos ypatumai	179
Tekstų šaltiniai	191
Literatūra	192

Pratarmė

Ši mokymo priemonė parengta remiantis paskaitomis, kurias autorė skaitė Vytauto Didžiojo universiteto Etnologijos ir folkloristikos katedros magistrantams. Kadangi tautosakos kūrybinių poetika gerokai priklauso nuo jų paskirties, kiekvieno žanro ypatumai apibūdinami atskirai. Autorė daugiausia dėmesio skiria tiems poetikos bruožams, kurie lemia kiekvieno žanro poetinę sistemą. Poetikos ypatumai iliustruojami ne tik lietuvių, bet ir kitų tautų folkloro pavyzdžiais, Viduramžių Europos bei senųjų Azijos civilizacijų raštijoje užfiksuotais tektais. Skaitytojai supažindinami su lietuvių folklore populiarių ir jame nesančių žanrų (mitologinio ir istorinio epų) poetika; lyginami lietuvių ir kaimyninių tautų analogiškų folkloro kūrybinių poetikos bruožai.

Remiamasi kitų poetikos tyrinėtojų darbais ir pačios autorės tekstų analizės rezultatais.

Svarbiausias autorės tikslas – paskatinti studentus atidžiai analizuoti tekstus, lavinti pastabumą, įprasti teorines išvadas grįsti patikrintais tekstų duomenimis.

Cituojami folkloro kūriniai ar jų fragmentai paimti iš leidinių, kurie nurodyti šaltinių sąrašė. Prie tautosakos kūrybinių citatų, kuriomis iliustruojami tam tikri poetikos ypatumai, šaltiniai nenurodomi. Jie nurodomi tik tada, kai kūriniais ar jų fragmentais argumentuojami autorės teiginiai.

Daugumą kitų tautų kūrybinių fragmentų į lietuvių kalbą vertė autorė (kiti vertėjai nurodyti prie cituojamų tekstų).

Kaip suprantama tautosakos poetika

Antikos laikais graikų kalbos žodis *poetika* reiškė „poezijos menas...“. Tai vienas seniausių literatūros mokslo terminų. Aristotelis, Horacijus poetika vadino mokslą apie literatūrą (beletristiką). Vėliau meno esmės, jo santykio su tikrove, tikslų ir paskirties tyrinėjimai priskirti filosofijos estetikos sričiai, o poetika apsiribojo kūrinų meninės formos aprašymu. Viduramžiais ir renesanso epochoje poetika (ar *piitika*) tapo kalbos puošmenų ir eilėdaros tyrinėjimu. Klasicizmo epochoje ėmė formuotis mokslas apie žanrines formas.

Pastaraisiais šimtmečiais terminas *poetika* taikomas tyrinėjant ir grožinę literatūrą, ir tautosaką. Poetikos sritis tolydžiu plėtėsi: iš pradžių jai priklausė tik meninės išraiškos priemonės, eilėdara; vėliau prisidėjo kūrinų kompozicija, siužetų sandara ir visa kita, kas lemia kūrinio darną ir meniškumą.

A. Veselovskis buvo užsibrėžęs parašyti istorinę poetiką, t.y. parodyti dėsninę žodinės meninės kūrybos procesą, poetinių formų kaitą. Daugiausia dėmesio jis skyrė liaudies kūrybos sinkretizmui, poetinių žanrų iš pirmykščio sinkretizmo išsiskyrimui, poezijos apeigiškumui, apeiginių dainų analizei, epitetui, paralelizmui, epiniams kartojimams, siužetui. XX a. pirmosios pusės tyrinėtojų dėmesio centre buvo poetinė kalba jos funkcijos aspektu (R. Jakobsonas bei rusų formalistai poetiką suprato beveik vien kaip poetinės ar net eiliuotos kalbos teoriją – poetikos ir stilistikos riba tapo nebeaiški).

Poetikos dabartinė samprata – tai meninių priemonių sistema (vaizdiniai, kompozicija, siužetas, poetinė kalba), kurią lemia kūrinų turinys ir jų paskirtis.

Tyrinėjant *tautosakos poetiką*, į tradicijoje saugomus tekstus visų pirma žiūrima kaip į žodinę meninę kūrybą.

Sąvokos *tautosaka* ir *folkloras*

Kai tautosaka suvokiama kaip meninė kūryba, kartais ji apibūdinama terminais „žodžio menas“, „liaudies poezija“; tautosakos savitumai išryškunami lyginant ją su grožine literatūra, raštija. Kartais tautosakai net taikomas „liaudies literatūros“ terminas.

Neretai tautosakai priskiriami tik tie žodinę išraišką turintys kūriniai, kurie pasižymi menine verte. Atsižvelgiant į „meninės vertės“ apribojimą, tautosakos sričiai nepriskiriami liaudies tikėjimai, sapnų aiškinimai, liaudies meteorologijos, liaudies medicinos žinios ir kt.

Tačiau nesunku įsitikinti, kad net to paties tautosakai priskiriamo kūrinio (pvz., sakmės, padavimo) variantai meniškumo požiūriu labai nevienodi. Gali būti papasakota siužetinė sakmė, kurioje pastebima darni kompozicija ar aptinkama meninės išraiškos priemonių; kituose variantuose tas pats siužetas gali būti sutrauktas iki lakoniško teiginio, neturinčio jokių meniškumo žymių. Pagaliau tautosakai nepriskiriamuose tekstuose pasitaiko vaizdingų, net metaforiškų posakių, kurių meniškumas neabejotinas.

Labai plačiai vartojamas tarptautinis terminas *folkloras*. Kai 1846 m. jį pasiūlė anglų archeologas Viljamas Džonas Tomps'as, jo reikšmė buvo „liaudies išmintis“. Minėtas terminas pakeitė Europoje vartotą terminą „primityvioji senovė“ bei vokišką sinonimą „liaudies tradicija“ (Volkskunde). Slavų kraštuose XIX a. vartoti terminai *liaudies kūryba*, *žodinė liaudies kūryba*, *liaudies poezija*, *liaudies literatūra*. Du pirmieji terminai tebevartojami iki šiol daugelio šalių (ir Lietuvos) tyrinėtojų.

Žymint tyrinėjimo objektą, terminas *folkloras* vartojamas siauresne ir platesne reikšmėmis. Anglų „Folklore Society“ 1879 m. oficialiai priėmė šį terminą dviem reikšmėmis:

1) terminas žymi visą nerašytą liaudies istoriją, ypač „primityvių epochų“ istoriją;

2) jis žymi senovės papročius, apeigas ir ceremonijas, kurios virto civilizuotų visuomenių žemesniųjų klasių tikėjimais ir tradicijomis.

Dabartiniame moksle terminas *folkloras* vartojamas irgi dviem reikšmėmis:

1) universalialia liaudies žinių, išminties reikšme;

2) juo įvardijama žemesniųjų visuomenės sluoksnių tradicijos būdu (daugiausia žodžiu) plintanti kultūra.

XX a. lietuvių moksle išplito termino *folkloras* vertinys *tautosaka*. Pastarasis terminas taikomas žodiniams, didesnę ar mažesnę meninę vertę turintiems tekstams. Terminu *folkloras* įvardijamas visas tradicinės kultūros palikimas (jis apima ne tik dainas, pasakas, patarles, bet ir papročius, tikėjimus, šokius). Tačiau terminas *folkloras* vartojamas ir kaip lietuviško termino *tautosaka* sinonimas, t.y. siauresne reikšme.

XX a. pabaigoje UNESCO sudarė ekspertų grupę folkloro saugojimo ir panaudojimo taisyklėms rengti. Šios tarptautinės organizacijos priimtame dokumente folkloras kaip tradicinės liaudies kultūros dalis taip apibūdinama:

1) kolektyvinė ir tradicija besiremianti grupių ar individų kūryba, kurioje reiškiamos visuomenės viltys ir troškimai, kuri yra adekvati kultūrinio ir nacionalinio savitumo išraiška;

2) folkloro pavyzdžiai ir vertybės perduodamos gyvu žodžiu, imitacijos ir kitais būdais;

3) folkloro formos – tai kalba, žodinė literatūra, muzika, šokiai, žaidimai, mitologija, apeigos, papročiai, amatai, architektūra ir kitos meninės kūrybos rūšys.

Taigi UNESCO dokumente terminas *folkloras* suprantamas ypač plačiai – jis taikomas net kalbai.

Atsižvelgdami į šią terminų *folkloras* ir *tautosaka* vartosenos ir suvokimo įvairovę, aptarsime kurso *tautosakos poetika* turinį. Jį sudaro žodinių tradicinių kūrinių meniškumas ar jo pradmenys; jie nagrinėjami tradicinės kultūros kontekste, t.y. atsižvelgiant į žanro bei konkrečių kūrinių pragmatinės ir meninės paskirties sąveiką.

Kadangi tautosakos kūrinių poetikos bruožams apibūdinti naudojami literatūros tyrinėjimų terminai, mes aptarsime ir tokias menines priemones, kurios naudojamos kuriant įvairius (raštu nefiksuojamus ir fiksuojamus) tekstus, ir tokias, kurios būdingos tik tautosakai.

Tautosakos / folkloro specifika

Folkloras ir literatūra / raštija. Tautosakos ir literatūros poetikos priemonių panašumas lėmė, kad tautosakos specifika gana dažnai apibūdinama, lyginant su literatūra. Svarbiausiu folkloro požymiu laikomas kūrybos kolektyviškumas; kartais tai suprantama kaip individualaus autoriaus nebuvimas ar anonimiškumas. Tačiau vien anonimiškumo nepakanka, kad kūrinys būtų priskirtas folklorui / tautosakai. Kolektyvas priima arba nepriima individo sukurtų bei jo iš kitos tautos kūrybos perimtų dalykų. Ne kartą aprašytas Afrikos ar Australijos genčių dainių baiminimasis, ar jų tam tikrai šventei kuriama daina bus dainuojama, ar žmonėms patiks. Taigi ko-

lektyviškumas reiškia ne tik galimybę kiekvienam individui dalyvauti nežinomo ar net žinomo kūrėjo produkto šlifavime, bet ir tai, kad kuriantis individas privalo prisitaikyti prie tradicijos, naudoti gana daug jau žinomų vaizdinių, meninės išraiškos priemonių ir kompozicijos būdų. Tik tokiu atveju kūrinys bus pripažintas kaip savas, jis bus saugomas atmintyje ir perduodamas tradicijos būdu.

Todėl pastaraisiais dešimtmečiais tikslesne laikoma ne *kolektyvinės kūrybos*, o *kolektyvinės atminties* sąvoka.

J.Lotmanas teigia, kad išsimintų dalykų atrankos ir požiūrio į juos žinojimas gali padėti išryškinti literatūros ir folkloro skirtumus bei jų specifinius bruožus (Lotman 1987: 3 – 11). Folkloras ir raštija – tai skirtingos atminties formos. Jose siekiama išsiminti skirtingus dalykus. Metraščiuose, laikraščiuose, memuaruose fiksuojami *ypatingi*, t.y. pavieniai įvykiai, nukrypimai nuo normos. Tik raštija juos gali išsaugoti. Tuo tarpu folklore ryškus siekimas išsaugoti žinias apie *tvarką*, apie *tipiškus įvykius bei santykius*. Anot J.Lotmano, kolektyvinė sąmonė fiksuoja tai, kas bendra visam kolektyvui, ir sukuria saugojimo mechanizmus. Raštijai būdingas dėmesys veikslių rezultatams, o folklore – elgesio normoms. Pavyzdžiui, metraštyje fiksuojama, koks tam tikrais metais buvo derlius, o folklore – kada reikia sėti (Lotman 1987: 4). Skaitant metraščius, neretai aptinkamas teiginys: „Tais metais nieko nebuvo“. Be abejo, negalėjo nebūti įvykių, bet nebuvo nieko ypatingo, ką metraštininkas laikytų vertu užrašyti.

Raštijoje ypač svarbus dėmesys laikui – atsiranda istorijos samprata (istorija – vienas šalutinių raštijos atsiradimo padarinių). Rašytinė kultūra orientuota į praeitį, folkloras – į ateitį. Tai pastebima net liaudies padavimuose, kurie laikomi nerašyta tam tikros vietos ar net konkretaus paminklo istorija. Nors pabrėžiama, kad vaizduojami labai senų laikų įvykiai, kūrinuose galima rasti sektinų arba nesektinų elgesio pavyzdžių. Kai pasakojama apie žmonių susidūrimus su senų senovėje nugrimzdusių dvarų gyventojais ar apie mėginimus juos išvaduoti, kuriamas išpūdis, jog tokie dalykai bet kada gali pasikartoti; todėl svarbu išsiminti teisingą žmogaus elgesio modelį ir klaidų nebekartoti.

Raštijoje kuriami vis nauji ir nauji tekstai, tuo tarpu folkloro tekstai ne dauginami, o atkuriami iš naujo, perkuriami, pritaikomi, „verčiami“ į kiekvienos esamos situacijos „kalbą“.

Nepaisant tekstų senėjimo, kalbos raidos, rašytinė kultūra aiškesnė, nes ji orientuota į „nežinančius“, į palikuonis. Tuo tarpu folklore apstu neiškių perkeltinės reikšmės posakių bei simbolių, nes kūriniai orientuoti į „žinančius“ kolektyvo narius, o šių suvokimas kinta.

Raštijos kūriniai gali turėti variantų; paprastai jie visi būna fiksuoti (dažnai ne visi išlieka). Tuo tarpu folkloro kūriniių *varijavimas* – būtina jų gyvavimo, perdavimo ir prisitaikymo prie naujovių sąlyga.

Priešingu literatūrai folkloro požymiu laikoma nefiksuota perdavimo forma (nors užrašyta gana daug, vis dėlto tai tik labai menka per šimtmečius atliktų variantų dalis). Žodinis perdavimas yra svarbus folkloro požymis, tačiau pastaraisiais šimtmečiais tam tikrų folkloro žanrų kūriniai plinta ir raštu. Pastaroji saugojimo ir perdavimo forma gerokai padidina folkloro kūriniių variantų stabilumą, tačiau jų paskirties ir orientacijos į visam kolektyvui bendrų interesų reiškimą nekeičia.

Folkloro funkcionavimo dėsniai. Kalbant apie folklorą / tautosaką dažnai vartojama *tradicijos* sąvoka, o konkretūs kūriniai vadinami *tradiciniais*. Nėretai tradicija ir tradiciškumas suvokiami kaip ilgaaamžiškumo / senumo sinonimai. Taigi reikia išsiaiškinti, kas yra tradicija. Armėnų filosofas E. Markarianas teigia, kad tradicija yra reiškinio *kultūra* mechanizmas. Tai žmonių patirties / kultūros kaupimo, perdavimo ir realizacijos būdai, dabarties ryšių su praeitimi sistema (Markarian 1969). Visuomenė be tradicijų negali būti. Netradiciškumo iliuzija susidaro dėl pagreitintos visuomenės raidos, naujų informacijos perdavimo būdų plitimo. Pastarieji (radijas, televizija, internetas) sumažino vyresniosios kartos bei šeimos vaidmenį saugant ir perduodant žinias bei meninę kūrybą.

Folkloro tradicijos funkcionavimo dėsnius XX a. pradžioje suformulavo anglų folkloristas Sesilis Šarpas (Sharp 1907). Tai *tęstinumas, varijavimas ir atranka*. Vėlesni skirtingų tautų folkloristai arba pratęsė šių S.Šarpo atrastų trijų pagrindinių dėsniių tyrinėjimą, arba savarankiškai juos atrado.

Visi trys dėsniai sąveikauja: tęstinumas priklauso nuo aplinkos priėmimo; senų senovėje sukurti dalykai yra varijavimo subjektai. Variacijos gali transformuoti kūrinius arba tam tikrų formų egzistavimą net užbaigti, t.y. vyksta visuomenei aktualių dalykų atranka. Papročių, elgesio normų, poetinių priemoniių tęstinumą lėmė kūrybos ir *atrantos* tūkstantmečiai.

Folkloro sinkretiškumas

Graikiškai *sinkretismos* – sujungimas. Tai pirminė kelių elementų vienovė, iš kurios vėliau išsiskyrė savarankiški dariniai. Seniai pastebėtas didesnis folkloro kūrinijų, lyginant su literatūra, sinkretiškumas. Sinkretizmo teorija sukurta XVIII a. švietėjų estetikoje, ją plėtojo A.Veselovskis (Veselovskij 1940: 200–317), J.Meletinskis (Meletinskij 1963: 22-25) ir kt.

Tyrinėtojai skiria kelias sinkretizmo atmainas:

- 1) ideologinis arba pirmykštis sinkretizmas – religinio, filosofinio ir meninio mąstymo vienovė;
- 2) meninis sinkretizmas – viename kūrinyje derinami muzikos, poetinio teksto, judesio, šokio elementai;
- 3) ankstyvosios meno formos, kuriose esama ir lyrikos, ir epo, ir dramos elementų.

A.Veselovskis teigė, jog chordinė daina, jeigu ji dainuojama dirbant, savo tempu organizuoja muskulų įtampą ir smegenų jėgą – tai psichofizinio katarsio poreikio išraiška. Ši senovinė sinkretinė poezija davusi apeigos ir kulto formas, tenkinusi ir religinio katarsio poreikius. Prie meniškumo, prie poezijos atsiskyrimo pereita laipsniškai (Veselovskij 1940: 213–215).

Vieno atlikėjo sekami ar sakomi kūriniai (pvz., pasakos, oracijos, parlarės) gali atrodyti esą nesinkretiški: naudojama tik žodinė išraiška, orientuojamasi į klausytojus ir norima, kad jie kūrinį suvoktų ar net išsimintų. Tačiau išraiškai sustiprinti ir klausytojų vaizduotei sužadinti pateikėjas naudoja intonacijas, balso tembro kaitą, suvokimą palengvinančias ir klausytojus organizuojančias pauzes, gestus, saikingas mimikos priemones t.y. bent minimalius vaidybos elementus. Prozos tekstuose naudojami eiliuoti bei dainuojamieji intarpai – atsiranda poetinio teksto ir melodijos sąsajos.

Liaudies dainoms būdinga poetinio teksto ir melodijos vienovė. Liaudies žaidimuose minėtus komponentus papildo vaidybos ar šokio elementai arba net abu kartu. Pašalinus nors vieną būtiną komponentą, kūrinys tampa nevisavertis arba virsta kuo nors kitu (pvz., lietuvių tautosakoje žinomas žaidimas „Piemuo, avys ir vilkas“ ir analogiško turinio pasakaitė).

Gali kilti klausimas, koks ritminių judesių, poetinio teksto bei jo eilėdaros ir dainos melodijos chronologinis ryšys, t.y. kas formavosi anksčiau, kas prie ko derinosi. A.Veselovskis teigė, kad senovėje svarbesnis vaidmuo priklausė ritmo ir muzikos sinkretizmui, iš kurio palaipsniui išsivystė poetinis tekstas. Jis vienas pirmųjų atkreipė dėmesį į tai, kad dainuojant nekirčiuo-

tas skiemuo nutylimas – žodis nutrūksta kartu su melodinės eilutės pabaiga. Tyrinėtojas tai laiko argumentu, rodančiu, jog melodija susiklostė anksčiau, o vėliau jai buvo pritaikyti poetiniai tekstai (Veselovskij 1940: 356–357).

Melodiją galima atlikti ir be žodžių, pavyzdžiui, mušant būgną arba grojant koku nors kitu muzikos instrumentu. Pasak A. Veselovskio, senovėje teksto vaidmuo buvęs kuklus: tai buvę sūksniai, emocijų išraiška; emocinis pradas buvo stipresnis už turinį, kalba dar nebuvo išvysčiusi visų išraiškos priemonių; turiningi tekstai susiklostė ilgainiui raidoje. Poetinė tradicija atsiradusi tik tada, kai turinys tapo svarbus, ėmė atspindėti buitinius santykius, praeties atsiminimus. Tik tada daina tampa tradicine ne tik kaip melodija, bet ir kaip įdomus poetinis tekstas.

Yra žinoma gana daug poetinių tekstų, dainuojamų ta pačia melodija. Dažnai pastebimas ir priešingas reiškinys: beveik tapatūs poetiniai tekstai dainuojami skirtingomis „regioninėmis“ melodijomis. Taip pat dažnas reiškinys – kuriami žodžiai kokiai nors populiariai melodijai. Tai ypač mėgsta raštu nesinaudojantys kaimo poetai.

Vis dėlto dar negalima teigti, jog aišku, kas (melodija, judesiai, vaidyba ar žodžiai) sinkretiniuose kūriniuose pirmesnis. Belieka konstatuoti jų derinimą folklore ir tyrinėti, kaip tai vyksta konkrečiuose žanruose ar net kūriniuose. Prie šio klausimo dar grįšime, kai aiškinsimės dainų paskirties, poetinio teksto ir ritmo bei melodijos santykius.

Mokslininkai vieningai teigia, jog iš pirmykščio sinkretizmo išsivystė trys svarbiausios meninės kūrybos formos – epas, lyrika ir drama. A. Veselovskis mano, kad senovinės dainos buvo chorinės: jeigu tikrovėje chordinio dainavimo nebūtų, jį reikėtų teoriškai numatyti. Civilizuotų tautų chordinius veiksmus galima lyginti su „nekultūringų“ tautų analogijomis. Pasikeitė tik Europos tautų kalendorinių apeigų datos, sinkretiniuose kūriniuose ėmė vyruoti tekstas, o improvizacija užleido pozicijas tradicijai. Iš chaotiško improvizavimo išsivystė savarankiškos dainos, formuojančios meninės poezijos formas bei rūšis. Atsiskyrė baladės, vestuvinės, mirusiųjų paminėjimo, magiškos paskirties dainos. Dažnai ryšius su apeiga rodo tik žanrų pavadinimai. Pavyzdžiui, žodis *elegija* jau nesukelia laidotuvių prisiminimų, *satyra* – senųjų sinkretinių *saturų* ir kt. Iš amebėjinio dainavimo atsiranda žanrinės scenos, t.y. dramos užuomazgos. Anot A. Veselovskio, senovės graikų drama tampa suprantamesnė, kai ji lyginama su Europos tautų kalendorinėmis apeigomis (Veselovskij 1940: 316-317).

Trys kūrybos formos – epas, lyrika ir drama – išskiriamos ne tik profesionalų kūryboje, bet ir folklore. Nepaisant sinkretinių bruožų ar bent sinkretizmo relikvtų, šioms rūšims būdingos ne tik bendros, bet ir savitos poetinės raiškos priemonės. Todėl kalbant apie tautosakos poetiką, būtina atsižvelgti į kūrybos formų skirtingumą.

Tautosakos kūrinių sinkretizmas suprantamas ir kaip jų polifunktionalumas, orientavimasis į kelias visuomenines paskirtis. Folkloro kūrinių paskirtį dažnai rodo jų ryšys su žmonių darbu, buitimi, papročiais ir apeigomis. Esama dainų, kurios ne tik sukelia estetinį pasigėrėjimą, bet ir padeda organizuoti darbo procesą (pvz., rusų baržų vilkikų „Dubinuška“, kai kurios lietuvių malimo dainos). Dalis dainų primena klausytojams tam tikrus apeiginius veiksmus ir taip organizuoja ritualo eigą. Nemažai dainų atliekama magiškais tikslais; kai kurios jų net turi informacinę paskirtį (pvz., padeda išiminti sudėtingą linų apdorojimo darbą, aguonų ar kanapių auginimo ciklą).

Europos tautų tradicijose pasakos suvokiamos kaip meno kūriniai. Čia jos dažniausiai sekamos vaikams kaip įdomūs ir pamokantys kūriniai, o suaugusiems – norint įdomiai ir maloniai praleisti laiką. Tuo tarpu archajiškose tradicijose jos sekamos tamsiuoju ar „baisiuoju“ metu (šiaurės pusrutulyje – prieš žiemos solsticijas), kad kūriniuose sukaupta išmintis padėtų išverti nepalankų laiką, arba magiškais tikslais (pvz., prie mirštančio žmogaus). Juo paprastesnės pasakų siužetų struktūros, juo akivaizdesnė kūrinių didaktinė paskirtis. Kai iš sudėtingų siužetų išskiriami struktūriniai elementai – elementarūs siužetai, aiškiai matoma jų kaip elgesio taisyklių iliustracijų paskirtis. Etiologinėse saktmėse teikiama informacijos apie įvairių realių gyvūnų bei objektų kilmę, jomis iliustruojamos elgesio taisyklės, pagaliau jos būna daugiau ar mažiau meniškos. Pragmatinės ir meninės paskirties santykiniai nevienodi ne tik skirtingų rūšių ir žanrų kūriniuose, bet ir vieno kūrinio variantuose.

Tautosakos rūšys

Į rūšis ir žanrus tautosaka skirstoma atsižvelgiant į kūrinių santykį su vaizduojamu objektu (tikrove), į jų paskirtį ar kelių paskirčių derinį bei poetiką. Žanras – tai visuma kūrinių, kuriems būdinga ta pati visuomeninė pa-

skirtis ir panaši poetikos priemonių sistema. Dalis poetikos priemonių būdinga ne vienam žanrui (pvz., palyginimų rasime lyrinėse bei epinėse dainose, raudose, pasakose, patarlėse ir kt.), tačiau visur jos naudojamos saviškai. Tam tikros priemonės būdingos kokios nors rūšies ar žanro kūriniams, o kitur labai retos arba net prieštarauja žanro prigimčiai.

Visa tai reiškia, kad tautosakos poetiką būtina tyrinėti, jos bruožus siejant su kūrinų estetika (santykiu su tikrove, paskirtimi). Todėl studijuodami poetiką remsimės tautosakos skirstymu į rūšis ir žanrus ar bent į tai atsižvelgsime, nes pastarasis skirstymas neretai gana sąlygiškas.

Pagal analogiją su literatūra tautosakos kūriniai priskiriami trims rūšims: *lyrikai, epui ir dramai*. Lyrikai būdingas individo reakcijos į išorinio pasaulio poveikį, žmogaus vidinių išgyvenimų vaizdavimas. Šiai rūšiai priskiriami apeiginių ir neapeiginių dainų žanrai; pirmieji išskiriami pagal ryšius su konkrečiomis apeigomis.

Epe siekiama tikrovę vaizduoti objektyviai, kūrėjui ir atlikėjui ją tarsi stebint iš šalies, nereiškiant asmeninių jausmų. Šiai rūšiai priklauso epinės giesmės (mitologinis ir istorinis epas), pasakos, sakmės, padavimai.

Toli gražu ne visada galima griežtai atskirti lyrinę ir epinę kūrybą. Epinių elementų galima rasti lyrinėse dainose, o lyrinių nukrypimų – epiniuose kūrinuose (pvz., pasakose esama lyriškų dainuojamųjų intarpų, sakmėse – individualių pasakotojo išgyvenimų). Todėl išskiriama tarpinė rūšis – lyro-epiniai kūriniai. Lietuvių ir kaimyninių tautų tautosakoje šiai rūšiai priskiriamos baladės. Tarpinę padėtį tarp epinių, lyrinių ir dramos kūrinų užima retorinio meno žanras oracijos.

Dramoje tikrovė modeliuojama bei remiantis patirtimi imituojama: atlikėjai tam tikram laikui tampa vaizduojamais personažais. Be liaudies vaidinimų šiai rūšiai priskiriami įvairūs ritualai (pvz., vestuvių apeigų kompleksas kartais vadinamas vestuvių drama).

Skirstydami tautosaką į tris minėtas rūšis, tyrinėtojai paprastai „užmiršta“ mažos apimties kūrinius – patarles, mįsles, net užkalbėjimus. Šių žanrų kūriniai pagal apimtį vadinami *smulkiąja tautosaka*. Aforizmuose tiesiogine, patarlėse dažniausiai perkeltine prasme kalbama apie objektyviai egzistuojančius tikrovės dėsningumus, o mįslėse tikrovės objektai metaforiškai aprašomi. Taigi esama pagrindo pastaruosius kūrinius šlieti prie epo rūšies. Be to, mįslėse ir užkalbėjimuose galima pastebėti dramatinio veiksmo užuomazgą.

Seminaro užduotis: pasirinkti keletą tautosakos kūrinių (dainą, ratelį, žaidimą, pasaką, sakmę, patarlę, oraciją) ir nustatyti, kokios juose pastebimos sinkretizmo atmainos, kaip santykinai pragmatinė ir meninė paskirtys.

Lyrinių dainų poetikos ypatumai

Dainų poetikos ištakos

Lyrinės dainos, kaip minėta, sinkretiški kūriniai; joms būdinga poetinio teksto ir melodijos vienovė. Apeiginės lyrinės dainos dar susijusios su tam tikrais veiksmais bei su ritualo kontekstu. Lyrikos paskirtis – reikšti žmonių jausmus ir išgyvenimus, tačiau net mūsų dienas pasiekusiose lyrinėse dainose, jų sąsajose su tam tikrais darbais ar apeigomis galima išvelgti ir kitų paskirčių rudimentų.

Tyrinėtojai senokai atkreipė dėmesį į lyrinių dainų ritmiškumą ir svarstė ritmo vaidmenį dainose. Palyginęs Europos ir archajišką folklorą išlaikiusių tautų dainas, A. Veselovskis padarė jau minėtą išvadą, jog dainų pradžia – tai ritminis-muzikinis paralelizmas; senovėje šiame derinyje svarbiausias organizuojantis pradas buvo ritmas, iš kurio palaipsniui išsirutuliojo melodija ir prie jos buvo priderintas poetinis tekstas (Veselovskij 1940: 357). A. Veselovskio darbų nežinojęs jo amžininkas vokiečių folkloristas Karlas Biucheris pačioje XIX a. pabaigoje parašė didelę studiją „Darbas ir ritmas“ (Bücher 1923), kurioje detaliai argumentuoja analogiškus teiginius. Remdamasis misionierių, keliautojų ir kitų stebėtojų duomenimis, K. Biucheris aprašė archajišką buitį išlaikiusių tautelių darbo procesus. Ypatingas dėmesys kreipiamas į ilgus monotoniškus darbus, kuriuos kartu atlikdavo keli asmenys. Surinkta daugybė liudijimų, jog stengtasi darbo procesą organizuoti ir palengvinti palaikant vieningą ritmą. K. Biucheris nesutinka su primityvius darbus stebėjusių žmonių išvada, jog pirmykščiai ir šiaip necivilizuoti žmonės esą tinginiai, todėl jie dirba lėtai. Biucheris primena, kad primityvūs įrankiai ir darbo būdai vertė žmones tą patį darbą dirbti labai ilgai. Pavyzdžiui, valtis buvo skaptuojama keletą metų. Taigi reikėjo sugal-

voti būdų, kaip nesiliauti siekus tikslo, kaip padaryti, kad gaminys nekeltų priešiško jausmų, neprimintų tik apie ilgą monotonišką ir kankinantį triūsą.

Primityvią technologiją naudojančių žmonių darbe K. Biucheris išskiria dvi puses – dvasinę ir fizinę. Dvasinė nesibaigia supratimu, jog darbas reikalingas. Tai tik pradžia. Esmė ta, kad žmogus nori rasti techniškų būdų, kurie padėtų greičiau ir geriau pasiekti tikslą, stengiasi, kad darbas teiktų malonumą. Pirmykščio žmogaus santykis su savo veiklos produktu buvo toks, koks dabartinėje visuomenėje būdingas dailininkui, poetui ar mokslininkui. Kaip tik todėl visiškai aiškiai buitinę paskirtį turintys daiktai (valties, grėbliai, šaukštai ir t.t.) būdavo ne tik patogūs, bet ir gražūs.

Monotoniškas darbas lengvesnis, kai dirba ne vienas žmogus, o grupė, kurios veiksmai ritmiškai suderinti. K. Biucheris aprašo savo stebėjimus, kaip dirba du kalviai, kaip ritmiškai vienas kitą prie krosnies pakeičia du kepėjai ir kt.

Daugelį ritmiškų darbo judesių lydi pačių veiksmų sukelti garsai. Ritmą gali papildyti ir garso aukščio varijavimas (pvz., du kalviai kala skirtingą geležį, jie naudojami nevienodo dydžio kūjais, kala skirtingo dydžio daiktus ir todėl smūgių stiprumas bei jų skleidžiami garsai skiriasi).

K. Biucheris aprašo, kaip primityvius darbus dirbančios žmonių grupės naudoja ritmą palaikančias priemones. Tokių priemonių turi tiek pirmykščiai, tiek civilizuoti žmonės. Antai uostų krovikai, rankomis tinklus traukiantys jūreiviai naudoja šūksnius, kuriais signalizuojama tuo pačiu metu įtempti muskulius (*chop, chajjo*), neretai naudojamas skaičiavimas (*vienas, du, trys – keliam!*). Gali būti naudojamos ir specialios garsus sukeliančios priemonės. Jos gali būti pritvirtintos prie dirbančio žmogaus kūno (įvairūs skambantys antkakliai, pakabučiais puoštos apyrankės, skambalai ant kojų). Tie patys skambantys papuošalai naudojami ir šokio ritmui palaikyti (Bücher 1923: 22–31).

Analogijų galima rasti ir lietuvių folklore. Ritmiškai dirbdavo kūlėjai spragilais; nemokantį prisitaikyti prie ritmo žmogų kiti kūlėjai net išvarydavo. Ritmui palaikyti buvo tekstų: *Pats su pačia, duktė trečia; Kampe tupi kampe tupi / Kuliām keturiese* ir pan. Folkloristai šiuos tekstus laiko kūlimo garsų mėgdžiojimais, bet galima būtų į juos pažvelgti ir kitaip – kaip į darbo ritmą organizuojamčius garsus. Žinomos labai paprastos malimo dainos, kurios derinasi su malimo rankinėmis girnėmis ritmu. Ritmiški buvo linų mynimo, šieno ir rugių pjovimo, grėbimo darbai; ne veltui šiuos darbus dažniausiai atlikdavo talkomis. Lietuvoje būdavo net skalbimo talkų.

Skalbimo dainoms būdingas priedainis *ta ta ta* gerokai primena skalbimo kultūvėmis ritmą.

Sukaupta daugybė liudijimų, jog pirmųkščiai ir senovės žmonės dirbdami dainavo. Senovės graikai dainavo ypatingas dainas grūdams miežius, maldami rugius, spausdami vynuogių sultis, verpdami vilną, ausdami. Buvo netgi vandens sėmėjų, lynų meistrų, pirtininkų dainų. Vieną malimo dainą užrašė Plutarchas:

*Girnos, malkite
Juk ir pats Pittakas mala
Didis Motilenos valdovas.*

K.Biucherio studijoje pateikiama daugybė su darbais susijusių dainų pavyzdžių tiek iš primityvių tautų, tiek iš Europos tautų folkloro. Tarp jų yra ir lietuvių malimo daina:

*Ūžkit ūžkit,
Mano girnelės,
Dingos, ne viena malu.*

Galima būtų pateikti ir daugiau lietuviškų pavyzdžių:

*Malu malu viena,
Pasižiūriu – diena.
Suku suku tankiai,
Pasižiūriu – smulkiai.*

Su darbais susijusios dainos dažnai gana primityvios: jose dominuoja ritmas. Muzikinės frazės labai trumpos ir nuolat kartojamos. Teksto vaidmuo nedidelis, jo turinys nereikšmingas. Kaip įrodymą, kad ritmą organizuojančios frazės buvo vertinamos, galima pateikti lietuvių pasaką apie kupriuką muzikantą: velnių šokio dainą patobulines, padaręs ją ritmišką ir taip šoki palengvinęs muzikantas apdovanojamas – jis tampa gražus (velniai jam nuima kuprą). Mėgindamas muzikantą mėgdžioti, kitas žmogus tik pratęsia dainą ir sugadina ritmą – velniai jį nubaudžia, uždėdami kuprą. Ritmiška šokio daina labai paprasta: „Och džia, sereda“; neritmiška ji tampa, kai priduriama: „ir četvergas“.

Tai nereiškia, kad visas lyrines dainas reikia sieti su primityvių darbų ritmais ir jas kildinti iš poreikio organizuoti žmonių grupės ritmiškus veiksmus. Tokius ryšius ar tik ryšių reliktus galima išvelgti įvairių lauko ir buities darbų metu dainuotose dainose, tačiau daugelyje lyrinių dainų to nėra.

Antru dainų raidos etapu A. Veselovskis laiko su apeiga susijusius chorinius veiksmus (Veselovskij 1940: 201). Archajišku dainavimu laikomas toks, kai buvo žaidžiama / šokama ritmiškai be prasminio teksto arba su jo užuomazgomis. Šie žaidimai / šokiai davė pradžią ne tik choriniam dainavimui, kai sustiprėja poetinio teksto svarba, bet ir pantomimai. Choriniame dainavime svarbus refrenas, t.y. periodiškai pasikartojantis žodis, muzikinė ir teksto eilutė ar net kelios eilutės. Neretai refrenai turiniu nesusiję su visos dainos tekstu; tai gali būti asemantiški šūksniai, garsažodžiai. Archajišką gyvenimo būdą ir folklorą išlaikiusių genčių ir Europos tautų chorinių dainų dalis atliekama tokiu būdu: vienas dainininkas dainuoja prasminę eilutę, o choras – refreną. Taip buvo atliekamos ir kai kurios lietuvių bei kaimynų apeiginės dainos (lietuvių ir kaimynų Velykų lalauninkų dainos, ukrainiečių *ščedrivokos* ir kt.). Šių apeiginių dainų tekstai turi daugiau ar mažiau aiškią magišką paskirtį: jais linkima sulaukti gero derliaus, gausaus gyvulių prieauglio, šeiminkams linkima sveikatos, merginoms – ištekėti, vaikinams – vesti.

Panašiai dainuojamos ir lietuvių sutartinės: viena dainininkė yra *vedėja* (prasminis tekstas vadinamas *vediniu*), o pritarėjos kartoja tam tikrus vedėjos žodžius arba asemantinį refreną (ši teksto dalis vadinama *pritariniu*). Įdomu, kad sutartinėse neretai apdainuojami ilgai dirbami darbai – išvardijamas visas sudėtingas linų bei kanapių auginimo ir apdirbimo ciklas, kiti primityvūs darbai. Todėl galima manyti, kad senovėje ir šios dainos turėjo pragmatinę paskirtį.

Pažintinės paskirties reliktų aptinkama dainose, kurioms būdinga klausimų-atsakymų forma. Klausimas gali būti metaforiškas, analogiškas mįslės užminimui, o atsakymas – mįslės įminimui (pvz., *Pasakyk, mergele, <...> kas bėga be kojelių <...> kas margas nerašytas?*). Neretai klausimų-atsakymų formos dainos siejamos su žaidimais, kurių metu atliekami ir nesudėtingi šokio judesiai, ir darbo procesus imituojantys veiksmai (pvz., *Klausė žvirblis čiulbuonėlis <...> kaip kaip aguonėles sėja*).

Dviejų dainininkų grupių dainavimą pakaitomis ir klausimų-atsakymų formą kai kurie tyrinėtojai (V. Toporovas) laiko dainų archajiškumo požymiu. Nereikėtų apie tai spręsti atskirai nuo dainos turinio: kiekvienas senovinis atradimas gali būti tradicijos pratęstas ir pritaikytas naujiems poreikiams, kuriant naujus tekstus. Esama dainų, kai klausimų-atsakymų forma naudojama lyrinio herojaus išgyvenimams išsakyti; kartais naudojami

net tie patys metaforiški klausimai, kurie būdingi pažintinės paskirties relikto turinčioms dainoms. Pavyzdžiui:

– *Pasakyk, mergele, pasakyk, jaunoji,
Kas sunkesnis ir už akmenėlį?*
– *Prisėdo našlelis prie mano šalelės,
Uždėjo rankelę ant mano petelių –
Tai sunkesnė ir už akmenėlį.*

Tokia pati forma pritaikoma ir naujoviškesnėms dainoms. Pavyzdžiui, palyginkime dviejų dainų – archajiškos ir naujoviškos – fragmentus:

– *Oi kur ten buvai,
Oželi mano? (2×2)*
– *Melnyčelėj, Teplėvėlėj,
Poneli mano. (2×2) <...>*
×
– *O kur tu buvai, pijokėli mano?*
– *Karčemėlėj, karčemėlėj, širdele mano. <...>*

Dviejų dainininkių pakaitomis dainuojamos ir dialogo formą turi rusų častuškos. Jos atsirado tik XVIII a. pabaigoje – XIX a. pradžioje. Dainavimas pakaitomis aptinkamas ne vienoje tradicijoje; klausimų–atsakymų formos dainos taip pat gana populiarios. Abu požymiai būdingi skirtingo sešnio, nevienodos paskirties ir įvairaus turinio kūriniams.

Pažintinė paskirtis pastebima ne tik klausimų–atsakymų formos dainose. Antai vienoje jakutų dainoje gimdyvės vardu liepiamąja nuosaka sakoma, kaip turi elgtis jos vyras: atišti visus namuose esančius mazgus, atidaryti visas duris ir t.t. Lietuvių vestuvinėse dainose taip pat liepiamąja nuosaka pasakoma, kaip turi elgtis nuotaka, jos tėvai ar kiti vestuvių dalyviai; šios dainos turi apeigos organizavimo, jos dalyvių veiksmų primini- mo paskirtį.

Senų senovėje atsiradusios chorinio dainavimo formos buvo plėtojamos vėlesniais laikais, kai dainavimas ir pačios dainos ėmė tarnauti meni- niams – estetinio pasigėrėjimo, jausmų reiškimo, darbo ir žmonių santykių poetizavimo tikslams. Tas liaudies poezijos perėjimas į meno sritį vyko pamažu ir ilgai. Vėlesniais laikais sukurtose dainose naudojami senų senovėje atrasti dainavimo būdai ir formos, dainininkų pasiskirstymas pa- reigomis, tačiau jos neorganizuoja nei darbo, nei apeigos. Taigi vien pa-

gal tam tikrą dainavimo būdą ar tekstų sandarą apie dainų archajiškumą spręsti negalima.

Kai chordinėje bei lyro-epinėje poezijoje buvę lyrikos elementai (trumpos formulės) ėmė reikšti individualius jausmus, atsirado lyrinės dainos. Kai kurie tyrinėtojai teigia, kad lyrika vėlesnė už epinę poeziją. Tačiau pastarąjį teiginį dar reikėtų išsamiai argumentuoti. Lyginant archajiškų ir civilizuotų tautų folklorą, galima pastebėti, kad individo išskyrimas iš kolektyvo vyko ilgai. Archajiškuose epiniuose kūrinuose vaizduojamas žmonių genties ar gyvūnų rūšies atstovas – neindividualizuotas vienas žmogus, vienas varnas, viena lapė. Šio gyvū būtybių klasės „atstovo“ sėkmė ar nesėkmė lemia visos klasės likimą. Jis siekia visiems svarbių tikslų – gauna tam tikrus požymius, parneša ugnį ir sukuria kitas gyvenimo sąlygas, gauna reikalingus darbo įrankius, sužino svarbius darbo būdus ir t.t. Todėl herojaus sėkmė suinteresuoti visi genties nariai. Kai išsiskiria individas, kuris siekia tik jam vienam svarbaus tikslo, jis susiduria ne tik su svetimaisiais, bet ir su kitų genties narių interesais. Šių procesų stebėjimai leistų manyti, jog dėmesys individo jausmams, jo santykiams su aplinka iš tikrųjų turėtų būti vėlesnis už epišką reikšmingų įvykių vaizdavimą. Tačiau herojų – individų idealizavimas sudaro daugelio epinių giesmių struktūros ašį. Ateities tyrinėjimai parodys, ar epas ir lyrika vienas kitą keičia chronologiškai, ar šios skirtingos liaudies poezijos formos egzistavo ir vystėsi paraleliai.

Seminaro užduotis: surasti ir išanalizuoti keletą dainų, kuriose yra 1) vedinys ir pritarinys, 2) dainuoja dainininkas ir choras, 3) aptinkama klausimų-atsakymų forma.

Siužeto vaidmuo lyrinėse dainose

Dainų kompozicijos pagrindu tyrinėtojai laiko skirtingus kūrinių elementus. Vieni jų teigia, kad lyrinio kūrinio (dainos) kompozicijos pagrindą sudaro minčių ir jausmų išvystymas, prieštarų požiūrių ir emocijų arba jausmo ir minties kova, t.y. procesas, kuris vadinamas *lyrinio išgyvenimu*. Anot L.Saukos „<...> lyrinis pergyvenimas sulydo išorinio pasaulio išpūdžius, minties šuolius, betarpišką emocijų retoriką į vieningą meninį vaizdą“ (L.Sauka 1968: 242).

L.Sauka pateikia vestuvinės dainos „Oi žiba žiburėlis“ kompozicijos analizę. Anot jo, tamsoje žibantys pakelėse uždegti „kraupūs“ žibintai, kad vestuvininkai nepaklystų, tokie išpūdingi, kad daina nuo jų ir prasideda. Dainoje atkuriamą grįžtančios iš jungtuvių nuotakos dvasinė būseną, trumpam sugrįžus į tėvų namus. Nuotaka kalba, kad grįžtanti pas močiutę rūtų vainiko – šiuo įvaizdžiu reiškiamas noras sugrąžinti tai, kas negrįžtamai prarasta (L.Sauka 1968: 179).

Tyrinėtojai pastebi, kad vienos dainos artimesnės „grynajai“ lyrikai, jose dominuoja betarpiškai atskleidžiami jausmai, kitoms būdingas siužetiškumas. Pastarosiose dainose lyrinis išgyvenimas reiškiamas netiesiogiai: jose vaizduojami įvykiai, personažų tarpusavio santykiai. Siužetinės dainos taip pat lyrinės; siužetas yra tik viena iš priemonių jausmams, išgyvenimams atskleisti (L.Sauka 1968: 342). Kaip siužetinės dainos pavyzdį tyrinėtojas pateikia dainą „Oi žalia žalia žalia giružė“. Giružėje „turme“ kalintį bernužį išvaduoja seselių pulkas: jos iškelia turmo duružes.

Atkreipkime dėmesį į tai, jog siužetinė yra tik dainos pradžia. Žinant dainos ryšį su vestuvių apeiga bei tradicinę simboliką, įmanoma išvada, kad bernelio vadavimas gali reikšti vedybas ir atstoti bet kokią situaciją „bernelis išsirenkamas / išskiriamas iš kitų bernelių“ aprašymą. Dainos variantuose toliau vaizduojamas dialogas, kuriame domimasi ne išvaduooto bernelio, o tekančios mergelės jausmais. Kreipinys „mergele mano, jaunoji mano“ ir tolesnė eilutė rodo, jog tie jausmai rūpi berneliui. Mergelė klausama, ko gailėjo jos širdužė – tėvo, motulės ar „manęs bernelio“. Mergelei gaila jaunų dienužių ir vainikužio. Ji dar priduria:

*Mano vainikas iš rūtų daržo,
Tavo kepurė ant rinkos rasta.*

Beje, kituose variantuose, kurie prasideda taip pat (*Oi žalia žalia žalia giružė / Tona giružėj turmoj bernužis / mergužė*), toliau mergelė arba bernelis sako:

*Oi mesčiau, mesčiau sniego gniūžtužę,
Kad jis žinotų, kad jau žiemužė.*

Tai vėl nesiūžetinis fragmentas – lyrinio herojaus ketinimų ar svajonių išraiška. Iš įvairių tautų papročių aprašymų, pasakų, sakmių ir epinių giesmių žinoma, kad sniego gniūžtės buvo mėtomos per vestuves; senovėje analogišku veiksniu (obuolio, strėlės metimu į merginą ar vaikina) buvo renkama nuotaka ar jaunikis.

Daugelyje dainų siužetiniai elementai derinami su statiškais jausmus reiškiančiais posmais. Pasitaiko ir tokių siužetinių fragmentų, kurie galėtų egzistuoti savarankiškai. Pavyzdžiui, dainos „Išbėg išbėgo iš Rusnės kermo“ pradžioje kalbama apie du jaunu žvejeliu, kurie leido tinklelius Nemuno / budumo vidurėlin, pagavo neregėtas žuvis – du marių veršiukėliu (ruonius) ir tuo sukėlė bangų dievaičio pyktį; pakilo audra (Balsys 2000). Dainos fragmente nesunku pastebėti nuostatą, jog žvejoti giliame vandenyje ir sužvejoti neįprastą laimikį pavojinga. Taigi matome tarsi žvejybos taisyklės iliustraciją; šį fragmentą galima būtų papasakoti ir kaip sakmę, t.y. kaip epinį kūrinį. Tačiau šis siužetinis fragmentas visos dainos atžvilgiu suprantamas kaip tam tikra išanga: neatsargus žvejų elgesys yra dramatinės situacijos susidarymo priežastis. Toliau dainoje vaizduojami į audrą patekusių žvejų veiksmai – vienas jų prašomas mesti aukso inkarėlį, lipti į stiebo viršūnėlę ir pasistengti pamatyti kopų kalnelius. Nepamatęs kopų, žvejas mato tik savo mergelę, kuri rūteles skina, vainiką pina ir „bernelio žėlavoja“. Peršokama prie mergelės jausmų:

*Kad įmanyčiau pusiau dalyčiau
Žalių šilkų žiurstelį.
Vieną puselę pavėjui leisčiau,
Kitą – vėlukėliu daryčiau / skrynelėn dėčiau.*

Kituose variantuose (pvz., KPLD 78) nematantys kopų kalnelių žvejai kalba, kur – į Pakalnę, Vorusnę ar Rusnę – sukti laivužį. Dalyje variantų (pvz., KPLD 77) nėra siužetinio fragmento apie „marių veršiukėlių“ sužvejojimą. Tą patį reiškinį – siužetinių fragmentų nestabilumą tam tikrų lyrininių kūrininių variantuose bei siužetų derinius su statiškais jausmų aprašymais – liudija daugelis lietuvių liaudies dainų.

Pasitaiko ir ištisai siužetinių dainų. Pavyzdžiui, Lietuvoje labai paplitusi daina, prasidedanti eilute *Visi bajorai į Rygą jojo / Oi lekia lekia gulbių pulkelis/ Trijų seselių jaunas brolelis*. Schematiškai jos siužetą galėtume apsakoti taip: brolis raginamas joti ginti tėvynės / brolis viliojamas joti drauge į Rygą; seserys išrengia brolių, ilgai jo laukia sugrįžtant, bet parbėga tik žirgas be raitelio.

Kai kurie tyrinėtojai šią dainą ir panašias siužetines dainas linkę skirti prie lyro-epinių baladžių. Kiti jas laiko lyrinėmis dainomis, o siužetą – karkasu, kuris padeda vaizduoti lyrinio herojaus išgyvenimus. Beje, minėtos dainos variantuose siužetas palyginti stabilus; jame galima išskirti patį stabi-

liausią ir todėl svarbiausią elementą – žirgo grįžimą be raitelio. Kiti siužeto elementai gali būti praleisti, išplėtoti; papildyti naujais vaizdais. Realių variantų posmais aprašykime fragmentus, galinčius sudaryti teoriškai įmanomą labiausiai išplėtotą dainos siužetą. Beveik kiekvienas fragmentas daugiau ar mažiau varijuoja; jų populiariausius variantus skiriame pasvirusiu brūkšniu „/“, kuris reiškia „arba“ :

1. *Brolis raginamas / kviečiamas joti ginti tėvynės / į karą / viliojamas joti į Rygą:*

*Oi lekia lekia
Gulbių pulkelis,
Tėvynės ginti
Ragin brolelius. /
Visi bajorai
Į Rygą jojo,
Mūsų brolelį
Drauge viliojo.*

2. *Reikia joti broliui, nes daugiau nėra kam / abejojama, ar broliui reikia joti:*

*Tėvelis senas,
Brolelis mažas,
Reikia broleliui
Žirgą balnoti. /
Broleliui joti,
Broliui neįjoti.*

3. *Seserys skubiai rengia brolį:*

*Viena seselė brolelį rengė,
Antra seselė žirgą balnojo,
O ši trečioji, pati jauniausioji,
Vartus atkėlė ir palydėjo.*

4. *Brolis abejoja, ar sugrįš namo:*

*– Oi broli broli, broleli mūsų,
Ar bepavysi joties pulkelį?
– Vytie pavysiu, gintie priginsiu,
Tik Dievas žino, ar besugrįšiu.*

5. *Seserys klausia, ką brolis parneš dovanų:*

– Oi broli broli, broleli mūsų,

*Oi ką parneši mums dovanėlių?
– Vienai seselei – rūtų vainiką,
Antrai seselei – šilkų kasnyką,
O šiai trečiajai, visų jauniausiajai –
Aukso žiedelį, meilų žodelį.*

6. *Seserys laukia brolio:*

*– Eisim, seselės, ant aukšto kalno,
Ant aukšto kalno brolelio laukti.
Mes prastovėjom kalne klonelį
Ir praryjom uosio tvorelę.*

7. *Parbėga žirgas be raitelio:*

*Parbėga žirgas ir parprunkštuoja,
Aukso kilpelės šalia švytruoja.*

8. *Seserys klausia žirgą, kur jų brolis:*

*– Oi žirge žirge, žirge bėrasis,
Kur tu palikai mūsų brolelį?
– Pirmoj vainelėj žirgelis klupo,
Antroj vainelėj kardelis lūžo,
Trečioj vainelėj galvelę kirto. /
– Kur padėjai mūsų brolį?
– Ant šonelio vėjelį gėrė,
Kniūbščias puolė – žemelę žėbė,
Aukštielnukas žvaigždes skaitė.*

9. *Kur seserų dovanos?*

*– Oi broli broli, broleli mūsų,
Vau kur padėjai mūs dovanėles?
– Rūtų vainikas dūmuose rūko,
Šilkų kasnykas ugnį sudegė,
Aukso žiedelis purve rūdija.*

10. *Seserys gedi brolio:*

*– Oi sesės sesės, vai seserėlės,
Oi, kas padės mums brolio gedėti?
Saulutė tarė atsakydama:*

*– Tai aš padėsiu brolio gedėti.
Devynis rytus miglužė eisiu,
O šį dešimtą neužtekėsiu.*

Ši siužeto aprašymą palyginkime su Lietuvių liaudies dainyno Kari- nių-istorinių dainų I-me tome paskelbtų variantų siužetų sandara. Realiuose variantuose aptinkami ne visi čia pateikti siužeto fragmentai. Kai kurie jų nulemti dainos pradinio fragmento, t.y. kaip suvokiamas brolio išvyki- mo tikslas. Kai brolis privalo atlikti pareigą ir vykti į karą, seserims nedera klausti apie dovanas (nebūna 5 ir 9 fragmentų); tik viename kitame dainos variante šio nesuderinamumo nepaisoma. Kai brolis viliojamas joti grobio, jau galima laukti dovanų. Variantuose praleidžiami brolio būseną išvyks- tant vaizduojantis fragmentas (Nr. 4) ir seserų gedėjimo fragmentas (Nr. 10). Dainos variantuose aptinkama su siužetu menkai susijusių, greičiau- siai iš kitų dainų atkeliavusių ar net improvizuotų fragmentų. Pavyzdžiui, sužinojusios, kur žirgas paliko jų brolių, seserys dar klausia, kaip žirgas namo parbėgo (LLD K1 434, 438, 439). Taigi ir šioje siužetą turinčioje dainoje tikrovė vaizduojama ne nuosekliai, parodytant veiksmus ir jų pasekmes, o pateikiant tam tikrus fragmentus – iškalbingus vaizdus, kuriuos jungiant kuriamas tragiško įvykio išgyvenimas.

Lyrinėse dainose apstu fragmentų ar net ištisu tekstų, kuriuose galima išvelgti nebaigtą elementarų siužetą. Pavyzdžiui, dainoje „Aš išėjau ant dvaro, pažiūrėjau į marias“ herojus mato skęstantį bernelį ir žirgelį. Jis kal- bina bernelį gelbėtis, skandinti žirgelį: žirgelis būsias ir kitas. Herojaus kal- ba nutrūksta be atsako: dainai nerūpi parodyti, kaip pasielgė skęstantis, svarbu perteikti užuojautos skęstančiam jausmus (skendimas suprantamas perkeltine prasme, nes daina vestuvinė). Pasakojimas pirmuoju asmeniu apie reginį sustiprina artumo su vaizduojamuoju personažu išpūdį.

Vienodo turinio dainose siužetiniai fragmentai kaitaliojasi su tam tik- ros situacijos aprašymu. Pavyzdžiui, dainų grupėje, kurioje vaizduojama žmonių apkalbama mergelė, iš pradžių būna siužetinis fragmentas: merge- lė eina vandens ir girdi per sieną, kaip anyta ir jauniausia mošėlė ją apkal- ba, jog ji tinginė, darbelių nemokyta. Taigi herojus (mergelė) stebi savo naujos šeimos narius, kai šie jaučiasi nestebimi, ir gauna informaciją apie jų požiūrį į save. Tai ne tik struktūros, bet ir semantikos požiūriu tipiškas ele- mentarus siužetas (ES). Skirtingi konkretūs šio tipo elementarieji siužetai neretai pasitaiko pasakose bei sakmėse.

Kituose variantuose pateiktą siužetinį fragmentą atstoja glaustas ar gana detalus situacijos aprašymas: konstatuojami lyrinį herojų supančių žmonių veiksmai bei jų turinys, aplinkybės ar abu aspektai kartu: žmonės apkalba, kad ji tinginė / vainiką pragėrė ir pan. Arba: ir lankoje, ir kieme žmonės apkalba, kad ji tinginė ir t.t. Dainos plėtotei nesvarbu, kaip pateikiama informacija apie tai, jog mergelė apkalbama: toliau vaizduojama lyrinio herojaus reakcija į tam tikru būdu gautą informaciją arba į esamos situacijos žinojimą.

Reakcija į apkalbas labai įvairuoja: mergelė sutinka, jog apkalbama pelnytai, ir paaiškina, kodėl taip elgiasi (*ko anksti kelsis, jei kaime nėra jos bernelio / ji valioj auginta*). Kituose variantuose ji patiria gėdos jausmą (*sarmata vėlai atsikėlus*). Dalyje dainų išsakoma panieka apkalboms (*apkalbos praeis / apkalbama mergelė vis dėlto susitinka bernelį*). Gana dažnai mergelė nori paneigti apkalbas. Kartais ji aiškina, kodėl apkalbama (*todėl, kad graži / todėl, kad svetima vyro šeimoje / todėl, kad savieji ėmė ją bodėtis*). Dar kituose variantuose mergelė įrodinėja, jog apkalbos neteisingos: *žmonės sako, kad ji vainiką pragėrė, o jos vainikas žaliuoja; sako, kad tinginė, o pilnos skrynios jos drobelių* ir t.t. Pagaliau vaizduojama apkalbų ne tik įskaudinta, bet ir supykinta mergelė: *ji linki, kad kalbantys užsitrauktų sau nelaime (atsikalbės kojas rankeles / kas peikia, tam diegelių reikia / anytą, kuri nori marčią atidalyti, Dievas atidalsiąs nuo jos dukrelių ir pan.)*.

Siužetinis fragmentas gali atsirasti ir dainų apie apkalbamą mergelę pabaigoje: mergelė guodžiasi berneliui ir prašo pabarti anytą su mošele, o šiam skauda galvelę ir be jos žodelių / bernelis žada pabarti motiną ir seserį / jis prieštarauja – jo mergelė moka verpti, austi ir visus darbus dirbti. Taigi susidariusioje situacijoje herojus (mergelė) siekia tikslo, atlieka į kitą personažą (bernelį) nukreiptus veiksmus ir tikslą pasiekia arba jo nepasiekia. Tai vėl elementarių siužetų pora; giminingos semantikos elementarių siužetų labai dažnai pasitaiko pasakose. Tą dainos siužetą, kuriame bernelis nenori klausyti įskaudintos mergelės skundo, galima priskirti tipui *Herojui nepavyksta demonstruoti antipodui savo sunkios būklės*, o siužetą, kuriame bernelis žada užstoti mergelę arba neigia apkalbas – tipui *Herojus demonstruoja antipodui savo sunkią būklę*. Taigi dainų siužetinių fragmentų dalis struktūros ir semantikos požiūriu sutampa su liaudies naratyvų ES; juos net galima būtų priskirti tiems patiems tipams, kuriems priskirti naratyvų ES.

Vis dėlto tarp liaudies prozos ir dainų elementariųjų siužetų esama ir skirtumų. Palyginkime ką tik minėtų tipų elementariusius siužetus. Pasa-

kų ir sakmių herojai rodo antipodams savo sunkumus, kai neturi gyvenimo reikmių, ieško savo dingusio artimojo ar kokio nors ypatingo objekto. Kita sunkios būklės demonstravimo atmaina aptinkama ES, kuriuose herojus negali įvykdyti ypač sunkios užduoties. Tuo tarpu dainų lyriniai herojai skundžiasi moraliniais sunkumais, jiems sudaryta nepalankia psichologine aplinka ir prašo ją pagerinti arba bent užjausti. Taigi lyrikos siužetuose kalbama ne apie materialius, apčiuopiamus dalykus, o apie žmogaus vidinę būseną.

Siužetinėse dainose ar jų fragmentuose ne visada paisoma vaizduojamų veiksmų nuoseklumo, joms būdingi staigūs šuoliai iš vieno laiko į kitą. Pavyzdžiui, iš būsimojo laiko pereinama į būtąjį:

*Aš nueisiu į žalią girelę,
Kur giedojo volungėlė
Devyniais balseliais. (KPLD 204)*

Iš situacijos ar nuolat pasikartojančių veiksmų aprašymo esamuoju laiku pereinama į būtąjį laiką, kai staiga atsiranda naujas personažas ir atlieka netikėtą veiksmą:

*1. Po tėvelių stiklo langu
Obelių sodelis;
Čia šankina broliai žirgus,
Šokti nemokančius.
2. Ir atlėkė sakalėlis,
Raibasis paukštelis,
Ir pabaidė jaunos žirgus
Iš žalio sodelio. (KPLD 289)*

Siužetinių ir nesiųžetinių elementų derinius dainų tyrinėtojai yra pastebėję. Dainose jie išskiria naratyvines dalis ir monologus arba dialogus; diskutuojama, kurie elementai kūriniių visumoje svarbesni. Vieni (A. Aki-mova) svarbesniais laiko naratyvinius elementus, kiti (S. Lazutinas) – personažų monologus ir dialogus. Teisūs būna ir vieni, ir kiti: konkrečiose dainose minėtų elementų svarba skirtinga. Ko gero, daugiau lietuvių liaudies dainų, kuriose nėra siųžetinių fragmentų, negu tų, kuriose minėti elementai aptinkami. Be abejo, šis teiginys remiasi stebėjimais; jį dar reikėtų patikrinti skaičiavimais.

Dainų fragmentiškumas

Dauguma tyrinėtojų atkreipia dėmesį į dainose aptinkamus minties ir emocijų šuolius. Lyginant tekstus, kurie laikomi vieno kūrinio variantais, pastebima, kad vieni jų yra nuoseklesni, kituose šuoliai ir fragmentiškumas didesni. Kadangi tokie patys arba labai panašūs fragmentai aptinkami skirtinguose kontekstuose, laikoma, kad jie perėję iš vienos dainos į kitą, t.y. nenuoseklumai atsiradę kontaminacijos būdu. Kartais randama ir argumentų, kurioje dainoje tam tikri fragmentai yra „savo vietoje“ – ten, kur jie sudaro nuoseklesnius junginius su kitais fragmentais. Tačiau kartais apie fragmentų pirminę priklausomybę sprendžiama remiantis vien dažnumo kriterijumi.

Kai kurie tyrinėtojai teigia, kad lyrinių dainų fragmentiškumas bei mozaikiškumas yra jų dėsningas bruožas. Ne vienos tautos lyrinės dainos egzistuoja trumpų ketureilių forma. Pavyzdžiui, Vidurinės Azijos tautų dainose – dastanuose – ketureilyje išsakoma užbaigta mintis. Ketureilių labai gausu latvių lyrikoje. Tačiau latvių trumposios dainos gana dažnai sudaro įvairius tiek logiškus, tiek asociacijomis pagrįstus junginius. Kadangi latvių ketureilių deriniai labai įvairuoja, dažnai sunku išskirti savarankiškus sudėtingus kūrinius. Todėl latvių folkloristai šias dainas klasifikuoja pagal galinčius savarankiškai egzistuoti ketureilius.

Tyrinėtojai mano, kad šuoliškumas bei fragmentiškumas yra dainų pranašumas, suteikiantis didesnių galimybių lyriniam vaizdavimui, leidžiantis „nedidelėje dainoje aprėpti visą žmogaus gyvenimą“ (L.Sauka 1968: 247). Tai reiškia, kad vienas vaizdas sukelia tam tikras asociacijas, „pritraukia“ analogišką ar prieštaraujantį vaizdą, nuveda mintį tolyn – į apmąstymus, detales, bet ne į sintezę, vaizdų apibendrinimą ar pamokymą.

Dainų fragmentiškumą pastebėjo ir kaimyninių tautų folkloro tyrinėtojai. Vieni jų teigia, kad skirtingi dainų vaizdai sujungti ne paviršiniame, o giluminiame lygmenyje (Sokolov 1926: 38), kad dainos teksto komponentai motyvuoti tradicijos, bet ne konkretaus teksto lygmenyje (Malcev 1989: 136).

Dalis tyrinėtojų vis dėlto mano, jog dainoms būdinga turinio ir formos vienovė bei visų sudedamųjų dalių darna (N.Kravcovas), mėginama ieškoti vieno dalių jungimo būdo. Pavyzdžiui, S.Lazutinas teigė, kad dainų fragmentai jungiami grandinės principu: paskutinis pirmojo paveikslas vaizdas yra pirmas vaizdas antrajame paveiksle ir t.t. Tokių strofų ir stambesnių frag-

mentų jungimo būdą iš tikrųjų galima aptikti (viena ar dvi posmo eilutės kartojamos šiek tiek kitokia melodija kito posmo pradžioje), tačiau jis toli gražu nėra universalus, net ne dominuojantis dainose.

Esama mėginimų ilgose sudėtingos struktūros dainose išskirti daugiau ar mažiau savarankiškus fragmentus. Rusų kalbininkė J. Artiomenko, tyrinėjusi dainų sintaksės dėsningumus, išskiria sintaksiniu požiūriu užbaigtus dainų fragmentus, kuriuos vadina *kompoziciniais fragmentais*. Ji remiasi 1928 m. paskelbta V. Proppo knyga „Pasakos morfologija“, kurioje autorius išskyrė 33 personažų „funkcijas“. J. Artiomenko mano, jog dainos, kaip ir pasakos, gali būti sudarytos iš fragmentų, kurių tipų skaičius ribotas, ir mėgina juos klasifikuoti – išskiria septynias klases:

1) kažkas kažkur eina (sėdi, guli, kur nors yra, gyvena), kur nors gula, sėda, kas nors ką nors turi;

2) tas kažkas kažką veda (kažką neša, veža, laiko, stato, deda);

3) kažkas kažką suvokia (į ką nors žiūri, kažką mato, girdi);

4) kažkas ką nors daro, ką nors paveikia;

5) kažkas patiria kokius nors jausmus arba skatina kitą patirti tam tikrus jausmus;

6) kažkas ką nors / apie ką nors galvoja;

7) kažkas ką nors kalba (Artiomenko 1988: 27).

Deja, išskiriant minėtas klases, atsiribojama nuo dainų turinio (tas pats atsitiko, kai V. Proppas išskyrė pasikartojančias ir, kaip jam atrodė, būtinas pasakų personažų funkcijas). Be to, dainų fragmentų klasės susikerta (pvz., *vesti, vežti, žiūrėti, paveikti* yra veiksmai; taigi antros ir trečios klasės fragmentai gali būti priskirti ir prie ketvirtos klasės). Lyrinis herojus ne šiaip sau kalba, o išsako jausmus, pasakoja apie savo būseną, problemas, nepriteklius ir gana dažnai taip siekia sukelti kito personažo atgarsį, t.y. jį *paveikti*. Taigi vėl neaišku, kokiai klasei tas ar kitas fragmentas – herojaus monologas ar dialogo dalis – priskirtinas.

Dainų kompoziciniai fragmentai negali būti atsieti nuo jais reiškiamo turinio; tas pats turinys gali būti išreikštas ir aprašymo, ir monologo ar dialogo forma (anksčiau demonstravome, kaip nevienodai pasakoma, jog mergelė apkalbama). Todėl sutinkant, kad kompozicinių fragmentų išskyrimas – perspektyvi procedūra, pasakytina, kad juos pirmiausia derėtų grupuoti pagal paskirtį dainoje ir turinį. Tokiu atveju kompozicinių fragmentų apimtį turėtų lemti ne sintaksė (sakinio išbaigtumas), o minties išbaigtumas.

Viena mintis gali būti reiškiamą viena ar dviem eilutėmis, posmu, keliais posmais ar net ilga vientisa daina.

Antras fragmentų išskyrimo kriterijus galėtų būti jų gebėjimas egzistuoti savarankiškai bei atsidurti skirtinguose kontekstuose. Kompozicinių fragmentų tipų skaičius neturėtų būti labai didelis (dainose pastebimas tų pačių situacijų, jausmų ir kt. reiškimas panašiais ar skirtingais fragmentais), tačiau ir nelabai mažas, nes lyrika, kaip ir epinė kūryba, apima daugelį žmogaus gyvenimo problemų. Deja, taip išskirti fragmentus mes tik mėginame; galima kalbėti tik apie kuklius eksperimentus. Jų klasifikaciją, ko gero, kurs ne vienas tyrinėtojas (reikia atsižvelgti į tai, kad dainų masyvas didžiulis ir labai margas). Kompozicinių fragmentų išskyrimas, jų hierarchinės padėties dainose nustatymas galėtų prisidėti prie šiek tiek tikslesnio savarankiškų dainų tipų išskyrimo.

Pateiksime keletą fragmentiškų dainų pavyzdžių ir pamėginsime nustatyti jų ribas (numeruojame fragmentus, strofų ribų neįžymime):

1. *Kas tas kiemužėlis* (Situacijos aprašymas.)

Kas ne kiemužėlis –

Vis mane apkalbėjo.

Kur jie susiėjo,

Kur jie susistojo,

Vis mane minavojo.

Ar jie lankužėlėj,

Ar jie kiemužėly –

Vis mane apkalbėjo.

×

2. – *O jūs įsitekit,* (Lyrinio herojaus reakcija į situaciją.)

Mano kaimynėliai,

Mano jaunoms dienelems.

×

Aš būčiau išėjus (Mergaitė aiškina, kodėl neištekėjo.)

Šį rudenėlį –

Gaila trijų daiktužių.

×

O kai aš išeisiu (Kas bus, kai ji ištekės.)

Iš to kiemužėlio,

Paliksiu jums ruimužį.

Paliksiu jus smūtnus,

Paliksiu jus liūdnu,
Paliksiu beverkiančius.

×

O kai aš nueisiu (Ką ji tikisi rasti vyro šalyje.)

Į tą kiemužėlį,
Tę rasiu belaukiančius.
Jauni špilmonėliai,
Geltonos smuikelės,
Šok mošėlės šokėjužės.

×

– O jūs mošėlės, (Nuotaka prašo ją priimti į vyro namus.)

Jaunosios seselės,
Darykit man ruimužėlį.
Svirne ruimužėlį
Margoms skrynužėlėms,
Man jaunai – už stalelio.

×

1. Ei dygo augo (Situacijos aprašymas.)

Žals qžuolėlis
Šalia pat vieškelėlio.

×

2. Žada nueiti, (Ką ketinama daryti iš qžuolo.)

Žada pakirsti,
Žad ir namon parvežti.

– Ei, ką darysi
Iš riestų šakų,
Iš lygaus liemenėlio?

– Iš riestų šakų –
Riestą važelį,
Iš liemenio – laivelį.

×

3. Žiemą važelėj (Kaip važinės žiemą ir vasarą.)

Juodbėrs žirgelis,
Vasaroj – su laiveliu.

×

4. Į tą laivelį, (Ką plukdo laiveliu ir kam tai naudojama.)

Į tą juodąjį

*Yr visokių javelių.
Yra rugelių,
Yra mieželių
Ir geltonų kvietelių.
Rugiai duonelei,
Miežiai alukui,
Kvieteliai pyragėliams.*

×

*5. Per kiemą jojau, (Vaikino troškimai išsipildė.)
Visas žėrėjau,
Tos mergytės norėjau.
10. Kad nebūč gavęs,
Būč galą gavęs
Ar vandenyj nuskendęs.*

Pateiktų dainų fragmentų savarankiškumas nevienodas: pirmoje dainoje derinys gana logiškas (loginius ryšius mes pažymėjome ženklų X). Dalis šiame tekste išskirtų fragmentų pasitaiko ir kitokiuose junginiuose. Antroje dainoje pradiniai fragmentai jungiami daugiau ar mažiau logiškai, o du (ypač paskutinytis) – nukreipia mintį į šalį. Pateikiame dar vieną fragmentišką dainą:

*1. Ženklingi buvo (Situacijos aprašymas.)
Man tie keliukai,
Kad jojau pas mergytę.
Vienam puskelyj
Žals ažuolėlis,
Antram – žalia liepikė.*

×

*2. Dar neprijojau (Lyrinis herojus gauna žinią.)
Nei pusės kelio –
Sužvingo bėrs žirgelis.
Dar neprijojau
Nei prie vartelių –
Beverkianti mergytė.*

×

*3. – Mergyte mano, (Norima sužinoti verkimo priežastį.)
Jaunoji mano,*

*Kas tave suraudino?
Dėl ko sugrūdo
Širdužė tavo –
Kad aš retai telankiau?
Metuose kartą,
Antruose antrą,
Tai dar gana per tankiai.*

×

4. – *Oi eičiau eičiau,* (Prašo paskolinti pinigų.)
*Mergyte mano,
Gerčiau alaus krūzuką.
Oi eičiau, gerčiau
Midaus stikluką –
Neturiu pinigėlių.
Žyčyk, mergyte,
Žyčyk, jaunoji,
Baltųjų pinigėlių.*

×

5. – *Žyčyt žyčiočiau,* (Kada grąžins skolą?)
*Bernyti mano,
Kada tu man atduosi?*

×

6. – *Tada atiduosiu,* (Žada grąžinti, grįžęs [su žuvimis].)
*Mergyte mano,
Kad su laivu parbėgsiu.*

×

7. – *Ant ko pažinsiu,* (Pasakoma, kaip jį atpažinti.)
*Ant ko ženklinsiu
Tave, jaunas bernyti?
– Kitų bernyčių
Juodi laiveliai,
Baltų linų žėgļeliai.
O mano vieno
Geltons laivelis,
Rožėms rašyts žėgļelis.
Kitų bernyčių*

*Pilki šarkeliai,
Skreblinės kepurėlės.
O mano vieno
Juodi šarkeliai,
Ūdrinė kepurėlė. (KPLD 63)*

Du fragmentai (prašo paskolinti pinigų, nes nori išgerti alaus bei mi-daus + kaip pažins bernelį) keletą kartų užrašyti be cituotame tekste esančių ankstesnių fragmentų (KPLD 62, 64, LŽ 38). Viename variante prašoma paskolinti pinigų ir neaiškinama, kam jie reikalingi. Įvairuoja bernelio atpažini-mo ženklai; pasakoma, kaip atpažins ir „savo“ bernelį, ir „skolininką“.

Kartais akivaizdu, kad šuoliškumas bei fragmentiškumas atsiranda dėl to, kad pateikėjai sujungia visiškai skirtingas dainas. Pateikiame tekstą, ku-rio pirmojoje dalyje galima išskirti tris logiškai sujungtus fragmentus (iš jų galima sudaryti vientisą siužetą), o antroji dalis – visiškai nesusijęs su pir-muoju antras vientisas siužetas (populiari savarankiška daina):

*1. Įsisėčiau avižų
Į tėtušio daržužį,
Šerčiau šerčiau juodbėrėlį,
Jočiau prie mergelės.
Pirmą kartą nujojau
Prie uošvužio dvaružio:
– Teišein teišein mergužėlė,
Teatrakin vartelius.
– Nei aš eisiu tav laukan,
Nei aš duosiu tav ranką:
Te surūdyj aukso žiedas
Ant baltų rankelių.*

*2. Du brolyčiai kunigai,
Du brolyčiai žalnieriai,
O aš viena sesužėlė
Lankoj šieną grėbiau.
Pirmą brūkį kai braukiau,
Grėblio galvą nusukau.
Eičiau eičiau pas brolelį
Taisydint grėblelį.*

– Paliauk, brolyti, rašyti,
Imk grėbluką pataisyti:
Kyl iš jūrių debesėliai,
Sulis man šienelį.
– Nei paliausiu rašyti,
N'imsiu grėblį taisyti:
Reiks rytoj į karą joti,
Reiks ir gromatėlės. (KPLD 46)

Seminaro užduotis: pasirinktose dainose išskirti siužetinius ir nesiūžetinius kompozicinius fragmentus ir nustatyti jų ryšius.

Dainų kompozicinės priemonės

Stereotipiniai kartojimai. Dainų tekstų rišlumą bei stabilumą lemia kompozicinių priemonių pasirinkimas. Labai stabilūs ir rišlūs dainų tekstai, kuriuose remiamasi stereotipiniais kartojimais: išskaičiuojamas sudėtingas darbų ciklas – linų, kanapių, dobilų, aguonų auginimas, medžioklės etapai ir kt. (pvz., „Aš pasėjau kanapėlę Tėvelio sodely ir t.t.“, „Aš pasėjau du linuku oi oi oi, Du linuku mėlynuku oi oi oi“, „Aš pasėjau linelius, Tuos geltonus grūdelius“, „Viena linelius pasėjau“, „Aviža, aš tave pasėjau“, „Klausė žvirblis čiulbuonėlis <...> kaip aguonėlę sėja“, „Aviža prašė gražiai pasėti“, „Vaikščiojau vaikščiojau, Po žalią girelę vaikščiojau“ ir kt.). Kartais išskaičiuojamas kokio nors daikto idealus ar ironiškai apibūdintas gaminimas ir priežiūra:

1. *Ei tėvuž tėvuž, tėvuži mano,
Štai dailią, štai puikią mergelę gavau.
Kad jinai verpė man marškinėlius
Be ratelio, be špūlės, be prieoverpstėlės.*
2. *Ei tėvuž tėvuž, tėvuži mano,
Štai dailią, štai puikią mergelę gavau.
Kad jinai audė man marškinėlius
Be skietų, be staklių, be šaudyklėlės.*
3. *Ei tėvuž tėvuž, tėvuži mano,*

*Štai dailią, štai puikią mergelę gavau.
Kad jinai siuvo man marškinėlius
Be siūlų, be vaško, be adatėlės.
4. Ei tėvuž tėvuž, tėvuži mano,
Štai dailią, štai puikią mergelę gavau.
Kad jinai skalbė man marškinėlius
Be muilo, be vandens, be skalbtuvėlio. (KPLD 37)*

Psichologinis paralelizmas. Ši kompozicinė priemonė ne tik padeda kurti darnias dainas, bet ir suteikia joms poetinę išraišką.

Paralelizmas – paralelus gamtos ir žmogaus gyvenimo vaizdų atskleidimas, jų sugretinimas arba supriešinimas. Paralelizmas grindžiamas subjekto ir objekto gretinimu pagal veiksmo kategoriją kaip valingos veiklos požymį. Tai ne žmogaus gyvenimo ir gamtos sutapatinimas ir ne palyginimas, kuriame ryškus lyginamų dalykų atskirumo suvokimas. Su subjektu gretinami objektai: 1) gyvūnai, 2) augalai, 3) dangaus kūnai, 4) neorganinis pasaulis.

Gamtos vaizdai čia tenka svarbi estetinė funkcija: jis iškelia žmonių santykius į poetinę plotmę. Dainoje, kuri sudaryta iš dviejų dalių (t.y. sukurta išplėtoto psichologinio paralelizmo pagrindu) du kartus atskleidžiamos giminingos būsenos, sukeltos beveik tapačios emocijos.

A.Veselovskis paralelizmo ištakų ieškojo pirmykščių žmonių mąstyme. Anot jo, pirmykštis žmogus išorinio pasaulio vaizdus suvokė savęs suvokimo formomis, nes dar nebuvo abstraktaus mąstymo. Savo gyvenimo pojūčius žmonės priskyrė gamtai, reiškiniuose ar objektuose matė energijos, valios, gyvybės požymius. Toks pasaulio suvokimas vadinamas animistiniu; taikant tai poetiniam stiliui, tikslingiau vartoti paralelizmo terminą (Veselovskij 1940: 125–126).

D.Sauka sieja paralelizmą su vaizdinių apibrėžtumu. Dėl to, pasak D.Saukos, formavosi ir pati eiliuota kalba „įsitvirtino eilutės konstantišku-
mas“; paralelizmas turi reikšmės, normuojant eilučių dydį ir jų skaičių dainoje. „Kuo populiariesnis yra paralelizmas, tuo daugiau jis linkęs į vienos ar kitos rūšies konstruktyvizmą. Todėl „paralelizmas negali būti sutapatintas su neišsivysčiusios žmogaus sąmonės, nesugebančios diferencijuoti nei adaptuotis, lygmeniu,“ (D.Sauka 1970: 130). „Mitologinių vaizdinių pėdsakų paralelizme negalima nugincyti, bet taip pat ir jų reikšmės perdėti“ (D.Sauka 1970: 132).

Atkreiptinas dėmesys į tai, kad išplėtotas psichologinis paralelizmas būdingas su darbu bei apeigomis susijusioms dainoms; šios dainos ne be pagrindo laikomos archajiškomis. Paralelizmai nebūdingi naujoviškoms dainoms. Tam tikru mastu tai liudija paralelizmo archajiškumą.

Dvinaris paralelizmas – liaudies poezijoje pats paprasčiausias paralelizmo tipas. Gretinami gamtos vaizdas ir žmogaus gyvenimo vaizdas; jie vienas kitą paremia; aiškinamasi, kas juose bendra. Dėmesio persvara yra žmogaus gyvenimo, jo pergyvenimų vaizdams. Neretai visa daina yra dvinaris paralelizmas:

1. *Povinėjo povelis*
Po dvara, po dvarą,
2. *Galvelė aukseliu*
Aplieta, aplieta.
3. *Kojelės šilkeliu*
Pančiota, pančiota.
4. *Kad aš šitą povelį*
Pasgautau, pasgautau,
5. *Nuo galvelės aukselį*
Nuluptau, nuluptau,
6. *Nuo kojelių šilkelius*
Nustrauktau, nustrauktau.
7. *Vaikštinėjo mergelė*
Po dvarą, po dvarą.
8. *Galvelė rūtele*
Kaišyta, kaišyta,
9. *Kaselės šilkeliais*
Mastyta, mastyta,
10. *Piršteliai žiedeliais*
Maustyta, maustyta.
11. *Kad aš šitą mergelę*
Paimtau, paimtau,
12. *Nuo galvelės rūtelę*
Nuimtau, nuimtau,
13. *Nuo kaselių šilkelius*
Nutruktau, nutruktau,

14. *Nuo pirštelių žiedelius*
Numautau, numautau. (AED 13)

Gamtos vaizdas dažniausiai pasitaiko pirmoje dainos dalyje, tačiau ap-
tinkama ir žmogaus vaizdavimui skirta pirmoji dalis (pateikiame tokią pa-
vyzdį):

1. *Vaikščioj brolis po tėvo sodelį, - 2*
Vaikščiodamas švilpino dainavo. - 2
- 2.– *Ko švilpauji, broluži broluži, - 2*
Ne tau auga kiemužy mergužės. - 2
3. *Tai tam auga kiemužy mergužės, - 2*
Kurs išjojo į krygę krygužę, - 2
4. *Kurs iškirto žalnierių pulkužius pulkužius, - 2*
Tai tam auga kiemužyj mergužės. - 2
5. *Čirkštau žvirblis karklyne lazdyne, - 2*
Čirškaudamas švilpino dainavo. - 2
6. *Ko čirškauji žvirbluži, paukštuži, - 2*
Ne tau sirpsta kalnužyj uogužės. - 2
7. *Tai tam sirpsta kalnužyj uogužės, - 2*
Kurs išlėkė į girių giružę, - 2
8. *Kurs išvedė paukštužius paukštužius, - 2*
Tai tam sirpsta kalnužyj uogužės. - 2 (KPLD 60)

Paralelizmu paremtos dainos gana stabilios, kai pagrindinis veiksmu
panašumas papildomas daugiau ar mažiau ryškiomis požymių analogijo-
mis arba priešpriešomis. Kai ištisa daina – išplėtotas psichologinis parale-
lizmas, pagal jos pirmąją dalį galima numanyti antrąją. Pavyzdžiui, greti-
nama: *medžiotojas šauna lapę / sakalas gaudo gegutę // vaikinai ieško sau poros*.
Kai paralelūs veiksmi vyksta viena kryptimi, paralelizmas vadinamas *tie-
sioginiu (logiškuoju)* arba *teigiamuoju* paralelizmu.

Neretai dainos kompozicija paremta ir stereotipiniu kartojimu, ir pa-
ralelizmu:

1. *Apynėli žaliasis,*
Pūruonėli žaliasis,
Tave žalią daigino,
Mane jauną augino.
2. *Apynėli žaliasis,*

*Pāruonēli žaliasis,
Tave tvoroms aptvērē,
Mane kalboms apkēlē. <...>*

Toliau išskaičiuojami kiti į apynį nukreipti veiksmai (apynį paskynė, džiovino, padarė alų, sugėrė), su kuriais gretinami mergelės išleidimo į marčias etapai.

Paralelizmas dažnai būna tik dainos pradžioje (pakanka poros posmų, net dviejų pradinio posmo eilučių, kad būtų lakoniškai sugretinti analogiški gyvūno / augalo ir žmogaus veiksmai). Tokiu atveju paralelizmas nevaidina visą dainą organizuojančio vaidmens. Jis tik poetizuoja lyrinio herojaus veiksmus, jo būseną:

*1. Sukliko antelė ant marių,
Gailiai verkia mūs dukrelė nevalioj.
2. – Vaduok mane, motule, vaduoki,
Nors margąsias karveles parduoki. <...>*

*1. Palaukyj, palaukyj saulutė teka,
Pašilyj mergytė linelius rauja.
2. Atjojo bernytis jaunas nevedęs,
Šankįdams, mudrįdams bėrą žirgelį. <...>*

Gamtos objekto ir žmogaus paralelūs veiksmai dažnai reiškiami skirtingais veiksmazodžiais: *žvengia* žirgelis grynų avižėlių // *verkia* mergelė rūtų vainikėlio; *gied* volungėlė liepos pašakelėj // *verk* mergužėlė rūtelių daržely.

Reiškiant skirtingus veiksmus, naudojami abiejose paralelėse pasikartojantys žodžiai, apibūdinantys veiksmo aplinkybes, objektų požymius:

*Iš trijų kampu
Vėjelis pūtė,
Ritin geltonas smilteles,
Iš trijų valsčių
Bernyčiai jojo
Žvalgavo tėčio dukrytę. (KPLD 487)*

×

*<...> Išdygo mano daržely
Nekentamoji žolelė, //*

*Prisėd prie mano šalėlės
Nekentamasis bernelis. <...> (DŽT 1 253)*

Naudojant skirtingus veiksmažodžius, žmogaus vaizdavimui skirtoje paralelėje veiksmo požymis sustiprinamas (pasirenkamas palyginamojo laipsnio prieveiksmis / būdvardis):

*Tykiai tykiai
Nemunėlis teka
Dar tykesniai
Mūs sesulė verkia <...>*

Paralelios būsenos gali būti reiškiamos tuo pačiu veiksmažodžiu, o jų detalus paaiškinimas ar paneigimas – skirtingais veiksmažodžiais (jie reiškia veiksmus, būdingus gamtos objektui ir žmogui):

*– Ko liūdi puteleli, ko liūdi,
Ko liūdi, žals medeli, ko liūdi?
– Regiu – atein kirtėjeliai,
Šakelaičių rinkėjeliai –
To liūdžiu, to liūdžiu < ... >*

Kitoje paralelėje klausama, ko liūdi brolis. Jis atsako, kad veda žirgą per kiemelį, o jį – į nevalią. Sesuo atsako liūdinti, nes veža kraitelį par laukelį, o ją – į vargelį.

Gretinant gamtos ir žmogaus būsenas, kartojami ir tie patys veiksmažodžiai:

*Anksti rytą rytelį
Krent nuo rūtų raselė.
Krent ir mano ašarelės
Per skaistųjį veidelį. (DŽT 1 131)*

Išplėtoto psichologinio paralelizmo pagrindu kuriamos ne tik dvių, bet ir trijų ar keturių dalių dainos (medis // bernelis, mergelė arba: vyriškos giminės medis // bernelis, moteriškos giminės medis // mergelė). Tai gi čia šalia paralelizmo naudojamas *gretinimas*. Pavyzdžiui, dainos paralelinėse dalyse prašoma, kad vėjas nepūstų ažuolan / liepelėn, o tėvas / motina nebartų sūnaus / dukters:

*1. Nepūsk, vėjau,
Ažuolan ažuolėlin,*

*Ba nemoka
Ažuolėlis
Atsipūsti.
2. Nebark, tėvai,
Sūnelio jauniausio,
Ba nemoka
Sūnelis
Atsibarti.<...>
4. Nepūsk, vėjau,
Liepelėn <...>
5. Nebark, močia,
Dukrelės jauniausios < ...>*

Čia pat gretinamos sūnaus ir dukters būsenos, greitos jų gyvenimo permainos: tėvas prašomas nebarti sūnaus, nes rytą rasiąs stainelę atidarytą ir sūnelį išjojusį, o motina prašoma nebarti dukters, nes rasianti klėtelę atidarytą ir skrynelės išvežtas.

Retkarčiais paralelizme galima aptikti palyginimo požymių. Pateikiame dainos fragmentą, kuriame yra *taip*, o nesantį *kaip* galima numanyti:

*Pūtė vėjelis,
Rūtų šakas laužė.
Taip ir mane jauną
Sviets kalbelėms leido.*

Neigiamas paralelizmas. Gretinant gamtos objekto ir žmogaus veiksmus, gamtos vaizdas paneigiamas:

*Ne gegutė šilėly kukavo,
Tėvo dukra ten graudžiai verkavo. <...>*

*<...> Ne balandis ūbavo,
Ne balandžio balselis –
Tatai senas tetušėlis
Sūnelį pabudino <...>*

×

*1. Ant kalno malūnėlis,
Pakalnėj ežerėlis –
Čia krykštė, nardė raiba antelė,
Netropijus pulkelio.*

2. *O ne antelė krykštė,
O ne raiboji nardė,
Bet gailiai verkė
Jauna mergelė,
Netropijus bernelio. <...>*

Neigiamas paralelizmas labai artimas neigiamam palyginimui.

Vienanaris paralelizmas – paralelės vienas narys nutylimas, tačiau dainos pabaigoje kaip praleistos paralelės ženklas atsiranda palyginimas:

1. *Oi sausa sausa
Ši vasarėlė
Už visas vasareles.*
2. *Ir išdžiovino
Kieme prūdelį,
Ištroškino žuveles.*
3. *Troško žuvelės
Be vandenėlio
Kaip aš be matušėlės.<...>*

Vienanaris paralelizmas atpažįstamas, kai dainose atsiranda šuolių – staigių perėjimų nuo gamtos prie žmogaus gyvenimo vaizdų:

1. *Kikili kikili, laibakoji,
Kur tamsią naktelę pernaktvosi?*
2. *Žaliojoj girelėj pušinėly,
Aukštame svirnelėly, perynelėj.*
3. *Ar vesi našlelę, ar dabosi,
Našlelės vaikelius ar kavosi?<...>*
1. – *Kregžduolėle, tu lakūnėle,
O ką tu ten girdejai?*
2. – *Oi aš girdėjau, oi aš regėjau
Bernelį atjojantį.*
3. *Kad aš žinočiau jį atjojantį
Taisyčiau patalėlį. <...>*

Vienanaris paralelizmas lieka ir visiškai atmetus žmogų vaizduojančią dalį. Kai žinomas įprotis dainose gretinti gamtą su žmogumi, tradicijos saugotojams aišku, kaip tekstą reikia suprasti. Gamtos objektus vaizduojanti

paralelė nenutylima: be jos žmogaus gyvenimo vaizdai būtų per daug buitiški, poetiškai nepakylėti. Vienanaris paralelizmas taip pat yra simbolių bei poetinių metaforų kilmės šaltinis: nutylėto nario vaizdai ir santykiai perkelti į esamą narį. Tačiau kai antroji paralelės dalis ilgai nutylima, gamtos vaizdus sunku iššifruoti; juos pradedama suprasti ne perkeltine, o tiesiogine prasme.

Paralelizmu grindžiama daugybė apeigų bei apeiginių veiksmy: nutylėtas paralelės narys – tai pageidaujamas gamtos ar mitinio adresato veiksmas, kurį norima sukelti realiais veiksmais arba magišku žodžiu. Pavyzdžiui, per vestuves ar Kūčiose beriami grūdai ir manoma, kad įvyks paralelus veiksmas – šeimoje bus vaikų, bus geras derlius.

Daugianaris paralelizmas išsivystė iš dvinario paralelizmo. Jis skiriasi tuo, jog dviejų ar net trijų panašių gamtos objektų veiksmi gretinami su vienu žmogaus veiksmu:

*1. Stov eglelė,
Stovi ir pušėlė,
Stov ir mano merguželė,
Rankas nuleidusys. <...>*

×

*Kukuoj gegelė, gied volungėlė,
Verk mano mergelė svečioj šalelej <...>*

×

*Augo girioj klevelis, pagirėj ažuolėlis.
Oi augin augin močiutė dukrelę
Kaip daržely roželę <...>.*

×

*Vanduo be sparnų, akmuo be šaknų,
Papartis be žiedelio.
Ak, bėda bėda jaunam berneliui
Be jaunosios mergelės <...>.*

Daugianarį paralelizmą A. Veselovskis laiko vėlyvu reiškiniu: juo pagrįstose dainose sumažėja vaizdingumo, daugėja analizės bei analogijų gamtoje paieškų. Kaip ir epitetų ar palyginimų gausa, tokie gretinimai verčia sustoti ne prie pačių reikšmingiausių dalykų, net mintį šokdina į šalį. Toks paralelizmas gali būti laikomas *pleonazmo* (informacijos pertekliaus,

sustabarėjimo) rūšimi. Tačiau daugianariai paralelizmai yra dainų *loci communes* (stabilių formulių – bendrųjų vietų) šaltinis.

Sintaksinis paralelizmas. Taip vadinama kompozicijos priemonė, kai į gamtą nukreipti lyrinio herojaus veiksmai gretinami su jo veiksmiais, nukreiptais į kitą žmogų. Pavyzdžiui:

*Aš išsilaušiu
Putinėlio rykštelę,
Vai, aš paimsiu
Slauno tėvo dukrelę <...>*

*1. Vai aš nelaušiu
Bile krūmo rykštelės,
Tai aš neimsiu
Bile tėvo dukrelės.*

*2. Aš išsilaušiu
Putinėlio rykštelę,
Vai, aš paimsiu
Slauno tėvo dukrelę.*

*3. Jojo prijogo
Pilnas dvaras svetelių,
Statė, pristatė
Pilnas stonias žirgelių. <...>*

Du pacituoti fragmentai – tai piršlybų dainos pradžios. Atsižvelgiant į dainos apeiginę paskirtį ir žinant, kad veiksmas *laužti putiną* naudojamas simboline vedybų reikšme, galima pastebėti, jog gretinami beveik sinonimiški veiksmai. Ši kompozicijos priemonė padeda išskirti lyrinį subjektą, jį išaukštinti. Pirmoje citatoje iš kitų išskiriama „slauno tėvo dukrelė“, o antroje, pabrėžiant bernelio išrankumą, ir jis išaukštinamas. Taigi gamtos objekto ir žmogaus veiksmų gretinimo čia nėra.

Formalusis paralelizmas. Dainoje vaizduojama tam tikra gamtos objekto būseną ir galima tikėtis, jog ją atitiks vaizduojamo žmogaus būseną (kaip minėjome, pagal gamtos vaizdą žmogų vaizduojančią paralelę galima numanyti), tačiau netikėtai aptinkama kitokia būseną ar situacija. A. Veselovskis pateikia tokią formalaus paralelizmo pavyzdį: *teka upė ir nesidrumsčia, jaunosios svečių daug, bet nėra kam ją laiminti*. Mokslininkas mano, kad toks

gretinimas išsivystė iš paralelės: *upė teka tykiai // mergaitė sėdi liūdna*. Lietuvių liaudies dainose formalaus paralelizmo kol kas aptikti nepavyko.

Ritminis paralelizmas. Šioje paralelizmo atmainoje svarbiausias vaidmuo tenka melodijai; paralelės narių santykiai nelabai aiškūs. Kartais paralelę galima pastebėti tik žodžių sąskambiuose. A. Veselovskis ši reiškinį laiko poetinės kalbos irimo pasekme. Lietuvių dainose pasitaiko ritminio paralelizmo atvejų:

*Tie krūmeliai linguonėliai,
Pjovėjėliai tinginėliai <...>*

×

*Oi du du du du, šiaudai be grūdų,
Padariau alutį grynų avižų <...>*

Ritminis paralelizmas nesusijęs su dainos turiniu. Cituoto šienapjūtės dainos fragmento pradžioje išskyla visada linguojančių krūmų vaizdas. Dalgiais šieną pjaunantys vyrai taip pat linguoja. Žodis *tinginėliai* tarsi sukelia krūmų ir šienpjovių priešpriešos išpūdį, tačiau leksinėmis priemonėmis jis neišreikštas. Piršlybų dainoje toliau sakoma, kad užgėrė mergelę darbininkę – ji išaudė drobę be skieto, nyčių... Taigi mergelė idealizuojama, o *šiaudai be grūdų* sukelia kokių nors bergždžių pastangų, neigiamų pasekmių išpūdį.

Nuo paralelizmo reikia skirti vienas po kito sekančius, priežastiniais ryšiais susietus gamtos ir žmogaus veiksmus:

*Šuneliai sulojo, gaidžiai sugiedojo –
Talkos gaspadinė tuoj pasikavojo <...>*

Gretinimas. Gana stabilios dainos, kuriose išskiriamos dvi analogiškos dalys: jose vaizduojami mergelės ir bernelio veiksmai ir jausmai. Tokia kompozicinė priemonė vadinama *gretinimu*. Pavyzdžiui:

*Ganiau ganiau jautelius
Po girelę,
Pražiūrėjau akeles
Į bernelį.*

*Ganiau ganiau žirgelius
Po pievelę,
Pražiūrėjau akeles
Į mergelę <...>*

×

*Oi aš gėriau gėriau,
Gerdamas dūmojau.
Aš noriu pasiklausti,
Ar tu moki austi. // ar tu moki arti <...>*

Ganė mergelė jautelius ir dūmojo, kokiam berneliui teks // ganė bernelis žirgelius ir dūmojo, kokiai mergelei teks. Arba:

*Oi toli toli už Nemunėlio
Stovi bernelis ant krantelio,
Jo kepurėlė ant šonelio*

Kitoje dainos dalyje – mergeles vainikėlis ant šonelio.

Antitezė. Vienoje dainos dalyje vaizduojami švelnūs santykiai šeimoje, o kitoje – atsainus požiūris į naują šeimos narį (marčią ar žentą). Dalių seka neregamentuota: pirmojoje gali būti vaizduojami nepalankūs veiksmai, požiūriai, stokojanti užuojautos reakcija į nelaimingą atsitikimą, o antroje – kupini švelnumo veiksmai, užuojauta pavargusiam artimajam, sielvartas dėl menkos artimojo nesėkmės arba atvirksčiai. Kartais antitezės būdu kuriamos net keturių dalių dainos. Pavyzdžiui, dainoje vaizduojami tėvo veiksmai žento ir sūnaus atžvilgiu bei motinos veiksmai marčios ir dukters atžvilgiu:

*Tėtušis po turgų vaikščiodamas,
Sunkuji dalgelį lygaudamas:
– Pjaus mano žentelis, ne sūnelis
Eis ano dalgelis švytruodamas.*

*Tėtušis po turgų vaikščiodamas
Lengvąjį dalgelį lygaudamas:
– Pjaus mano sūnelis, ne žentelis,
Eis ano dalgelis švytruodamas.*

*Matušė po turgų vaikščiodama
Sunkiąsias girneles lygaudama:
– Mals mano martelė, ne dukrelė <...>*

Dainose supriešinami du skirtingas herojaus padėtis reprezentuojantys objektai:

Vainikėlis mano,
Žaliuonėlis mano,
Lengvas esi ant galvelės.

Kepurėle mano,
Silkinėle mano,
Sunki esi ant galvelės. <...>

×

Tėvelio purvai yr sidabruoti,
Bernelio lieptai vis ašaroti. <...>.

Supriešinamas mergelės šokis su broleliu ir su berneliu: pirmasis ją ant rankelių nešė, ant galvelės vainikėlį taisė, o antrasis – į šaleles blaškė, vainikėlį taršė.

Laipsniavimas. Ši kompozicijos priemonė nuo antitezės skiriasi dalių gaušumu ir priešpriešos asimetrija. Dažniausiai vaizduojama daug kartų pasikartojanti lyrinio herojaus reakcija į analogiškų ar vienodai traktuojamų personažų veiksmus bei ketinimus, pagaliau vienas personažas išskiriamas iš kitų: į jo veiksmą bei ketinimą reaguojama priešingai. Pavyzdžiui, išskaičiuojami visi artimiausi giminės, bet jų siūlomoms paslaugoms atsisakoma, o tokia pati mergelės / bernelio paslauga priimama:

1. *Arė bernelis pūdymėlį,
Nešė motulė pusrytėlį.*
2. *Aš tavo nešta nevalgysiu,
Šėmų jautelių nestabdysiu.*
3. *Šėmų jautelių nestabdysiu,
Žalioj žolelėj neganysiu.*

Kitose strofose keičiasi tik personažai (pusrytį neša tėvelis, seselė, brolelis), o herojaus reakcija kartojama be pakitimų. Kai pusrytį neša mergelė, dainos tekste atsiranda nežymių pakitimų: vietoj *nevalgysiu* – *tai valgysiu*, o vietoj *nestabdysiu*, *neganysiu* – tie patys veiksmažodžiai be neiginio.

Arba duktė kviečiama namo ir sakoma, kad atėjo piršliai. Ji sako neisianti namo, nes netekėsianti už šiaučiuko, kriaučiuoko, čigono, bet eisianti namo ir tekėsianti už artojo.

Lyrinio herojaus reakcija į skirtingus personažus (dažniausiai – tris analogiškus ar skirtingus giminystės požiūriu) keičiasi vienoje strofoje. Pa-

vyzdžiui, lalauninkų dainoje išvardijamos trims berneliams žadamos vis vertingesnės dovanos:

*Vienam berneliui – rūtų vainiką,
Antram berneliui – šilkų kasnyką,
Trečiam neteksiu – pati jauna teksiu.*

Populiarioje dainoje „Saulelė raudona“ mergelė ketina skinti broliui, dieveriui ir berneliui gėdeles, rinkti skareles, mergeles; kaskart berneliui skiriama nepatraukli dovana:

*1. Saulelė raudona
Vakaras netoli,
Eičiau namo gulti –
Dar miego nenoriu.
2. Eisiu į darželį,
Skinsiu tris gėdeles,
Skinsiu broliui ir dieveriui,
Ir šelmiui berneliui.
3. Broleliui rūtelę,
Dieveriui mėtėlę,
O tam šelmiui bernuželiui
Aitrią dilgynėlę.< ...>*

Laipsniavimo principu sukurtos dainos stabilumu beveik nenusileidžia dainoms, kurios organizuotos pasitelkiant stereotipinius kartojimus. Gretinant analogiškus ar priešingus jausmus, jie atskleidžiami be vidinės raidos. Taip organizuotos dainos gana monotoniškos, tačiau labai lengvai įsimenamos.

Laipsniškas vaizdo siaurinimas. Tai toks vaizdų jungimas, kai pradedama nuo plataus erdvės prasme gamtos vaizdo ir kaskart pereinama prie siauresnio erdvinio vaizdo. Pagaliau įvardijama erdvė, kurioje yra koks nors gamtos objektas, o po tuo objektu / ant objekto / objekte yra lyrinis herojus. Toliau vaizduojami lyrinio herojaus veiksmai arba jo išgyvenimai. Pasutinis – siauriausias vaizdas – dainoje svarbiausias, į jį sutelkiamas dėmesys. Kompozicinės priemonės tikslas – galutinio vaizdo išryškinimas, iškelimas. Pereinant nuo platesnio vaizdo prie siauresnio, vaizduojamos detalės, kurios reikalingos galutinio vaizdo sukonkretinimui. Platūs vaizdai sta-

tiški, o galutiniame siauriausiame vaizde atsiranda dinamika. Kai yra ke-
lios vaizdo siaurinimo pakopos, ši kompozicinė priemonė organizuoja di-
džiąją dainos teksto dalį. Pavyzdžiui:

1. Lieki voliungi (2)
Lieki volungi
Per pakalnėlį,(2×2)
Toji pakalnėj (2)
Toji pakalnėj
Bėg srou upelį.(2×2)
Į to upelį (2)
Į to upelį
Suk verpiteli.(2×2)
Į to verpetą (2)
Į to verpetą
Bėg žals laivėlis. (2×2),
Į tą laivėlį (2)
Į tą laivėlį
Sėd dvi seseli.(2×2)
Sėd dvi seseli (2)
Sėd dvi seseli
Galvą šukavo. (2×2):
Tėk nešukavo (2)
Tėk nešukavo,
Kėk graudžiai verkė. (2×2) <...>

×

Aš išėjau į girelę
Balandžių šaudyti
Ir antėjau girios viduj
Žalią liepužėlę.
Po ta žalia liepužėle
Vario lopišėlis.
Tame vario lopišėly
Silkų perynėlė.
Ant tų silkų perynėlės
Maža paniulaitė.

– Čiūčia liūlia, paniulaite,
Kokiam šelmiui teksi? <...>

×

Aš pamačiau kiemelį,
Tame kieme – sodelį,
O tam sodužėly
Žalios obelėlės
Žyd baltaisiais žiedeliais.
Aš pamačiau mergytę
Žaliam rūtų daržely.
Rūteles skina, vainiką pina <...>

×

Gale laukelio
Graži lygi lankelė.
Tona lankelėj
Du pilki akmenėliai.
An akmenėlių
Du balti karvelėliai.
– Jūs karvelėliai,
Jūs mylimi paukšteliai,
Jūs surašykit
Man margą gromatėlę <...>

×

Vidury dvaro
Gili duobelė,
Tona duobelėn
Varnelės dėjo.
Prijunko bernėliai
Varnų dėdinti <...>

Vaizdo siaurinimas derinamas su psichologiniu paralelizmu; žmogų vaizduojančios paralelės didžioji dalis praleidžiama. Lieka tik paskutinis vaizdas, kuris gretinamas su siauriausiu dinamišku gamtos vaizdu:

Oi aukšti aukšti kalneliai
Ant tų kalnelių berželiai.
Beržų šakelės svyravo
Širvos kepurėlės švytravo.

*Oi atjoj atjoj pulkelis
Per šiuos lygiuosius laukelius <...>*

×

*Anoj pusėj ežero
Auga žalia liepelė.
O ant tos liepos, ant tos žaliosios
Trys paukšteliai giedojo.
Trys paukšteliai giedojo,
Trys broleliai kalbėjo <...>*

Dainoje gali būti vaizdo siaurinimas ir gretinimas:

*Gili gili upė leliumoj,
Dar nelabai gili, leliumoj.
Tona upelėj, leliumoj
Žiburs akmenėlis, leliumoj.
Ant to akmenėlio, leliumoj
Dvi sesutės sėdi, leliumoj
Kuskeles mazgoja, leliumoj <... >*

Kitoje dainos dalyje kartojamas tas pats tolydžio siaurinamas vaizdas, bet vaizduojami jau kiti personažai ir kiti jų veiksmi:

*Du broliukai sėdi
Čebatelius siuva <...>*

B.Sokolovas, tyrinėjęs vaizdo siaurinimą rusų dainose, nustatė, jog gamtos vaizdas siaurinamas nuo sodų / medžio iki vaizdų: po medžiu darželis / po medžiu šulinys / žirgas prie medžio / paukštis medyje. Kai siaurinama iki žmogaus būsto, jame vaizduojama lova, kurioje kas nors gulė / stalas ir vyksta vaišės / būste kažkas dirba. Vaizdo siaurinimą jis rado 20 procentų rusų dainų, tačiau jose aptiko tik maždaug 30 stabilų formulių.

Lietuvių dainose gamtos vaizdas siaurinamas iki medžio, kuriame dega žvakelė / po kuriuo kabo lopšelis, kuriame gulė mergelė / po medžiu stovi krėslas, kuriame kažkas sėdi, iki akmenų, ant kurio kažkas sėdi ir kažką dirba, iki laivo, kuriame kažkas sėdi ir kažką veikia. Kai vaizduojamas būstas, jame kas nors dirba.

Visoje dainoje vaizdo siaurinimas atlieka detalios išangos funkciją: tolydžio siaurinant vaizdą, klausytojo dėmesys sutelkiamas ties lyrinio herojumi bei jo pagrindiniu veiksmu.

Nuo vaizdo siaurinimo reikėtų skirti objekto vaizdavimą, kai išskaičiuojamos jo dalys ir pasakoma, kur jos yra:

*Augo ievaras vartuose,
O jo šakelės ant dvaro,
O jo lapeliai languose,
O jo uogelės kubkuose. <...>*

Išskaičiavimas – kai tam tikras veiksmas skaidomas į etapus – „žingsnius“:

*Tave perirsim,
Žirgus plukdysim,
Kurtelius peršvilpinsim
Per gilų dunojėlį < ...>*

Išskaičiavimu galima laikyti ir objekto skaidymą į dalis, nusakant kiekvienos jų padėtį (pvz., jau cituota dainos „Augo ievaras vartuose“ pradžia).

Gali būti išskaičiuojami personažo požymiai, jo sugebėjimai ar šių nebuvimas:

*Barė motka savo sūnų,
Kad jauna martelė,
Nei audėja, nei verpėja,
Nei rugių pjovėja.*

Seminaro užduotis: surasti dainų tekstų, kuriuose būtų panaudotos aptartos kompozicinės priemonės.

Meninės išraiškos priemonės

Dainų formulės. Georgijus Malcevas, tyrinėjęs rusų dainų formules, teigė, kad šie poetinių tekstų tradiciniai elementai gali padėti suprasti, kaip vyksta atskiros dainos ir tradicijos dialogas, kaip tradicija (pirmiausia – žodžiais neišreikštos prasmės) įeina į dainą, kaip daina kreipiasi į tradiciją, kaip ja remiasi. Liaudies poezijoje subjektyvūs asmeniniai išgyvenimai verčiami į objektyvią tradicinių prasių kalbą (Malcev 1989: 69-73).

Tradicinės formulės (jas gali sudaryti vienas žodis, kelių žodžių grupė, net kelios eilutės) dėl giluminės semantikos pasižymi aliuzijų reikšmin-

gumu, prasmės intensyvumu; tai pranoksta formulių regimąją išraišką. Pavyzdžiui, rusų dainose G. Malcevas išskiria labai svarbią formulę *rano* (*anksti*). Šis žodis labai dažnas skirtingų žanrų dainose; jose vaizduojami įvykiai dažnai vyksta anksti rytą. Taigi *anksti* gali būti opozicijoje *rytas – vakaras*. Ta pati formulė gali būti dainos leitmotyvas (pvz., pasitaiko kaip priedainis). Formulė *rano* (*anksti*) sukelia ankstyvo ryto nuotaiką, o rytas siejamas su pradžios, gimimo, atgimimo samprata. Rytas taip pat siejamas su likimu. Malcevas mano, kad senovėje para buvo pagrindinė laiko kategorija; ji anksčiau už metų ar mėnesio kategorijos. Beje, paros ir metų apeiginiams ciklams būdingas izomorfizmas (vienoda / panaši struktūra). Pavyzdžiui, anksti rytą šaukdavo pavasari, sėmdavo vandenį vaistams ar magiškiems veiksams, rinkdavo vaistažoles, atlikdavo įvairius magiškus veiksmus (Malcev 1989: 73-84).

Atkreipkime dėmesį, kad ir lietuvių dainose svarbūs dalykai vyksta arba bent išsakomi anksti rytą. Daugelyje dainų sutiksime formulę *anksti rytą kėliau* + antras veiksmas (į darželįėjau / vandenėlioėjau / žirgelįpašėriau). Gana dažnos ir kitos veiksmo laiką *rytą* nusakančios formulės: *anksti rytą rytelį* (krent nuo medžių rasele), *aušta aušrelė; beauštantį aušrelė; dar gaideliai negiedojo; gieda gaideliai ankstų rytelį*; aptinkamas ir priedainis *anksti anksti anksti nedėlioj*.

Vietos nusakymo formulės: *ant kalnelio ant aukštojo; žaliojoj girelej pušinėly / eglynėly; oi už maružių, už mėlynųjų; pas šaltą šaltinėly, pas gilų Dunojėly* ir kt.

Laiko formulės: *šią naktele; šią naktį per naktį; šią nedėlėlę per nedėlėlę; per vasarėlę; šį rudenėlį; kai aš buvau mažas; kai aš buvau jauns bernelis*.

„Niekada“ formulės: *kai sesele rūtas sės, ant rytojaus pražydės; kai žvaigždėlės puldinės, danguj vietos neturės; kai plunksnelė dugnan grimis, akmenėlis viršuj plauks; kai iš vaško pečių dirbs, o nuo bičių vilnas kirps; kai užtekės iš vakarų saulelė...*

Nerealizuoto troškimo formulės: *kad įmanyčiau; kad būčiau paukštelis; kad aš turėčiau pas tėvulį valele; kad aš turėčiau bėrąjį žirgelį...*

Nusivylimo formulė: *kad aš būčiau žinojęs...*

Abejingumo / atsisakymo formulė: *ar jus žiūrit, ar nežiūrit, aš jumi neteksiu*.

Tipiškų veiksmų formulės: *rūtelę skina, vainiką pina, o pati gailiai verkia; per šilėly jojau; šeriau žirgelį; oi jojau jojau dūmojau; aš keletu keliauvau...*

Informacijos gavimo formulės: *o kur tu buvai, berneli / bernyti mano / dukrele; berneli jaunasai, kur šiąnakt nakvojai?*

Formulė *mano* + kreipinys lietuvių dainose naudojama, kai kreipiamasi į artimą žmogų: *berneli mano, mergele mano, mano motinėle / tėveli / sesele / broleli*. Taip kreipiamasi ir į lyrinio herojaus statusą žyminčius objektus bei į jo nuolatinį palydovą: *rūtele mano, vainikėli mano, / žirgeli mano*. Kreipiantis į herojų supančius gamtos objektus, lietuvių dainose *mano* vartojamas retai (*oi liepele, žalioji mano*), tuo tarpu rusų dainose tokie kreipiniai gana dažni: *oi sokol moj sokol, oi vy gory vy moji gory Vorobjevskije, oi polia moji polia*.

Kai kurios G.Malcevo išskirtos formulės pagal apimtį, gebėjimą varijuoti ir vaidmenį kūrinyje labai artimos kompoziciniams fragmentams (pvz., „mergaitė prie upės“, „mergaitė prie lango“ ir kt.). Tokius išplėtotus elementus G.Malcevas vadina *temomis* (Malcev 1989: 129).

Formulės prigimtis dvejopa: 1) ji yra teksto komponentas, poetikos elementas, konkrečios dainos integrali dalis; 2) bazinis tradicijos elementas, nesusijęs su vienu konkrečiu tekstu. Kai formulė naudojama skirtinguose tekstuose, ji tampa savarankišku vienetu. Pavyzdžiui, formulė „mergaitė prie upės“ leidžia 1) sieti dainą su moterišku pradū; 2) vaizduoti spėjimus, kreipimąsi į nežinomybę, į likimą; 3) atskleisti širdgėlą, praradimą kam nors mirus / su kuo nors išsiskyrus (Malcev 1989: 100-101).

Palyginimai. Vaizduojamo subjekto ar objekto lyginimas su kitu objektu; lyginimo nariai sujungiami palyginamaisiais jungtukais *kaip, lyg, tarytum*. Gana dažnai nepasakoma, koku požymiu remiantis žmogus lyginamas su paukščiu ar medžiu: *mergelė kaip gulbelė / liepelė; bernelis kaip sakalėlis*. Palyginimai padeda idealizuoti vaizduojamą personažą (kai lyginama su patraukliais, tradicijoje laikomais pozityviais gyvūnais ar augalais). Lyginant su negatyviai suvokiamais gyvūnais ar augalais, išryškinami nepatrauklūs personažo bruožai ar lyrinio herojaus neigiama nuostata jo atžvilgiu (*bernelis kaip erškėtėlis / kaip girios pūzrelis*).

Palyginimą išplečiant veiksmažodžiu ar būdvardžiu, atskleidžiama, pagal kokį požymį lyginama. Pavyzdžiui, *sėdi suolelyj kaip akėčia* – sukeliamas neproporcingumo bei netvarkingumo išpūdis, o *turi galvelę kaip apuoką* – pasakoma apie išvaizdos nepatrauklumą. *Balta kaip gulbele* – aišku, kad lyginimo pagrindas yra mergelės gražumas, *juodas kaip naktelė* – lyginama pagal tamsios spalvos intensyvumą, *margas kaip genelis* – pagal spalvų gausumą ir t.t. Kartais būdvardis ar kitas aiškinantis žodis vis dėlto leidžia palyginimą įvairiai interpretuoti:

*Bene būsiu toksai puikus,
Kaip balts dobilėlis.*

×

*Ką tik buvau beauganti,
Kaip rūta daržely,
Pažadėjo man bernelį
Kaip girioj pūzrelį.*

Vienas subjektas gali būti palygintas su dviem gamtos objektais:

*Oi augo, augo jaunas bernelis
Kaip girioj qžuolėlis,
Kaip žaliasis klevėlis.*

Prasminių žodžių junginiai, kurie dažnai vartojami palyginimuose, bet praleidžiamas jungtukas *kaip* (*mergelė gulbelė / mergelė lelijelė / brolelis sakalėlis / bernelis dobilėlis*) liaudies dainų poetikos tyrinėtojų traktuojami nevienodai. Vieni jų tokius junginius vadina *palyginimais*, o apibūdinančius žodžius – *daiktavardiniais epitetais, apozicijomis* (pastaruoju terminu pasakoma apibūdinimo padėtis: jis būna antroje pozicijoje – po apibūdinamo personažo ar objekto įvardijimo). Kiti tyrinėtojai tokias samplaikas laiko *metaforomis*.

Epitetai. Liaudies dainose, kaip ir visoje poezijoje, epitetai yra įprasti ir reljefiški, tuo tarpu prozos kūriniuose jų beveik nerasime. Epitetas – vienusiškas pažymynys, būdvardis arba būdvardinis daiktavardis, kuris arba atnaujina žodžio-pavadinimo reikšmę, arba pabrėžia / sustiprina kokį nors išskirtinį / būdingą daikto požymį. Esama tyrinėtojų, kurie visus būdvardžiais reiškiamus apibūdinimus laiko epitetais. Tačiau vis dėlto reikėtų skirti vaizdinguosius ir loginius apibūdinimus. Epitetais laikytini tik vaizdingieji, o loginiai (pvz., *vargo mergelė, turtuolė mergelė*) jais nelaikytini.

Tautologiniai epitetai – tie, kurie tik pakartoja tai, kas aišku iš daiktavardžio reikšmės (*jaunoji mergelė, jaunas bernelis, jaunas jaunikaitis, mažasis vaikelis, juodas purvelis, gelsvos pieskelės*). A.Veselovskis tautologiniais epitetais laikė rusų dainose dažnai vartojamus *griazi topučije, krasnaja devica, solnce krasnoje*.

Aiškinamieji epitetai – tie, a) kurių išskeltas požymis laikomas esminiu, pavyzdžiui, *meilūs žodeliai, rūstūs žodeliai, graudžios ašarėlės*; b) kurie

apibūdina objektą pagal santykį su tikslais ir idealumu; šiuose epitetuose atsispindi liaudies požiūriai, istorijos elementai, idealo siekimas. Pavyzdžiui, *eiklus žirgas, greitos kojeles, minkštos / pūkų pagalvėlės, žalias vainikėlis, rynchkas vynelis, balti lineliai, šilkų nytelės / kamanėlės, plonos drobėlės*. Rusų dainose apibūdinimai *sedlo cerkeskoje, stal bulatnaja* primena, jog tai labai vertinamas, plačiai išgarsėjęs daiktas ar ypatingai patvari medžiaga. Epitetais dažnai pasakoma, kad daiktas pagamintas iš brangios ar šiaip idealios medžiagos: *aukso žiedas / pentinai / kilpinėlės / patkavėlės / balnas / raktai / krėslas / strielba*. Dainose dažni sidabriniai ar kito metalo daiktai: *sidabro dalgelis / pustyklėlė / nėšiai; vario varteliai / kotelis / muštuvėliai / kultuvėlės, žalvario dalgelis, plieno patkavėlės*. Uosis / klevas – ideali iečių medžiaga, todėl daugelio Europos tautų poezijoje ietys *uosio / klevinės*. Lietuvių dainose dažnas *klevo* grėblelis / arklas.

Norint idealizuoti kokį nors daiktą, epitetai kartais parenkami neatsižvelgiant į tai, kad iš tokios medžiagos jis negaminamas ar net jokiū būdu negali būti pagamintas. Pavyzdžiui, *aukšti svirnai be kerčių, plieno girnelės, deimanto langeliai*. Kartais neaišku, ar epitetas – skonio dalykas, ar senovinių etninių požymių / realios tikrovės stebėjimo rezultatas. Pavyzdžiui, lietuvių dainose *gelsvos kaselės, mėlynos akys*, o rusų – *rusaja kosa, karije glaza*. A. Veselovskis pastebėjo, kad germanų šalių dainose kelias *žalias* (jojama per pievą), bulgarų *balti keliai* (smėlis), prancūzų *seni keliai* (romėnų palikimas).

Epitete atrinkta ir užfiksuota tai, kas dėl įvairių priežasčių patiko.

Pastovūs epitetai – vieni iš liaudies poezijos tropų: žodis pažymins stabiliai derinamas su kitu – žymimuoju – žodžiu, kuriame pabrėžia kokį nors būdingą, visada esantį požymį (*ankstus rytelis, tamsi naktelė, baltas šarvelis, giedra / skaisti saulelė, šviesi aušrelė, baltoji lentelė, pikti kurteliai, eglėlė siūbuonėlė*), patikusį požymį (*raibi gaideliai, juodbėris / bėras žirgelis, margi kurteliai*), idealų požymį (*minkštas patalėlis, aukšti svirnai, šilkų tinklas, darželis vienu klevu toertas*) ar atšiaurų požymį (*dilgėlių patalėlis, rūstūs žodeliai*). Liaudies dainose pastovūs epitetai reiškia emocinį vertinimą (*baltos rankeles, meilūs žodeliai*), jais suteikiama išraiškingumo.

Tas pats pastovus epitetas gali būti siejamas su keliais objektais. Pavyzdžiui, *margas svirnelis / lopšelis / kieliškėlis, marga gromatėlė / kariatėlė / skrynelė / muškietėlė, margi dvarai / vartai / rateliai*. Vienas objektas apibūdinamas keliais pastoviais epitetais (*deimanto / zerkoliniai lange-*

liai). Vieni pastovūs epitetai vartojami keliuose tautosakos žanruose, kiti – tik viename žanre.

Epitetas–metafora (= tropas) – tai lyginimo, paralelių išpūdžių pasekmė. Pavyzdžiui, *juodas liūdesys, mirtina tyla* – išvesti iš to, kad juoda yra gedulo spalva, tyla – mirties požymis, nes miręs tyli. Realus gedinčiojo / mirusiojo požymis perkeltas prie abstrakčios sąvokos *liūdesys / tyla*.

Anot A.Veselovskio, metaforos-epitetai susiformavo dviem būdais. Pirmasis – prie tam tikro objekto atliekamas arba jį palydintis veiksmas perkeliamas į objektą kaip jam būdingas (objektas šiek tiek suasmeninamas): *kurti langai, mirtina liga*. Kitas būdas sietinas su fiziologiniu sinkretizmu ir jutiminės patirties asociacija (kartu derinama, ką rodo akys ir girdi ausys / junta skonio organai): *karčios ašarėlės*.

Metafora (graik. *metaphora* – perkėlimas) – tropo rūšis. Atskiri žodžiai ar posakiai gretinami pagal jų reikšmių panašumą ar kontrastą: tas pats ir ne tas pats vienu metu. Tolesnis gretinimų raidos etapas – perkėlimai, kurie derinami su svarbiausiuoju – judėjimo – požymiu. Taigi *metafora* yra požymio, būdingo vienam paralelės nariui, priskyrimas kitam paralelės nariui. Pavyzdžiui, *saulė žiūri į žemę; saulė – akis*.

A.Veselovskis teigė, jog gretinamosios poros požymių perkėlimų sanauka priklauso 1) nuo panašių požymių, siejamų su pagrindiniu judėjimo, gyvenimo požymiu, komplekso ir jų pobūdžio; 2) nuo to, kaip tie požymiai atitinka mūsų gyvenimo, valios ir veiksmų išraiškoje, samprata; 3) nuo artumo su kitais objektais, kurie sukelia analogišką paralelizmo reiškinį; 4) nuo reiškinių ar objekto vertės ir gyvenimiškos pilnatvės žmogaus atžvilgiu.

Metaforų gausu kasdienėje kalboje; jos kuriamos mokslo kalboje kaip nauji terminai ar naujos turimų žodžių reikšmės. Metafora grindžiama personifikacijos - suasmeninimo principu (vanduo *bėga*, valtis *bėga*, oi teka *bėga* vakarinė žvaigždėlė), sudaiktinimo principu (*geležiniai nervai*). Metaforomis gali būti įvairių kalbos dalių žodžiai – veiksmazodžiai (per žalią girią *gegute skrisiu*, per ežerėlį *antele plauksiu*, per tėvo dvarą *žiedu riedėsiu*, už balto stalo *rože žydėsiu*), daiktavardžiai (*bernelis sakalėlis*), būdvardžiai (*nemoji lentelė*).

Vieni dainų poetikos tyrinėtojai tvirtina, jog dainose metaforų gausu, o kiti – kad jų nedaug. Teiginiai priklauso nuo to, kas laikoma metafora. Jei metafora vadinamos samplaikos *bernelis sakalėlis, mergelė lelijėlė*, jų iš tikrų-

jų gausu. Kaip minėta, kiti tyrinėtojai samplaikose vartojamus žodžius *sakalėlis, lelijėlė* ir t.t. vadina *daiktavardiniais epitetais* arba *apozicijomis*.

Metonimija (graik. *metono madzo* – kitaip įvardinti) – tropo rūšis, kai žodžiai gretinami pagal žymimų daiktų ar ryšių artumą realybėje. Daiktas ar sąvoka žymima kitu žodžiu (pvz., *kardai* vietoj karių, *pasagėlės / kamanėlės* vietoj žirgo).

Sinekdocha (graik. *sinekdoche*) tropas – metonimijos atmaina – reikšmės perkėlimas nuo vieno daikto į kitą pagal jų kiekybinį santykį: 1) dalis vadinama visumos reikšme (Štai ir atjoja šimtas brolelių, *Keturi šimtai žirgų kojelių*); 2) visuma vadinama dalies reikšme (*Svetima šalis* už stalo sėdi, *Svetima šalis* geria ir valgo); 3) vienaskaita vartojama visumos reikšme (kur tu, *žmogau*, pasidėsi – kalbama apie visų žmonių problemas); 4) realus skaičius pakeičiamas daugybe (atjoja ulonų *šimtas milijonų*; Kad jūsų būtų *kaip ant marių putų*); 5) rūšies sąvoka keičiama porūšio sąvoka (deda *dolerelių / muštinėlių / grivinėlę* vietoj *deda pinigų*).

Personifikacija – negyvų daiktų ar reiškinių sudvasinimas / laikymas gyvais.

Antropomorfizacija – žmogaus bruožų gamtos objektams suteikimas. Dainose ir visoje tautosakoje šis reiškinys labai paplitęs. Manoma, kad jo ištaikos siekia laikus, kai žmogus neskyrė savęs nuo gamtos.

Simboliai (graik. *simbolon* – sutartas ženklas) – ženklas ar žodis, kuris žymi daiktą ar reiškinį. Simbolyje užslėptas palyginimas. Laikoma, kad simboliai neturi jokios sąlygiškos, tiksliai fiksuotos, konvencionalios reikšmės. Simbolio sąvoka platesnė negu sąvoka *emblema*; pastaroji turi aiškia sutartinę reikšmę (pvz., valstybės vėliava, kokia nors uniforma, giminės herbas). Emblemos reikšmė gali būti sąlygiška, ji gali būti užmiršta ir sunkiai iššifruojama, tačiau vartojimo metu visų vienodai suprantama. Simbolių tap pat reikia skirti nuo alegorijos. Pastarojoje būna kokia nors visiškai abstrakti mintis, iliustruojama pavyzdžiu, kuris savaime gali būti meniškas.

Simbolis yra *ženkle* atmaina, tačiau ir ženklas tam tikru požiūriu yra simbolis (perėjimo per gatvę piktograma – ženklas ir simbolis). Simbolis – tai detalus ženklas. Simbolis įgyja reikšmę kartu su juo simbolizuojamų daiktų reikšmingumu.

Simbolių kilmė aiškinama įvairiai. Vienas aiškinimų remiasi kalbos, ypač leksinės sudėties, raidos supratimu. Rusų kalbininkas A.Potebnia teigė, kad žodis yra sąvokos simbolis, todėl simbolių negalima atskirti nuo kalbos susiklostymo. Jis priminė, kad rusų kalbos žodžiai *polyn*, *plamia*, *palit* yra tos pačios šaknies; jie savo skambesiu patvirtina ugnies ir kartumo ryšį. Pagal A.Potebnią, *rydat* (smarkiai verkti) – tai sustiprinta žodžio *rđeti* (raudonuoti) forma.

Naujos sąvokos reiškiamos jau turimais žodžiais ar iš turimų žodžių padaromi išvestiniai (pridedami priešdėliai, priesagos, žodis pereina į kitą kalbos dalį ir pan.). Žodis reiškia ne visą sąvokos turinį, o vieną iš požymių, būtent tą, kuris atrodo svarbiausias. Kiekviename naujame (išvestiniame) žodyje požymis gauna tam tikrą atspalvį. Taip žodžiai tolsta nuo pirminės reikšmės. Tačiau keičiant žodžių reikšmes naujomis, pirminė reikšmė saugoma atmintyje; tam tikras žodis lyginamas su kitu, kuriam būdinga panaši svarbiausia reikšmė. Poreikis atkurti tikras žodžių reikšmes laikomas viena simbolių atsiradimo priežasčių.

Tautosakos tyrinėtojai sutaria, kad simboliai atsiradę objektų sugretinimo, palyginimo pagrindu. Simbolis būna tada, kai du reiškiniai ar daiktai visiškai sutapatinami, vienas pavadinimas vartojamas vietoje kito. A.Vesellovskis pirmasis iškėlė prielaidą, jog dainų simbolika kilusi iš psichologinio paralelizmo. Simbolių reikšmių aiškinimui paralelizmo atvejai iš tikrųjų gana dažnai pasitelkiami. Rusų liaudies dainų tyrinėtojai simboliais laiko sugretinimus – vienanarius paralelizmus ar dvinarius paralelizmus, kurių abu nariai tarsi sulieti į vieną.

Kai dainoje lieka tik gamtą vaizduojantis paralelės narys, apeigoje atliekamas tekstas iš tikrųjų suvokiamas perkeltine prasme:

*Kur sakalėlis, ten gegutėlė,
Tai jie nutūpė vienan medelin,
Nuo vieno lapo rasele gėrė,
Vieną žodelį kalbėjo. <...>.*

Vaizdo perkeltinė reikšmė aiškėja iš apeigos konteksto: lietuvių vestuvinė daina, kurios fragmentą ką tik pacitavome, dainuojama per *pasėdą* – vestuvių tarpsnį, kai jaunasis ir jaunoji kartu sodinami už stalo. Jie iš tikrųjų atlieka simboliškus veiksmus – geria iš vienos taurės, dalijasi tuo pačiu maistu. Iškritusių paralelės narį galima aiškiai numanyti (primena apeiga). Šiuo atveju du objektai dar visiškai nesutapatinti. Tai perkeltine prasme

suprantami vaizdai, kuriuose vienas gretinamas objektas pasakomas, o kitas aiškiai numanomas. Kai gretinimo abu nariai žinomi, greičiau rasime paralelizmą, metaforą, o ne simbolį.

Dauguma simbolikos tyrinėtojų teigia, kad simboliai daugiau ar mažiau paslaptingi, jie vartojami prieštaringuose kontekstuose, jų reikšmes dažniausiai reikia iššifruoti. Skirtingų, net niekada nekontaktavusių tautų folklore simbolių kalba gana dažnai yra panaši. Egzistuoja simbolių žodynai, kuriais, žinoma, galima naudotis, kuriant tam tikrus hipotetiškus aiškinius. Pavyzdžiui, žinant, kad simboline meilės, vedybų ir erotine prasme naudojami obuoliai, riešutai, uogos, tokia pat prasme – merginų bei moterų renkami / renkami į skepetą / prijuostę smulkūs daiktai – perlai, plunksnos, kad derlingumo ir vaisingumo prasme naudojama rasa, kad vedybas ar defloraciją reiškia apliejimas / apsėmimas vandeniu / rasa / auksu / aukso rasa / žiūrintis į vandenį raguotas gyvūnas, medis ar kitas augalas / akmuo vandenyje ar prie vandens, tiltas per upę ir t.t., galima kelti dainų simbolikos aiškinimo hipotezes.

Tačiau išvadoms pagrįsti objektų ar veiksmų simbolių reikšmių žinėjimo nepakanka. Būtina nepamiršti, kad skirtingose tradicijose ir net toje pačioje tradicijoje tas pats vardas (objekto bei veiksmo pavadinimas ar pavadinimų kompleksas) gali turėti skirtingas reikšmes. Svarbiausia – tas pats vardas skirtinguose kontekstuose gali būti vartojamas ir tiesiogine, ir kelioimis perkeltinėmis reikšmėmis. Todėl pirmiausia derėtų remtis dainos variantų analize – nustatyti, kad tam tikras vaizdas tikrai yra simbolinis, t.y. žodžiai reiškia ne tą, ką kasdienėje kalboje.

Pastaraisiais metais atlikti medžių įvaizdžių dainose tyrinėjimai (B.Stundžienės straipsniai) rodo, kad, pavyzdžiui, lietuvių dainose populiariausias medis *liepa*. Šis vardas gali reikšti realų medį, populiarią medžiagą, iš kurios daromi reikšmingi daiktai (*liepos* lovelė / klėtelė / grėblelis). *Liepa* dažnai vartojama paralelizmuose bei palyginimuose kaip mergelės atitikmuo, samplaika *baltoji liepelė* gretinama su *baltoji matušėlė*, *baltoji seselė*. Pagaliau *liepa* atsiranda tokiuose kontekstuose, kai visas vaizdas atrodo neįmanomas, paslaptingas, reikalaujantis ypatingo supratimo, t.y. *liepa* kartu su kitais žodžiais sudaro simbolinį vaizdą. Pavyzdžiui:

*Marių gilumėly išaugo liepelė,
Dvi baltos seselės ten burnelę prausė. < ...>*

×

<...> *Po ta liepa, po žaliaja
Baltus žirnius kūlēm <...>.*

Paslaptingi vaizdai kuriami, naudojant ir kitų medžių vardus:

*Po ažuolėliu, po garbuonėliu
Dygo rūtelė ir lelijėlė,
O viršum bėgo bistri upelė. <...>.*

Panašiuose dainų tekstuose (jie laikomi to paties kūrinio variantais) vieno medžio vardas gali būti pakeistas kitu. B.Stundžienė pastebėjo, jog dažniausiai lemia vienodas žodžių skiemenų skaičius (pvz., žydi klesčia *radastėlė / stadulėlė / serbentėlė / alyvėlė / lelijėlė / epušėlė*). Tačiau būna ir išimčių: jeigu dainoje įvardijama obelis, ji kitu medžiu nekeičiama. Obelis / obelėlė taip pat neatsiranda, kai dainos variantuose vienas kitą pakeičia gana daug medžių vardų (Stundžienė 1999).

Medžių vardų kaitą apriboja žodžio giminė: moteriškos giminės žodžiai gretinami su mergele, sudaro jos pasaulį, vyriškos giminės – su berneliu, apibūdina jo pasaulį. Pavyzdžiui, liepelė nuolat atsiranda ten, kur kalbama apie mergele, ažuolėlis – kalbant apie bernelį (*du broleliai, du ažuolėliai; augin tėvas sūnelį kaip girioj ažuolėlį*).

Lygiai taip pat XIII a. kūrinys „Jaunesniojoje Edoje“ aprašytos skaldų poezijos keningų vartojimo taisyklėse: „skaldai <...> vadina žmogų uosiu arba klevu arba mišku, ar kitais vyriškos giminės žodžiais, įvardijančiais medžius“, „moterų keninguose naudojami visi moteriškos giminės medžių pavadinimai“ (JE: 124).

Medžių įvaizdžius nevienodai galima suprasti net toje pačioje dainoje. Pavyzdžiui, strofą *Obelų grindys netašytos, Lazdų lotužės negenėtos* galima suprasti taip, jog kalbama apie labai nerūpestingai pastatytą klėtelę: medžiaga paruošta atmestinei. Tačiau kai prisideda dar viena strofa (*Atves grindužės obuolėlius, Lazdų lotužės – riešutėlius*), ji paneigia šį buitišką supratimą, skatina visą fragmentą interpretuoti perkeltine prasme.

Nevienodai galima suprasti tuos pačius skirtingose dainose vaizduojamus veiksmus. Pavyzdžiui, dviejose dainose kalbama apie putino laužimą:

*Aš nusilaušiu
Putinėlio rykštelę,
Oi aš parvesiu
Slauno tėvo dukrelę. <...>*

×

*Putinėlių laužiau,
Pas bernelį klausiau,
Kada mudu ženysimės,
Ar rudenio lauksim. <...>*

Jeigu nežinotume, jog pirmasis fragmentas – vestuvinės (piršlybų) dainos pradžia, *putino laužimą* ko gero dar galėtume suprasti tiesiogiai, kaip paralelų veiksmą (anksčiau šiuo pavyzdžiu iliustravome sintaksinį paralelizmą). Antrąjį cituotą fragmentą tiesiogiai suprasti sunku.

Simbolių kalba kartais lengviau suprantama, kai daina paremta gretinimu: vienoje dalyje kalbama apie mergelę, o kitoje – apie analogiškus bernelio veiksmus ar rūpesčius: *Rūpinosi mergelė, kur blikiuos drobeles, skalbs nuometėlių. – Teka upė pro žirgų stonelę, ten blykiuos drobeles, skalbs nuometėlių. Bernelis rūpinosi, kur girdys žirgelį. Teka upė pro rūtų darželį <...>* (LLDK D – 1453). Arba:

*Aš sakiau sakiau
Savo mergelei:
– Neik neik
Pro žirgų stainelę.
Kad tu eisi
Pro žirgų stainelę,
Eidum daidum
Nustosi vainikėlio. <...>*

Šios strofos gretinamos su strofomis, kuriose bernelis išpėjamas neiti pro rūtų darželį: nustosias kepurėlės.

Dažniausiai simbolių kalbos apraišką padeda atpažinti viso dainos teksto paslaptinumas, vaizdų prasilenkimas su tikrove, nelogiškas jų derinys. Pavyzdžiui:

*Atjojo svečiai per laukus,
Suleido žirgus į sodną,
Žirgai pamynė rūteles,
Svečiai paskynė vyšneles. <...>*

Vienas simbolis žinomas (žirgas mindo rūtas); pagal jį galima numanyti ir antrojo (svečiai skina vyšnias) reikšmę. Panašus veiksmas minimas rusų dainose: *S kem jagody rvała, Kalinu lomala.*

Simbolių šifravimas pasunkinamas, nes tradicijoje nebesuprantamus simbolius mėginama suprasti tiesiogine prasme. Todėl tekstai dainininkų

„pataisomi“, iš jų šalinami nelogiškumai. Pavyzdžiui, rugiapjūtės pabaigtuvių dainos „Auga ievaras vartuose“ variantuose atsiranda papildomos eilutės:

*Augo ievaras laukuose,
Parėj ievaras namuose,
Sustoj ievaras vartuose.*

Advento dainoje veiksmas „apipylė auksu sidabru“, atrodo, suprastas kaip „brangiai užmokėjo“; tokiai reikšmei paryškinti taip pat įterpta papildoma eilutė:

*Ir atvažiavo juodas kudlotas,
Ant pinigų labai bagotas,
Nunešė mane į žalią girią,
Pastatė mane po jovarėliu
Ir apipylė auksu sidabru.*

Vis dėlto pastangos pašalinti prieštaravimus realybei nelabai sėkmingos: neaišku, kam reikia merginą nešti į girią ir statyti po jovarėliu.

Kalėdinėje dainoje „Kalėdų rytą rožės pražydo“ gretinami du nepaprasti reiškiniai (žiema pražydusios rožės ir vidurvasarį užšalę ežerai), abiejų vaizdų simbolinę prasmę pavyko išaiškinti remiantis pasakų tekstais, kur analogiškai posakiai iššifruoti, bei papročiais (Kerbelytė 1996). Tuo tarpu skalbimo dainoje liko tik antrasis vaizdas; jis suprantamas vos ne kaip stichinė nelaimė – atsirado eilutė, kurioje raminama, kad tvarka bus atkurta:

*Vai tai dyvai, dideli prajovai,
Kad vasarą ežerai užšalo.
Nėr kur girdyt broleliam žirgelių,
Nėr kur balint sesutėm drobelių.
Užtekės saulutė, nutirpys ledelį <...>*

Ne intuityvus, o argumentuotas simbolių šifravimas galimas pasitelkus vienos tradicijos skirtingų žanrų tekstus bei ieškant analogijų kitų tautų kūryboje. Tiesa, kai kurie folkloristai teigia, kad simbolių kalba kiekviename žanre specifinė, todėl skirtingų žanrų kūriniių ir papročių naudojimas neleistinas. Ši nuostata neparemta jokiais argumentais. Iš tikrųjų ir natūrali, ir simbolių kalba vienodai taikoma visoms žmogaus gyvenimo sritims. Todėl ir simbolių reikšmės skirtinguose tautosakos žanruose gali būti vienodos. Reikšmių skirtumai dažniausiai atsiranda todėl, kad apeiginėse dai-

nose simboliai aiškėja ritualo kontekste, tuo tarpu neapeiginėje lyrikoje tie patys ar panašūs vaizdai gali būti suprantami kitaip arba tiesiogiai. Vis dėlto gretinant skirtingų žanrų metaforiškus ir simbolinius vaizdus, kur nors galima rasti aiškų iš konteksto ar iššifruotą simbolį. Pateiksime pavyzdžių – kalendorinių dainų „Kalėdų rytą rožė pražydo“ ir „Vidury dvaro stovi grūšėlė“ simbolių aiškinimus.

Kalbėdamas apie dainą „Kalėdų rytą rožė pražydo“, A.J.Greimas drąsiai tvirtina: „poetiškai išreikštą Saulės apsigrėžimą suglaustai apsako kad ir toks mitologinės dainos posmas: Kalėdų rytą Rožės sužydo, Petrinių rytą Ežerai šalo“. Toliau jis teigia: „Saulės identifikavimas su rože *nekelia jokių sunkumų* (B. K. kursyvas): rožės sužydėjimas Kalėdų rytą atitinka Saulės atgimimui. Tuo tarpu „ežerų sušalimas“ vidurvasary bent mums ilgai atrodė paslaptingu reiškiniu <...> „ežerų užšalimo“ pagalba pranešama ir apie naujo, dekadentiško metų periodo – pirmųjų žiemės ženklų – pradžią, tuo pat prašant Saulę apstabdyti šį smukimo procesą“ (Greimas 1990: 472-473).

Sekdama autoriais, kurie ieškojo pasaulio medžio kaip kosmoso modelio apraiškų, N.Laurinkienė teigia, jog „Rožė kalendorinėje poezijoje koreliuoja su mitinio pasaulio elementais. <...> Jei rožė iš tiesų yra pasaulio medžio analogas, matyt, per šventes ši mitologema buvo ypač aktuali. Atrodytų visiškai logiška, kad sakralaus laiko periodu tasai mitiniam medžiui atstovaujantis augalas pražysta“ (Laurinkienė 1990: 61). Apie užšalusius ežerus ši autorė visiškai nekalba.

Trumpai priminsime argumentus, kuriais mes grindėme šios dainos interpretaciją. Peržiūrėjus visus lietuvių dainos apie pražydusią rožę variantus, rasta eilučių–užuominų, iš kurių galima spręsti, jog dainininkai simbolius suprato. Analogiška ukrainiečių kalėdinė daina turi mįslės formą: vaikas klausia merginos, kas tai yra, kad vasarą ežerai užšalo. Jei netiki, jis pats ten buvęs, eketę kirtęs ir žirgą pagirdęs. Mergina jam atsako formule „ar aš ne tėvo motinos [duktė], kad nežinočiau“ ir užmena kitą mįslę: kas tai, kad jos namuose per Kalėdas rožė pražydo? Mįslės užminimą paprastai reikia įminti. Kai vietoj įminimo pasakoma kita mįslė, galima suprasti, kad abiejų mįslių įminimai identiški arba bent analogiški. Taigi jeigu folklore pavyks atrasti įmintą vieną mįslę, t.y. iššifruotą simbolį, paaiškės ir kitos mįslės įminimas. Rusų ir lietuvių pasakų tekstuose mums pavyko atrasti iš konteksto visiškai aiškia žirgo girdymo kaip erotinio simbolio reikšmę. Rožės pražydėjimas kaip defloracijos ar kūdikio gimimo įvardijimas rastas slovaku religinėje Kalėdų giesmėje. Tai leido padaryti išvadą, kad

dainoje „Kalėdų rytą rožė pražydo“ kalbama apie tai, jog mergina ir vaikinai pasiekė fizinės brandos amžių ir tinkami vedyboms arba jie jau turi erotinio bendravimo patirties. Šią išvadą paremia ir kalendoriniai papročiai (švenčių metu vykdavo vaikinų ir merginų įvesdinimas į vedyboms subrendusio jaunimo grupę; Vakarų Europoje šventėse dalyvavo *rožėmis* vadinamos mergaitės; lietuvių kupolinės dainos turi priedainį *kupole rože* ir kt.). Be to, pravartu prisiminti, kad Advento dainose labai ryški poros rinkimosi, vedybų tematika, o po Kalėdų prasidėdavo iki Užgavėnių trunkantis piršlybų ir vestuvių periodas (Kerbelytė 1996).

Kalėdinėje dainoje „Vidury lauko stovi grūšėlė“ N.Laurinkienė mato kosmoso formavimąsi, kuris „vaizduojamas kaip trijų konstrukcinių mitinio pasaulio elementų – žemės, ugnies ir vandens – sąveikos procesas. Šiuos tris sudedamuosius visatos elementus sujungia pasaulio medis – grūšėlė, su kiekvienu jų turėdama ryšį“ (Laurinkienė 1990: 41). Vietos nusakymo formulę „vidury lauko“ N.Laurinkienė laiko sakralios vietos, atitinkančios kosmoso centrą, įvardijimu. Išvada: „daina apie grūšėlę primena kosmogoninio mito fragmentą. Tai rodo kosmogoninė dainos tematika, pėdsakus kūrinyje palikęs mitinis mąstymas bei dainos kompozicija, atitinkanti kosmogoninio pasakojimo schemą“ (Laurinkienė 1990: 42). Deja, dainai priskirti požymiai (*kosmogoninė tematika, mitinis mąstymas, kosmogoninio pasakojimo schema*) nepaaiškinti ir neargumentuoti, o tik konstatuoti.

Mūsų pasiūlytas kalėdinės dainos „Vidury lauko stovi grūšėlė“ simbolių aiškinimas kol kas hipotetiškas, tačiau argumentų šiek tiek atsirado. Pirmiausia jų pateikė dainos variantai. Daugumoje jų teigiama, kad nuo žvakelės nukritus kibirkštėlei, pasidariusios marios, kuriose plaukioja laivelis, o tame laivelyje – bernelis. Keliuose variantuose sakoma, kad laivelyje sėdi *sūnelis* ir rašo tėveliams laišką, kad darytų alų, nes atvyksta svečias *dyvnas nepadabnas* (daugumoje variantų kalbama apie ateinančias Kalėdas).

Mes priminėme lietuvių sakmėse ir pasakose atsispindintį tikėjimą, kad kiekvienam žmogui gimus uždegama jo gyvenimo žvakė. Pavyko surasti XIX a. užrašytą tuvų mitą apie žmogaus gimimą. Kai vyras apsikabina su moterimi, iš medžio (tekste jis reiškia hiperbolizuotą falą) pasipila vanduo; kadangi medžio viršūnė lesa paukštis, atsiradę vaikai įkrenta į vandenį ir iš ten ištraukiami. Remiantis sakmių duomenimis ir tuvų mito analogija daroma išvada, kad lietuvių dainoje gali būti simboliškai vaizduojamas naujos gyvybės pradėjimas ar kūdikio gimimas. Tokia interpretacija neprieštarauja dalies kalėdinių dainų maginei paskirčiai: jos buvo dainuojamos linkint jau-

niems žmonėms vesti / ištekėti, jaunavedžiams – susilaukti vaikų, šeiminkams – gyvulių prieauglio ir kitokios ūkinės sėkmės (Kerbelytė 1996).

Ir kitus dainose vaizduojamus medžius, kurių apibūdinamos pašaknys, liemuo / šakos ir viršūnė, kai kurie tyrinėtojai vadina pasaulio medžiais arba pasaulio modelio / kosmoso simboliais. Taip interpretuojama lietuvių rugiapjūtės daina „Šalia kelio / ant kalno jovaras žydėjo“. Šio medžio pašaknėlė – dūzgiančios bitelės, ant šakelių – skambantys kankleliai, viršūnėlė – sakalo vaikeliai. Lietuvių dainą N.Laurinkienė lygina su analogiškos rusų dainos fragmentu. Jame sakoma, kad „tų medžių“ viršūnėje lakštingala lizdą vijo, per vidurį – bitės lizdus vijo, o šaknyse šermuonėlis lizdą vijo (Laurinkienė 1990: 56–57). Autorė nutyli, jog ši rusų daina buvo dainuojama, kai šeštadienį po Velykų raitos ant šluotų moterys lankė jaunavedžius ir taip jiems linkėjo susilaukti vaikų. Apeiga vadinama *vjuniny*. Žodis *vjun* rusų dainose reiškia jaunikį / jaunavedį: vestuvinėse dainose aptinkamas toks paralelizmas: *vjun nad vodoj zavivajetsia // ženich u vorot dožidajetsia*. Baltarusių vestuvėse jaunavedžių dovanojimo apeigoje dažnai figūruoja *loza*. Taigi galima manyti, kad *vjun* tiesiogiai reiškia kokį nors lankstų / vijoklinį augalą (lietuvių folklore perkeltine reikšme vartojamas *apynys*). Rusų dainos variante, kurio fragmentą N.Laurinkienė citavo, jaunavedžiai vadinami *vjunec* ir *vjunica*. Pradžioje klausiama, ar *vjunica* nelietė „naudingų medžių“, toliau yra minėtas medžių aprašymas, o pabaigoje – *vjunec* žada pirkti žirgą, jei žmona pagimdys sūnų, statyti klėtį, jei pagimdys dukterį (PKP 480). Taigi rusų dainoje esantį medžio aprašymą galima laikyti erotiniu simboliu.

Argumentuotai ar bent hipotetiškai paaiškinti simbolius įmanoma, tačiau tai reikalauja gero tradicinės kultūros pažinimo, mokėjimo atrasti analogiškus elementus skirtingų žanrų tautosakos tekstuose, papročiuose, pasitelkti posakius ir kitų tautų folkloro medžiagą.

Svarbu nepamiršti, kad tie patys dainų vaizdai gali turėti kelias perkeltines ir tiesioginę reikšmę.

Hiperbolė – ypatingas tam tikrų vaizduojamo objekto požymių padidinimas, norint sustiprinti išpūdį, siekiant išskirti personažą bei jį idealizuoti ar parodyti jo grėsmingumą. Lyrinėse dainose hiperbolėmis siekiama idealizuoti lyrinio herojaus namų aplinką:

*Mano rugelių cielai laukelis –
Nė gubos nepareina.*

Čia prasilenkiama su logika: nupjautų rugių gubos tame pačiame lauke visada pareina. Hiperbolės lyrikoje gana retos; jos būdingos epui ir epiniams naratyvams, kuriuose vaizduojami išskirti iš aplinkos personažai.

Oksimoronas (graik. šmaikštus ir kvailas) – priešingos prasmės apibūdinimų, sąvokų gretinimas. Taip gaunamas netikėtumo, komiško efekto. Pavyzdžiui:

*1. Einu per lauką,
Girdžiu per antrą,
Kad girelėj subildo.
2. Iškrito uodas
Iš ažuolėlio
Ir sukūlė galvelę. <...>*

×

*– Kas ten taip subildėjo
Po ažuolu trinktelėjo?
– Kuisis koją paslydo,
Žemyngalviui nukrito
Nuo šakos, nuo šakos. <....>*

Groteskas – satyrinė hiperbolė, kuri naudojama vaizduojamam objektui pažeminti, išjuokti ir iškelti viešumon jo nepatrauklius bei atgrasius bruožus. Dažniausiai jis naudojamas peikiamosiose vestuvininkų apdainavimo dainose:

*An tvoros pakorė – tvorelė išvirto,
Ežeran pavilgė – ežeras išseko,
An vejės patiesė – vejelė išdžiūvo,
Dyvai ne drobė, dyvijosi žmonės. < ...>*

×

*Jūs brolelis mažasai
Mažasai,
Gale lauko rastasai
Rastasai,
Šiaudų kūliu vystytas
Vystytas,
Akėčiose migdytas*

*Migdytas,
Ant šiukšlyno krikštytas
Krikštytas <...>*

Groteskas dažnai būna antiteze paremtose dainose: kitoje dainos dalyje savos šalies personažas išaukštinamas, idealizuojamas.

Pleonazmas (graik. perteklius) – vienodų ar labai artimos reikšmės žodžių ar posakių kartojimas, turintis įvairią stilistinę paskirtį. Pavyzdžiui: *verkiu, raudu, ašaras lieju; žiba žvanga vainikėlis ant mano galvelės; Oi skamba žvanga Sidabro dalgelis, Oi tviska blizga Vario kotelis; Ei puolė krito Raibas sakalėlis Iš žalio ažuolėlio; Oi mušė barė šelmis bernelis; Sniegti, lyja, rasa krenta Ant mano žirgelio; Svyruo linguo dirsių varpos Po žirgo kojelių / Svyruo linguo kviečių varpos Po žirgo kojelių.*

Vienas sinonimas ar panašios reikšmės žodis gali būti ekspresyviai nuspalvintas. Pavyzdžiui: *Oi verkė žlembė Jauna mergelė Prie bernužio šalelės; Kirto rentė bernelis klevelį; Aš nubėgau nuriedėjau Į jūreles vandenėlio; Oi užė pūtė lauke vėjelis.*

Gretinant panašios leksinės reikšmės žodžius, jų individuali reikšmė nublinksta (pvz., net neaišku, kokia situacija vaizduojama, kai išvardijama: *sniegti, lyja, rasa krenta*), sukuriama bendra vaizduojamo herojaus ar situacijos būseną.

Okazionalizmai, garsažodžiai. Okazionalizmų reikšmė numanoma iš konteksto: *Sidir vidir žolynėlis Vidur girios augo. Garsažodžiais dažniausiai stengiamasi atkurti darbo garsus: Kirtau berželį tuk tuk tuk, Žalią medelį tuk tuk tuk, Zur zur melnyčia; Plonai verpsiu tatatela.* Jie dažnai būna darbo ar darbą vaizduojančių dainų priedainiais.

Deminutyvai – dažniausiai jais nusakomas artumas su vaizduojamu personažu ar objektu, palankus požiūris. Labai dažnai vartojami kreipiniuose: *motule, tėveli, berneli, net berneli balamutai* (tokios samplaikos rodo deminutyvų sustabarėjimą). Groteskiniuose vaizduose vartojami deminutyvai švelnumo išpūdžio nesukelia:

*Oi jūs pasilikot patį aršiausią,
Patį aršiausią, šunų lupėjaitį.*

Norint ekspresyviai nuspalvinti veiksma, naudojami šnekamojoje kalboje nevertojami deminutyvai (pvz., *Anytos kelta Šoktele šoksi, Bėgtele bėgsi, Svirno dureles Mestele mesi*).

Jaustukai. *Oi, ai, vai, ach* ir kt. lietuvių lyrikoje dažniausiai atsiranda visos dainos, strofos bei eilutės pradžioje. Kitų tautų (pvz., rusų) daugiabalsėse dainose jų įterpiama ne tik į eilutės, bet ir į iššęsto žodžio vidurį: *Oi vy gory ai och go- ai gory Gory ai Vorobjevsije*.

Vaizdingieji veiksmažodžiai. Jie naudojami ir šalia neutralaus veiksmažodžio, ir kaip savarankiškos išraiškos priemonės:

*Išėjo tētušis iškūprino,
Puškelę prie šono ten dyrino.
Įstelgęs betupint pavilbino,
Atlaužęs žvirblytį nubildino. <...>*

Toliau toje pačioje dainoje vartojami tokie ekspresyvūs veiksmažodžiai: *pargirgždino, iščiunčino, nudulkino, iščirškino, parėplino, sutraškino*.

Įterptiniai skiemenys. Įterptas skiemuo *gi* pasitaiko dažniau (*Negivieryk, panytele, Kad gražus bernelis*), o skiemuo *mi* aptiktas tik keliuose XIX a. užrašytose dainose; beveik kiekvienoje eilutėje jis yra M.Miežinio apie 1852 m. Dusetose užrašytoje dainoje:

*Užmitiko užderėjo
Kalne riešutėliai.
Numiskysiu, nubraškysiu
Kalne riešutėlius.
Numipjovė, sumigrėbė <...>*

Jotavimas. Jotas atsiranda balsiu prasidedančios eilutės pradžioje (*Įaugo liepelė metuose*) bei tarp balsių įterpiamas žodžio viduryje (*Ir pajaugo žalia liepa*).

Seminaro užduotis: išanalizuoti keletą pasirinktų dainų – surasti aptartas meninės išraiškos priemones.

Dainų eilėdara

Strofų sandara. Dainos strofa ir eilučių skaičius joje nustatoma pagal melodiją, tačiau toje pačioje strofoje skirtingų poetinio teksto ir melodijų eilučių santykiai bei jų skaičius dažnai būna nevienodas. Pavyzdžiui, dvi skirtingos prasminės eilutės dainuojamos ta pačia melodija, o vieną jų kartojant antrą kartą, melodija daugiau ar mažiau kinta. Strofų sandarą apibūdinsime, atsižvelgdami tik į poetinį tekstą.

Kai kurios archajiškos lietuvių liaudies dainos neposmuotos (astrofinės):

*Bėkite, bareliai,
Da galan valakų.
Da gali valakų
Raitelių pulkelis.
Jie geria ir valgo.
Tik vienas bernelis
Nei geria, nei valgo <...>*

Strofą sudaro viena prasminė eilutė ir priedainis:

*Jau vakaras vakarėlis
Rūta žalioji <...>*

Dviejų eilučių strofa; ta pati poetinio teksto eilutė kartojama du kartus:

- 1. Tu berželi žaliasai, (2)*
- 2. Kam nuleidai šakeles? (2)*
- 3. Gal kad lietulio nėra?(2) <...>*

Dviejų eilučių strofa; antroji eilutė kartojama kaip kitos strofos pirmoji eilutė:

- 1. Ant kiemo klevelis stovėjo
Klevelio lapeliai mirgėjo.*
- 2. Klevelio lapeliai mirgėjo,
Brolis ant žirgelio sėdėjo. <...>*

Archajiškose dainose labai dažna trijų eilučių strofa:

*Vaikštinėjo tėvelis
Pabarėmi,
Parugėmi. <...>*

Dviejų prasminių eilučių su priedainiu strofa būdinga kalendorinių švenčių dainoms:

*Vai ir atbėga
Baikštus elnelis,
Lėlium kalėda kalėda. <...>*

×

*Stovėjo oželis
Ant tiltelio
To to to. <...>*

Keturių eilučių strofa – dvi prasminės eilutės, refrenas ir kartojama antroji prasminė eilutė:

*Trijų seselių vieną brolelį
Ragina joti į didį karą.
Oi lylia lylia, oi lylia lylia
Ragina joti į didį karą. <...>*

Keturių eilučių strofa – trečioji eilutė kartojama du kartus:

*Išbėg išbėgo
Iš Rusnės kiemo
Du jaunu žvejeliu,
Du jaunu žvejeliu. <...>*

Keturių eilučių strofa – pirmoji teksto eilutė viena melodija kartojama du kartus, pakitusia melodija – trečią kartą ir pridedama nauja teksto eilutė:

*Lėkė sakalas,
Lėkė sakalas,
Lėkė sakalas
Per ežerėlį. <...>*

Kartais keturių eilučių strofą sudaro tris kartus pakartota ta pati poetinio teksto eilutė, o ketvirtojoje arba varijuojami tie patys žodžiai, arba atsiranda nauji:

*1. Žalioj girioj aukšti kalnai,
Žalioj girioj aukšti kalnai,
Žalioj girioj aukšti kalnai,
Aukštieji kalneliai.
2. Ant tų kalnų ant aukštųjų
Ant tų kalnų ant aukštųjų*

*Ant tų kalnų ant aukštųjų
Aug žalia liepelė. < ...>*

Naujesnėse dainose bene populiariausios yra keturių prasminių eilučių strofos; dvi antrosios dalies eilutės gali būti kartojamos du kartus (strofa tampa šešių eilučių):

*Aš išėisiu ant dvaro,
Pažiūrėsiu į marias,
Kaip vanduo liūliuoja
Levendrėlės siūbuoja. (2 × 2)*

Dainų eiliavimo ypatumai. Eilėdara dažniausiai suprantama kaip poetinių tekstų ritminė ir intonacinė organizacija. Jos pagrindas yra *metras*, t.y. dėsningas kokio nors kalbos vieneto (skiemenų trukmės, skiemenų skaičiaus, kirčiuotų ir nekirčiuotų skiemenų, intonacijos) kartojimas.

Liaudies dainų eilėdara tyrinėjama dviem kryptimis: 1) taikomi kriterijai, kurie atrasti dar antikos laikais, tiriant profesionaliąją poeziją. Antikinėje poezijoje ieškota ilgų ir trumpų skiemenų derinių ir jų kartojimų eilutėje, strofoje bei visame eilėraštyje; vėlesnėje poezijoje ieškoma kirčiuotų ir nekirčiuotų skiemenų derinių kartojimosi; 2) atsižvelgiama į dainų kaip sincretinių kūrinių specifiką ir ieškoma joms būdingų eiliavimo ypatumų.

Kai tyrinėjami tik poetiniai tekstai (daina suvokiama kaip eilėraštis), ieškoma periodiškai pasikartojančių kirčiuotų ir nekirčiuotų skiemenų derinių, vadinamų *pėdomis*. Poezijoje naudojamos dvi dviskiemenės pėdos: *jambas* – pirmas skiemuo nekirčiuotas, o antras kirčiuotas (- /) ir *chorėjas*, t.y. šokio ritmas – pirmas skiemuo kirčiuotas, o antras kirčiuotas (/ -) ir trys triskiemenės pėdos: *daktilis - kirčiuotas ir du nekirčiuoti skiemenys* (/ - -), *amfibrachis* – kirčiuotas skiemuo tarp dviejų nekirčiuotų (- / -) ir *anapestas* – du nekirčiuoti skiemenys, o trečias kirčiuotas (- - /). Net tame pačiame eilėraštyje aptinkami skirtingos pėdos (pvz., jambai derinami su daktiliais). Eilėraščio metras nustatomas, kai vienodos pėdos aptinkamos 70 procentų eilučių. Liaudies poezijoje šis reikalavimas dar griežtesnis: vienodos pėdos turi pasitaikyti 80 procentų eilučių.

Tačiau gana dažnai net toje pačioje dainos eilutėje aptinkama dviskiemenė ir triskiemenė pėdos. Kai eilutę sudaro penki skiemenys, aptinkamas *jambas* ir *daktilis*, šešių skiemenų eilutėse dažnas *amfibrachis*, o septynių – *anapestas*. Aštuonių skiemenų eilutės gali suskilti į dvi keturių skiemenų

cezūra (t.y. pauze) atskirtas dalis, kuriose vyrauja chorėjas. Lietuvių dainoms būdingos vadinamosios *moteriškos* eilučių pabaigos (jos baigiamos nekirčiuotais skiemenimis, kurie „nukandami“, neišdainuojami).

Dainos taip pat priskiriamos prie silabinės poezijos ir tyrinėjamos, nustatant skiemenų skaičių eilutėje, ieškant strofose *izosilabizmo* (vienodo skiemenų skaičiaus). Tiek pat skiemenų gali būti visose strofos eilutėse, pirmoje ir antroje gali būti vienodas skiemenų skaičius, o trečioje – kitoks. Gali būti izosilabiškos ketureilio pirmoji ir trečioji, antroji ir ketvirtoji eilutės. Lietuvių dainų skiemenų skaičius eilutėse svyruoja nuo 4 iki 8, tačiau pasitaiko ir 10-12 skiemenų eilučių.

Eilėdaras tyrinėtojai (J. Bailey) primena, jog taikyti dainoms profesionaliosios poezijos dėsnius gana sunku: 1) dainuojant į poetinį tekstą įterpiami jaustukai, net į žodžio vidurį įterpiami to paties žodžio skiemenys; kaip minėjome, tai ypač būdinga daugiabalsėms rusų dainoms; 2) dainose dažni kirčio perkėlimo, nekirčiuotų galūnių nutylėjimo, dviejų skiemenų sujungimo ir vieno skiemens ištesimo per dvi natas atvejai. Tuo tarpu gana daug dainų užrašyta be melodijų, todėl jų skambėjimas nežinomas. Tyrinėjimus ypač pasunkina tai, kad dalis dainų užrašyta ne pateikėjui dainuojant, o poetinį tekstą deklamuojant ar diktuojant. Taip užrašant dainas, sutrinka strofų struktūros; dažniausiai dingsta eilučių kartojimai bei žodžių kartojimai eilutėse. Todėl šių poetinių tekstų santykių su melodijomis patikrinti negalima. Pavyzdžiui, neabejotinai diktuojant užrašyta daina:

*Ant aukšto kalno, kalnelio
Žalia liepelė žaliavo;
Po ta liepele žaliąja
Mūsų sesytė sėdėjo,
Gelsvus linelius šukavo,
Su dragūnėliu kalbėjo,
Aukso žiedelį derėjo. <... > (KPLD 50)*

Kaip neposminė užrašyta greičiausiai trijų eilučių posmą turinti daina:

*Žalia girele žaliai žaliavo
Daugel raibų paukštelių irgi raibų gegelių.
Dienos giedrelėj gražiai čiulbėjo
Ukanužėj tylėje, po lapužeis tupėje.
Siunte mamele savo dukrelę,
Skirt sav širdyj bernytį. <... > (KPLD 27)*

Taigi dainų eilėdara tyrinėtina tik atrinkus tiksliai su melodija užrašytus variantus, atsižvelgiant į poetinio teksto ir melodijos santykius.

Liaudies dainoms (ne tik lietuvių) rimavimas nebūdingas. Galimi žodžių galūnių sąskambiai eilutėje (pvz., Oi kleve *kleveli*, žaliasis *medeli*, Pakolei tu žaliuosi) ar eilučių pabaigose (pvz., Čia nėra *staklikių*, Nei šilko *nytiškių*, Nei klevo šautuvuko; Oi kieno žalias kiemelis, Žalio vario *vartaičiai*, Misinginiai *raktaičiai*); rimai pasitaiko naujoviškesnėse ir autorinėse dainose.

Seminaro užduotis: išanalizuoti keletą pasirinktų dainų: nustatyti jų strofų sandarą, pamėginti nustatyti pėdas (jambą, chorėją ir kt.) bei skiemenų skaičiaus izosilabizmą eilutėse.

Baladžių poetikos ypatumai

Baladės priskiriamos lyro-epinės poezijos rūšiai. Žanro pavadinimas kildinamas nuo žodžio *ballare* (šokti). Vakarų Europoje baladės, kaip ir epinės giesmės buvo atliekamos, dainininkams lėtai judant ratu (du žingsniai į vieną pusę, vienas į kitą). Baladėse dažniausiai vaizduojami šeimos konfliktai ir individų likimai. Konfliktai dažnai baigiasi tragiškai, rečiau pasitaiko teigiamai išsprendžiamų problemų (pvz., išsiskyrę giminaičiai atsitiktinai susitinka ir vienas kitą atpažįsta).

Baladėms būdingas siužetiškumas. Palyginus su lyrinėmis dainomis, kuriose aptinkama darnių siužetų ar siužetų fragmentų, baladžių siužetai kur kas stabilesni, nes jose daugiau dėmesio skiriama įvykiui, o ne išgyvenimams. Kaip jau minėta, dalis tyrinėtojų baladžių žanrui priskiria visas siužetines dainas. Kiti baladėmis laiko tik tas siužetines dainas, kuriose vaizduojami tragiškai pasibaigiantys ar dėl atsitiktinių sutapimų teigiamai išsprendžiami šeimos konfliktai.

Turinio pobūdis ir melodijų liūdnumas lėmė, kad dalis baladžių pritaupo prie laikotarpio, kai dainuoti pasaulietines dainas draudžiama. Dalis lietuvių baladžių užrašyta kaip gavėnios dainos; rusų baladė apie nuskendusią ir upės krantais, žole, vandeniui virtusią seserį pateikėjų vadinama *pominalnyj stich* ir atliekama per mirusiojo minėjimo apeigą.

Baladžių siužetai dažnai yra tarptautiniai. Lietuvių baladės ypač artimos rytų slavų baladėms; dalis jų siužetais ir net turiniu sutampa su lenkų baladėmis. Patys epiškausiai rytų slavų baladžių siužetai (šie kūriniai karais vadinami bylinomis-baladėmis) lietuvių tautosakoje neužfiksuoti.

Baladžių siužetuose galima išskirti elementariusius siužetus, kurių struktūroms būdingi tokie patys elementai, kurie sudaro liaudies naratyvų ES. Pavyzdžiui, baladės apie liepa / putinu virtusią marčią pradžioje išskiriame tokį ES: anyta siunčia marčią linų ravėti ir įsako neiti namo, kol linų nenuravės. Iki nakties marti užduoties neįvykdo ir virsta medžiu. Šio ES pradinėje situacijoje pasakoma, jog anyta marčios nemylėjusi. Po to aptinkama liepimo akcija (tai anytos užduotis, kurią marti privalo vykdyti). Herojaus akcija – marti užduoties neįvykdo, laiku darbo nebaigia; ji virsta medžiu. ES rezultatas – marti – medis. Tokia struktūra būdinga pasakų ES, kuriuose vaizduojami jaunuolių bei merginų ar naujų šeimos narių išbandymai. Panašių pasakų ES herojai labai sunkią užduotį dažniausiai įvykdo. Vieno ES herojus užduoties neįvykdo tada, kai tame pačiame kūrinyje gretinamas dviejų herojų teisingas ir neteisingas elgesys.

Analizuojamos baladės variantų dalyje detaliau vaizduojama, kaip marti virto medžiu: įterpiamas dar vienas lakoniškas ES, kuriame anyta prakeikia marčią, kad ši virstų putinu. Kituose variantuose sakoma, jog marti atsistojusi po putinu ir šiuo medžiu virtusi. Neaišku, ar marti sąmoningai pasiverčia putinu (nes pasakyta neiti namo, jei linų nenuravės), ar buvo lemtingas jos neatsargus sąlytis su minėtu medžiu: skirtingai negu pasakose, baladėje herojaus klaidos neieškoma. Šioje baladėje labai svarbus dar vienas ES: iš karo grįžtantis marčios vyras pamato nepaprastą medį, apie jį pasakoja savo motinai, o toji pataria medį nukirsti. Vyras kerta – teka kraujas ir medis prakalba, pasako, kad vyras pats save apsinašlinęs, vaikus našlaičiais padaręs. Atpasakotame baladės ES aptinkame skatinimą pasielgti neteisingai ir neteisingą poelgį, kurio esmė ir rezultatas išreikšti kertamo medžio žodžiais. Variantuose prie šio tipiško elementaraus siužeto dažnai prijungiami sūnaus priekaištai motinai, kam ji negerai patarusi. Dažnai baigiama raminiu, kad vėjas vaikus pasups, o lietus nupraus.

Naujo šeimos nario išbandymą randame ir baladėje, kurioje marti siunčiama parnešti žiemos šėko, vasaros sniego. Marti klausia patarimo savo motinos ir užduotį įvykdo: parneša egliaiškių – tai žiemos šėkas, marių putų – tai vasaros sniegas. Taigi marti parodo, jog metaforiškai aprašytus daiktus atpažįsta. Priešingai negu anksčiau aptartoje baladėje, čia jau akcentuo-

jama, jog marti panaudojo vyresnio žmogaus patirtį ir todėl pasielgė teisingai. Tokios semantikos ir struktūros ES esama ir stebuklinėse pasakose.

Nors baladžių siužetai ir turi analogijų pasakose, konfliktai dažniausiai sprendžiami kitaip. Antai baladėje „Išjojo Danila į didžią vainele“ vyro motina nekaltai apskundžia marčią, kad ji su kitais linksminosi, ir vyras nukerta pasitikusiai žmonai galvą. Vėliau jis sužino, kad nužudė nekaltą. Pasakose apšmeižta žmona tik išvaroma. Kai tiesa paaiškėja, žmona vėl gražinama į šeimą. Baladėje vyro veiksmai ryžtingesni; klaidos atitaisyti nebe galima. Šios baladės variantuose vyras nužudo ir savo motiną.

Baladėse aptinkamas siužetas, kuriame motina dėl nežinomų priežasčių nori nuuodyti marčią, o nuuodija abu – savo sūnų ir marčią. Pasakoje apie ištikimą tarną motinai / pamotei sutrukdoma tai padaryti, jaunieji lieka gyvi. Įdomus baladės apie Ulijoną siužeto santykis su pasaka apie nedorą seserį. Ulijona norėtų tekėti už ulono / lenkų pono, bet brolis neleidžia. Ulono patarta Ulijona pagirdo brolių užnuodytu vynu / alumi – jis miršta. Baladėje brolio vaidmuo epizodiškas; dėmesio centre – žiauriai pasielgusios sesers likimas. Pasakoje analogiškoje situacijoje sesuo susitaria su netinkamu jaunikiu (vilku, plėšiku, milžinu, velniu) ir skiria broliui tokią užduotį, kad jis žūtų, tačiau tas užduotį įvykdo. Supratęs klastą ar dar kartą gelbėdamas savo gyvybę, brolis sesers kurstytoją nužudo, o seseriai skiria sunkią atgailą. Taigi pasakoje daugiausia dėmesio skiriama brolio likimui.

Pasakoje sesers veiksmus pasmerkia pats brolis ir, žinoma, gali pasmerkėti sekėjai bei klausytojai. Baladės personažo Ulijonos veiksmus smerkia tas, kuris norėjo ją vesti ir kuris patarė, kaip brolių nužudyti ir kliūtį vedyboms panaikinti. Kliūties nebėra, bet vedybos neįvyksta: jaunikis sukrėstas Ulijonos poelgio ir mano, kad ji galėtų nužudyti ir jį patį. Ulijona lieka viena: „nei brolelio, nei bernelio“. Taigi ir pati žudikė žiaurų poelgį laiko beprasmišku.

Baladėje „Ponia poną nudaigojo“ neaiškinami žiauraus poelgio motyvai, o vaizduojama, kaip nusikaltėlei nepavyko tai paslėpti. Atvykę pono broliai klausinėja, kur ponija padėjusi jų brolių. Toji mėgina įtikinti, kad jų brolis kažkur išėjęs (melaginga informacija kartojama daug kartų), bet broliai kaskart tikrina ir ten pono neranda. Galų gale broliai apkaltina poniją žmogžudyste ir ją nubaudžia. Analogiškas mėginimas paslėpti nusikaltimą aptinkamas baladėse „Išjojo ricierėlis į vainele vajavoti“ ir „Vyras nužudo žmoną“. Pirmojoje baladėje anyta nužudo marčią, o grįžusiam vyrui aiškina:

– Gal nuėjo aukšton klėtin
Aukšton klėtin lovelės kloti?
Nuėjo ricierėlis pažiūrėti –
Nei čia būta, nei vaikščiota,
Nei lovelė nepaklota.

– Gal nuėjo lygion pošnion
Lygion pošnion rugių pjauti?
Nuėjo ricierėlis pažiūrėti <...>

Pasakose žudikai ar kiti nusikaltėliai laikinai bausmės išvengia, nes jiems pavyksta įtikinti, jog sako tiesą (pvz., broliai pasako tėvui, kad jaučiausia brolių vilkai sudraskė, ir parodo jo kruvinus marškinius – tėvas patiki ir sūnaus nieieško). Taigi lyginant su pasakomis, baladžių siužetuose vaizduojami ne tokie patiklūs personažai. Jose gana ryški mintis, jog nusikaltėlis turi būti nubaustas ne tik moraline, bet ir konkrečia fizine bausme. Galima išvada, jog baladėse apie mėginimą nuslėpti nusikaltimą atsispindi jau kitokie visuomenės santykiai: žmogaus nužudymas yra ne vien šeimos reikalas. Be to, baladėse parodoma, jog asmuo, sumanęs pašalinti nekenčiamą ar trukdantį žmogų, pakenkia pats sau; nedoras poelgis nepadeda pasiekti tikslo.

Baladėse nereta mergelės / žmonos bausmės už neištikymbę tema. Baladėje „Suskaudėjo Onytei galvelė“ mergelė apsimeta serganti, išsiunčia bernelį parnešti marių žolynėlio, o pati išteka už kito. Grįžtantis su žolynu bernelis sutinka vestuvių pulką, kviečia mergelę šokti ir nukerta jai galvą. Dažniausiai nusižudo ir pats kerštaujantis bernelis: taip jo poelgis smerkiamas.

Baladžių siužetai panašūs ir net giminingos semantikos su atitinkamais pasakų fragmentais, o tokie patys personažų jausmai reiškiami ir lyrinėse dainose. Baladės savitos tuo, jog panašios kolizijos sukelia poelgius, kurių pasekmių jau nebegalima pataisyti. Baladėse atsirado žmogaus santykių su visuomenės normomis tema. Baladžių kaip ir pasakų personažų jausmai numanomi iš veiksmų, tik iš atskirų posakių daugiau sužinoma apie jų vidinę būseną.

Dalies baladžių siužetai grindžiami atsitiktiniais tragiškais sutapimais (miršta ta mergelė, kurią herojus ketino vesti – „Aš nujojau į Krajina“), žūsta medžiojantis vyras („Išjojo karalius į giria medžioti“), miršta žmona, kai vyras išvykęs į karą („Išjojo Jasius ant vainos,“), miršta ištekėjusi sesuo („Ant tėvelio dvaro beržai beržai“), sūnus pavirsta ažuolu („Žalioj girioj lygioj

lankoj Ten stovėjo ažuolėlis“). Baladėse pasakojama apie tai, kaip artimieji sužino apie nelaimę, ima aiškintis, kodėl taip atsitiko, arba stebi įvykio pasekmes – mato laidotuves, randa žuvusįjį ir jį aprauda (konstatuojamas artimųjų elgesys, bet jausmai nedetalizuojami).

Baladės buvo kuriamos ir gyvavo tuo pačiu metu, kaip ir lyrinės dainos, kartu su jomis pritaikomos prie kalendorinių ir šeimos apeigų, išliečiamos į kasdienę buitį. Todėl nepaisant siužetų stabilumo, baladėse apstu lyrinėse elementų. Joms būdingos lyrinės išangos, kurios į lyrinėse dainų pradžias panašios dar ir tuo, jog kalbama pirmuoju asmeniu. Pavyzdžiui:

*Oi matuš matuš, matušė mano,
Tai labai toli mane nudavei,
Tai labai šaunias mošeles radau,
Tai labai rūščią anytą gavau <...>*

Palyginus su rytų slavų baladėmis, analogiški (gal net iš slavų pasiskolinti siužetai) lietuvių tradicijoje dar labiau paveikti lyrikos. Antai baltarusių baladėje „Uošvė žento nelaisvėje“ nuosekliai pasakojama apie tai, kaip marti pasikvietė mošą nakvoti ir ją atidavė totoriams. Motina ėjo dukters ieškoti, totorius ją paėmė į nelaisvę / pasamdė kuodelio verpti, žasų ganyti ir vaiko supti. Motina atpažino savo dukterį – totoriaus žmoną, supdama vaiką dainavo, kad pagal tėvą jis totoriukas, o pagal motiną – anūkėlis. Dukterė išgirdo dainavimą, motiną atpažino. Analogiškos rusų baladės variantai dažniausiai pradedami pasakojimu, kaip totoriai po antpuolio dalijosi grobį. Vienam totoriui teko senė; vėliau paaiškėjo, jog tai jo uošvė. Lietuvių tradicijoje ši baladė dažnai pradedama staigiu teiginiu: „Žentas uošvės nepažino, Ant žirgelio pasodino“. Lietuviams neaktualūs totorių antpuoliai išskrito, o su jais susijusios dažnos giminių bei šeimų išsiskyrimo problemos nublanko. Liko nepaprastas įvykis – atsitiktinis sutapimas, kuris motinai padėjo surasti savo toli ištekėjusią dukterį. Lietuvių baladės variantuose *totoriukas* minimas tik senelės dainuojamoje lopšinėje.

Baladėms būdingos tos pačios meninės išraiškos priemonės, kurios būdingos ir lyrinėse dainoms. Tačiau kai kartojamas siužeto elementas, sustiprėja dramatinė įtampa. Išskaičiavimų, palyginimų paskirtis iš esmės tokia pati, kaip ir lyrinėse dainose. Pavyzdžiui:

*<...> Oi aš turiu tris žirgus ant stonios.
Vienas žirgas baltas kaip gulbelė,*

*Antras žirgas margas kaip genelis,
Trečias žirgas juodas kaip naktelė <...>*

Apie įvykį baladėse pasakojama trečiuoju asmeniu, tačiau gana dažnai ne tik išangoje nejučiomis pereinama į monologą pirmuoju asmeniu: pasakotojas ir herojus tarsi susilieja.

*<...> Vienąroz kirtau – skiedros lakiojo,
Antrąroz kirtau – kraujai teškėjo,
Trečiąroz kirtau – ir prakalbėjo <...>*

Taip daroma net tada, kai vaizduojamas jau žuvęs herojus:

*1. Per tiltą jojau, nuo žirgo puoliau
Puroynėly gulėjau.
2. O aš gulėjau tris nedėlėles –
Nieks manęs negedėjo <...>*

Šis nelogiškumas neardo baladės meninės vienovės, jai suteikia emociingumo. Ne vienos balade laikomos siužetinės dainos pagrindą sudaro herojaus vidinis monologas. Pavyzdžiui:

*O aš viena dukrelė
Pas močiutę augau,
Žada mane močiutė
Labai toli leisti.
Aš pabuvau metelius,
Pabuvau ir antrus,
Aš pavirsiu gegute,
Lėksiu tėvo sodan <...>*

×

*Su aviete putiną vanduo užliejo,
Ne tam čėse motulė mane radino,
Nedadavus razumo, toli nudavė <...>*

Taigi baladžių siužetai struktūrų požiūriu gerokai panašūs į epinių prozos kūrinių siužetus, tačiau pasakojant apie įvykį dažnai pasitelkiamos lyrikai būdingos priemonės.

Raudų ir verkavimų ypatumai

Raudos ir verkavimai susiję su žmogaus perėjimo į kitą statusą arba kitą pasaulį apeigomis. Vestuvės ir laidotuvės keliais požiūriais yra paralelūs ritualai. „Rigvedoje“ (I-II tūkstantmetis pr.m.e.) sakoma, kad vestuvių puota rengiama „iš meilės mirusiųjų vėlėms“; vestuvių dalyviai apverkdavę nuotaką, nors širdgėlos ir nebuve.

Net XIX ir XX a. mirusios netekėjusios merginos buvo rengiamos nuotakų rūbais, laidotuvių dalyviams dalijamos dovanos – merginos kraitis ir kt. Tuo tarpu kalbant apie mirtį dainose sakoma: „nesakykit, kad aš nuskendau, o sakykit, kad aš apsiženijau“. Tam tikros vestuvių ritualo dalys siejamos su mirusiais. Pavyzdžiui, našlaitės vestuvėse pati nuotaka ar raudotoja atlieka raudas, kuriomis mirusieji tėvai kviečiami keltis, ateiti ir palaiminti jaunąją. Tokios raudos būdavo atliekamos ne tik namuose, bet ir kapinėse arba pakeliui į jungtuves – prie kapinių. Suomių vestuvėse nuotaka atsistoja veidu į langą, laiko alaus stiklinę ir kviečia protėvius paragauti „miežių vandenėlio“. Jeigu mirę tėvai, nuotaka juos kviečia atskirai. „Apavimo“ arba „ašaru“ vakarą (tai analogiška lietuvių mergvakariui apeiga) suomių nuotaka pildavo pro langą alų ir kviesdavo mirusiuosius „į liūdną vakarienę“. Ji sakydavo, kad vyro namuose vargu ar galės savo protėvius pakviesti. Tai buvo atsiveikinimas su savo gimine: kitą rytą nuotaka nebesėdavo valgyti su savo šeima ir raudodavo, kad jos giminė supyko. XIX a. karelai kapinėse atlikdavo jaunųjų apsaugos ritualą. Piršlys pasemdavo vandens kairiuoju jaunosios bateliu; iš jo tris kartus atsigerdavo jaunoji, o paskui ir jaunikis. Vėpsų vestuvėse po jungtūvių jaunieji eidavo į kapines ir ten pirmą kartą drauge valgėdavo. Bendrame valgyme dalyvaudavo ir kiti jaunojo pulko dalyviai (Konkka 1992).

„Perėjimo“ ritualo požymių esama ir rekrūtų išleistuvėse (vaikiną išlydėdavo 25 metams, nebesitikėdami vėl pamatyti). Todėl rekrūtų išleistuvių papročiuose ir raudose esama analogijų su laidotuvėmis. Rekrūtų raudų gausiai užrašyta tuose regionuose, kur iki XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios išliko archajiškas folkloras ir buvo patvari raudojimo laidotuvėse ir per vestuves tradicija (Karelijoje, šiaurinėse Rusijos srityse, vakarų Ukrainoje). Raudas kurti ir atlikti skatina ir kiti žmogų sukrečiantys ir širdgėlą sukeliantys įvykiai. Šioje raudų grupėje dominuoja piemenų raudos praradus gyvulėlių.

Laidotuvių raudų paskirtimi rusų kalbininkas A.Potebnia laikė mirusiojo kėlimą, šaukimą grįžti. Kiti raudų tyrinėtojai mano, kad mirusiojo apraudojimas – vienas iš būtinų atlikti veikslių, kuriais gyvieji tinkamai išlydi velionį ir taip palengvina jo būtį kitame pasaulyje. Pasakose mirštantis tėvas prašo sūnus tris naktis iš eilės budėti / verkti prie jo kapo; prašymą įvykdžiusiam sūnui jis atsilygina stebuklingu žirgu. Iš konteksto aišku, kad sūnus atliko būtiną paslaugą mirusiam.

Mintys apie mirusiojo rengimą kelionei ir gyvenimui kitame pasaulyje išskyla per visą laidotuvių ritualą; jų apstu ir raudų tekstuose. Verkimo vestuvių metu ir vestuvinių verkavimų paskirtis nusakoma dainose. Lietuvių dainoje sakoma: „jei neverksi tekėdama, verksi kampe tupėdama“, o estų dainoje verkimas visiškai aiškiai siejamas su ištekėjusios moters ūkine sėkme:

*Mergaite jaunoji,
Jeigu neverksi išeidama,
Neraudosi atsisveikindama,
Tavo kiaulės nesidaugins,
Nedidės avių banda,
Nesiplės arklių kaimenė.
Jei tu verksi išeidama,
Raudosi išsiskirdama,
Tavo kiaulės dauginsis,
Padidės avių kaimenė,
Arklių kaimenė išplis.*

Taigi vestuvių verkavimais nuotaka tinkamai atsisveikina su gimine ir pasirūpina savo būsima gerove kitoje giminėje bei šeimoje.

Raudos gerokai varijuoja; sudaromas išpūdis tarsi jos kuriamos tik tada, kai situacija reikalauja raudoti. Dėl to raudas labai sunku užrašinėti: pateikėjos teisinasi negalinčios raudoti, nes ne laidotuvės arba ne vestuvės, sako, kad žodžiai patys renkasi, kai žmogus nori išlieti gailestį ar sielvartą. Tokių teiginių galima rasti ir humoristiniuose kūriniuose, kuriuose įterpiama raudų parodijų. Pavyzdžiui, nemokanti raudoti duktė jautė artimą motinos mirtį ir už aviniuko vilną pasamdė kaimynę, kad ją pamokytų. Per laidotuves duktė raudojo:

*Kai gaila stojos, tai ir žodžiai rados, –
Atiduok, dėdinate, vilną.*

Dėl minėtų ypatumų laidotuvių raudas ir vestuvių verkavimus kai kurie tyrinėtojai laiko improvizacijomis. Taip pat manoma, kad raudos ir verkavimai yra profesionalų kūryba. Iš tikrųjų daugelyje šalių buvo paprotys raudotojas samdyti. Bene ilgiausiai jis išliko Karelijoje ir Rusijos šiaurėje. Yra žinomos garsios raudotojos, kurioms raudojimas buvo vienas svarbiausių pragyvenimo šaltinių. Viena jų buvo rusų raudų atlikėja vestuvėse ir laidotuvėse Irina Fedosova, iš kurios XIX a. pabaigoje buvo užrašyta daugiau kaip 30 tūkstančių raudų eilučių.

Iš tikrųjų raudose vienodai reikiasi ir improvizaciniai, ir tradiciniai pradai. Raudos tekstą raudotoja kuria atlikimo metu, tačiau ji naudojasi ne tik tradicinių formulių bei kitų poetinių priemonių arsenalu, bet ir žino tam tikram ritualo etapui skirtos raudos „scenarijų“. Pateikėjos dažniausiai pasako, koku laidotuvių ar vestuvių metu ta ar kita rauda atliekama. Skirtinguose tos pačios raudotojos tekstuose galima aptikti pasikartojančių frazių, ištisu eilučių ar stabilių žodžių junginių.

Raudojimas laidotuvių metu užfiksuotas daugelio tautų senojoje raštijoje; šis paprotys vos ne iki mūsų laikų išliko ir tradicijose. Pats seniausias paminklas, kuriame aprašomas mirusiojo apraudojimas ir esama raudų fragmentų, yra maždaug XXII a. pr.m.e. sukurtas ir dantiraščiu užrašytas šumerų bei akadų epas „Gilgamešas“ – archajiškiausias iš žinomų epinių kūrinių. Mirus Uruko valdovo ištikimam draugui ir bendražygiui Enkidu, Gilgamešas sako, kad mirusįjį apraudos visi jo miesto gyventojai ir pati gamta:

*Enkidu, takai kedrų miškuose
Tegu tavęs rauda ir dieną, ir naktį,
Terauda Uruko, siena apsupto, seniai.
Terauda tas, kas mums ranką buvo ištiesęs,
Terauda miškingi kalnų šlaitai,
Kuriais mes abudu kopėme,
Tegu rauda dirva kaip motina miela,
Tegu savo sultimis verkia kiparisai ir kedrai,
Tarp kurių mes kelią sau skynėm įširdę.
Teverkia hienos, meškos, barsai ir tigras,
Kalnų ožiai ir lūšys, liūtai ir taurai,
Elniai ir stirnos, stepių žvėreliai.
Tegu verkia putotas Evlėjus, kurio krantu vaikštinėjom,
Teverkia šviesus Eufratas, kur mes vandenį sėmėm,*

*Tegu verkia Uruko, siena apsupto, vyrai
Ir moterys, mačiusios, kaip mes jautį nukovėm.
Tegu rauda žynys Eredu, kurs tavo garbino vardą,
Terauda tas, kurs duona tave pamaitino.*

Nesunku pastebėti, kad išskaičiuojami raudotojai – žmonės ir gamtos objektai, kurie vienaip ar kitaip buvo susiję su velioniu, matė jo gyvenimą ir žygius, raudodami gali tai paliudyti. Vėliau, paties Gilgamešo raudoje, kaip tik ir matome velionio ir raudotojo tarpusavio santykių metaforas, jų bendrą žygių išskaičiavimą:

*Klausykite jūs vyrai, klausykit,
Klausykit Uruko, apsupto siena, seniai,
Aš raudu savo draugo Enkidu,
Lyg raudotoja karčiai kukčiodamas.
Mano galingą kirvį, paramą stiprią,
Ištikimą durklą, skydą patvarų,
Mano šventinę skraistę, puošnųjį rūbą –
Demonas piktas iš manęs atėmė.
Brolį mano jaunėli, kalnų ir dykumų panterų siaube,
Abu mes visur laimėjom, kopėm į kalnus,
Kartu sukibę, jautį nukovėm,
Nugalėjom Chumbabą, kurs kedrų miške gyveno.
Koks miegas dabar tave nugalejo?
Tu patamsėjai ir manęs nebegirdi.*

Išsakydamas, ko raudotojas neteko mirus draugui, jis kreipiasi į gyvuosius, o išvardindamas mirusiojo ir savo bendrus nuopelnus, – į mirusįjį. Taip velionis tarsi įtikinamas, kad jo žygiai įvertinti ir nebus užmiršti. Mirusiam adresuotame retoriniame klausime, kaip ir XIX ar XX a. užrašytose Europos tautų raudose, mirtis vadinama miegu, stebimasi, kad velionis nebegirdi.

„Gilgameše“ aprašomi ir raudotojo (Gilgamešo) veiksmai ceremonijos metu:

*Pats kaip erelis virš jo plasnoja,
Kaip liūtė, kurios vaikai į spąstus pakliuvo,
Puldinėja įtūžęs pirmyn ir atgal,
Plaukus savuosius kaip kuodelį drasko,
It kokią bjaurybę drabužius plėšo.*

Raudotojų veiksmai (drabužių plėšymas, plaukų rovimas bei veido ir kūno žalojimas) užfiksuoti ir sakytiniu būdu išlikusiuose raudojimo apibūdinimuose. Veiksmai turėjo akivaizdžiai parodyti širdgėlos didumą, sustiprinti raudos žodžių sukeltą įspūdį. Negalima atmesti ir mokslininkų išsakytos prielaidos, jog velionis raudantys artimieji savo kūnus žalojo tam, kad pakeistų išvaizdą, taptų neatpažįstami mirusiajam, o gal ir mirčiai. Greta Gilgamešo raudos eilučių, kuriose raudotojas sako draugą gražiai palydėjęs, matome teiginius, jog jis rengiasi neįprastais rūbais ir bėga tolyn nuo laidojimo vietos, atsiskiria nuo žmonių:

*Dabar aš, tavo draugas ir brolis,
Tave paguldžiau ant didžiojo gulto,
Ant gulto garbingo tave paguldžiau,
Padėjau tave kaireje, vietoj ramybės,
Žemės viešpačiai tavo kojas bučiavo,
Liepiu, kad Uruko žmonės tave apraudotų,
Linksmiems liepiu apeigą liūdną atlikti,
O pats, draugo netekęs, šiurkštų rūbą velkuosi,
Liūto kailin įlindęs, į dykumą bėgu.*

Raudų / verkavimų turinio ir formos ypatumai gerokai priklauso nuo to, su koku laidotuvių ar vestuvių ritualo etapu jos siejamos. Pateikėjos paprastai pasako: „per mergvakarį“, „prausiant mirusįjį“ ir pan. Antai rusų raudoje, kurią būsima nuotaka atlieka per piršlybas, iškyla besiantinančio galingo audros debesies vaizdas. Tas debesis sukelia audrą jūroje, pusiau perskelia kalnus ir t.t. Lietuvių mergvakario raudose nuotaka prašo rūtelę sustoti kiemo vartuose ir užaugti sulig vartais, kad bernelis nepažintų jos tėvo dvaro, kad pravažiuotų pro šalį. Sutinkant jaunojo pulką, rusų raudose nuotaka kreipiasi į krosnį ir klausinėja, kas padavė balaną, kas uždegė žiburį, kas nekviestiems svečiams duris atvėrė. To paties ritualo tarpinio lietuvių raudose nuotaka klausia motiną, kokie svečiai ir ko jie nori: ar kelio klausia, ar ugnies prašo. Sako, jog turinti brolių keliui parodyti, seserį – ugnelei paduoti.

Pačioje laidotuvių ritualo pradžioje (žmogus ką tik mirė) skirtingų tautų raudose vyrauja nuostaba, kuri išsakoma retoriniais klausimais: kodėl velionis nekalba, gal supyko, kodėl nežiūri į raudotoją, kodėl nesikelia. Pasitaiko raginimų keltis, sakoma, kad atvyko giminės, o velionis neina jų pasitikti. Pasitaiko ir klausimų, kuriuose tiesiogiai įvardijama tai, kas įvy-

ko: velionis klausiamas, kodėl numirė, stebimasi, ar jis neturėjo giminių bei kokių nors būtinų dalykų. Prausiant velionį, karelių raudose kreipiamasi į prausiančius žmones ir klausiama, kodėl tai daroma arba kodėl taip neįprastai elgiamasi. Iš šių raudų galima sužinoti net velionio prausimo pa-
pročio detales:

*Kam baltinat mano, palinkusio liemens, skirtąjį?
Kam ant lovos jį baltinate?
Graudu darosi, nes niekada ant lovos nebaltino.
Toksai keistas šis šiaudų gultas,
Ant šio keisto šiaudų gulto ėmė prausti.
Juk per visą mano garbingą gyvenimą
Šitaip niekada neprausė.*

Prausiant velionį, karelių raudose kreipiamasi į prausėjus ir prašoma gerai paruošti velionį susitikimui su protėviais:

*Išbaltinkit iki baltųjų gulbių baltumo
Mano baltąjį gerąjį [tėvą],
Kad neišeitų iš šito pasaulio
Pas baltuosius protėvius nenupraustas.*

Rengiant velionį prašoma:

*Papuoškite kaip žiemos sniegeną
Mano gražųjį gerąjį,
Kad iš gražaus pasaulio
Neišeitų nepapuoštas
Pas gražiuosius protėvius.*

Šarvojant velionį ant suolo, raudoma:

*Kodėl išpuoselėtas tėvų obuolys [vyras]
Trobos kertėje aprengtas?
Išnešiotas tėvų obuolys dviejų suolų kryžmenyje
Prie gražaus langelio eglės rėmais paguldytas,
Keistais rūbais iš nesukarpyto audeklo aprengtas.
Kur tu, pirmoji išpuoselėta sėklele, suruoštas?
Atrodo, sukurtas obuoly, ne tam,
Kad išeitum pas protėvius tu parengtas.
Negaliu suprasti nei įspėti, kam tu taip paruoštas.*

Tuo pačiu metu (šarvojant) panašias formules naudoja ir draugės raudanti moteris:

*Palaiminkit, brangieji protėviai,
Mane, vargšę moterį,
Mano lygiąją žadinti.
Palaiminkit, gerieji protėviai,
Su brangiąja, panašia į mane, kalbėti.
Pažiūrėkit, kokiais keistais
Nekarpytos drobės rūbais
Dabar ji aprenpta.
Ar tik ne pas baltuosius protėvius tave parengė?
Ar pasitiko tave baltieji protėviai
Su balto vaško žvakėmis?*

Darant karštą ar dedant velionį į karštą, ima vyrauti neįprastų namų motyvas.

Lietuvių raudose klausama, kodėl stato „klėtelę be langelių“, velioniiui sakoma, kad brolis jam pastatė aukštą klėtelę ir kartu priekaištaujama, kam nesudėjo „zerkolo langelių“. Velionis klausiamas, ar jam nusibodo tėvulio kiemelis, ar pasigrožėjo liepinis karstelis. Formulė „ar tau nusibodo“ labai panašiam kontekste (minimi tėvų namai, darželis, rūtelės, vainikėlis) aptinkama ir lietuvių vestuvių verkavimuose, ir dainose, kurios dainuojamos išlydint jaunąją į jungtuves arba į vyro namus. Karelų laidotuvių raudose prašoma auksinėmis rankomis padaryti amžinus namus, pastatyti juose lovą, ją iškloti paukščių pūkais, velionį užkloti avikailiais, kad jis po ilgos kelionės pailsėtų. Kartais prašoma pastatyti nors mažą krosnelę, kad velionis rankas sušildytų, kad padarytų langelius, pro kuriuos velionis į artimuosius pažiūrėtų. Arba atvirkščiai – prašoma nedėti velionio į tą šaltą trobą, į trobą be lėkių / be durų šią didėjančią / nykstančią / aiškia dieną.

Išnešant karštą iš namų, karelai rauda velionio vardu: pirmuoju asmeniui kreipiamasi į velionio artimuosius, kaimynus bei aplinką ir prašoma atleisti:

*Paskutinio atleidimo prašau
Aš, nuliūdusi moteris, šitas sienas,
Šias gatves ir šiuos krantus –
Suteikit liūdnajai amžiną atleidimą.*

Raudant tėvo vardu, stogus prašoma atleisti ir pasakoma už ką:

*Gal būdamas maloniame pasaulyje
Aš negerus žodžius kalbėjau,
Kai šituos stogus dailinau.*

Mirusiojo vardu karelai rauda tik tada, kai laidojamas suaugęs žmogus. Lydint į kapus, prašoma nedaryti vietos Tuoneloje [mirusiųjų šalyje] šiaurės vėjų pusėje, o padaryti šiltoje pusėje, „kad mielajam gerajam nereikėtų per šaltus vėjus vaikščioti“. Prašoma padaryti būstą iš dešinės nuo žvaigždyno Grižulo Ratai.

Prie kapinių mirusieji giminės / visi protėviai prašomi pasitikti velionį ir priimti į „savo šviesybę“ / „pasodinti į vėlių suoloelį“ (A. Juškos užrašytose raudose). Mirusiojo vardu prašoma greitai neužkloti kūno žeme, palikti angą išeiti aplankyti artimųjų. Kreipiamasi į protėvius ir prašoma uždegti žvakes, sutaisyti vario laiptelius, „kuriais aš nusileisiu“.

Tiek karelių, tiek lietuvių laidotuvių pabaigos raudose atsiranda mirusiojo virtimo kuo nors kitu motyvai. Karelai mano, kad mirusysis gali pavirsti paukščiu:

*Gal mano baltasis gerasis [tėvas]
Ateis balta gulbe prie pirmųjų ekečių.
Aš, palinkęs liemu, nors į jo baltumą pažiūrėsiu.*

Lietuvių raudose pasitaiko eilučių, kuriose teigiama, jog velionis pavirs augalu:

*Kokiais žiedeliais pražysi,
Kokiais lapeliais laposi?
Kad aš pamatyčiau
Pro šalį praeidama,
Kokius žiedelius išleisi?
Ant ko aš pažinsiu –
Ar ant lapelių,
Ar ant žiedelių?*

Karelai mirusiojo prašo perduoti žinią anksčiau mirusiems giminėms, siunčia ašaras, jomis rašo ant velionio „balto apkloto“. Lietuviai kreipiasi į mirusįjį ir klausia, ar jį paviliojo anksčiau miręs artimasis. Klausinama, kada velionis ateis aplankyti artimųjų, sakoma, kad jo lauksią:

*Kad mes žinotume,
Iš katros šalelės*

*Mūsų seselės laukti,
Tai mes ištaisytumė
Viešą kelelį
Plonom drobėlėm,
Tai mes išsodintume pakelėles
Baltais radastėliais.*

Per visą laidotuvių ritualą raudose kartojami retoriniai klausimai, kuriais reiškiamas susirūpinimas velionio paliktais vaikais – kas juos prižiūrės, sups, paglostys, užtars – ir atsakoma, kad nebus kam tai padaryti, sakoma, kad visi vėjai užpūs. Karelų raudose sakoma, kad „palinkusį liemenį [raudotoją] net apatinės tvoros kartys skriaus“. Laidotuvių pabaigoje raudotoja dėkoja ritualo dalyviams ir prašo, kad jie būtų malonūs raudotojai: jai atrodo, „kad su savo mieluojų geruoju kalbuosi“.

Karelai rauda ir per mirusiojo paminėjimus. Tuo metu kreipiamasi į protėvius, prašoma išleisti velionį pasikalbėti, prašoma išskirti karsto lentas. Velionis kviečiamas nakvoti, pasakoma, jog paruošė guolį poilsiui; jis kviečiamas ateiti gerti arbatos, prašoma atskristi nors drugeliu ir pavalgyti, pasirodyti nors nematytu paukšteliu. Po paminėjimo vakarienės raudant klausiama, ar sotūs „iš stipraus pasaulio atėjusieji“, ar buvo ramu, prašoma nepykti: šešias savaites laukė ir ruošėsi sutikti.

Raudose dominuoja kreipiniai bei retoriniai klausimai. Dažniausiai pasitaikanti meninės išraiškos priemonė – metafora. Kadangi tradicinėmis metaforomis keičiami visi giminytės terminai, net artumo terminai (draugė, kaimynas), raudų tyrinėtojai jas vadina *metaforiniais pakaitalais*. Archajiškose karelų raudose metaforų ypač gausu. Metaforiškai vadinamas ne tik mirusysis, bet ir jo giminės – gyvieji. Pavyzdžiui, vietoje žodžio *motina* vartojami žodžiai *pagimdžiusi, maitinusi, šildžiusi, rengusi, užauginusi, auklėjusi, mylavusi, supusi lopšyje* ir kt., kuriais nusakomi mirusiosios veiksmai raudotojos atžvilgiu, arba žodžių samplaikos *mylima meilingoji, baltoji meilingoji, išmintinga meilingoji*, kuriomis išsakomi raudančios jausmai mirusiam. Raudotojos jausmų ir mirusiosios veiksmy raudotojos atžvilgiu išraiškos neretai jungiamos į sudėtingas formules: *mano miela išnešiojusioji, mano garbingoji [mane] sukūrusioji* ir pan. Karelų raudose apstu vyro metaforų: *paskirtasis, užauginusiųjų obuolys, mieluju obuolys* ir t.t. Dažniausiai pasitaikančios sūnaus metaforos: *mano žuvelė, mano nendrelė, mano obuolėlis, obuolys mano išaugintas, nelaimingos motinos kibirkštis mano pirtyje išgarinta*. Gausu ir jaunikio

metaforų: *obuolys išauginusiųjų, tolėmisis pirtyje pertas, iš pasaulio kibirkštėlė, iš pasaulio bitelė, iš pasaulio ankštėlė / plunksnelė, sukurtų aukso sėklėlė*. Vyro, sūnaus, jaunikio metaforose aptinkama žodžių ar jų junginių, kurie naudojami kuriant meilės, žmogaus gimimo simbolius.

Karelių raudose metaforiškai vadinama ir pati raudotoja (*sušalęs / liūdnas / sieloartingas paukštėlis, liūdnas / palinkęs liemu*), gyvųjų pasaulis (*grąžas / malonus / mielas / brangus pasaulis*), mirusiųjų pasaulis (*stiprus pasaulis*). Metaforiškai vadinamas karstas (*namelis, klėtelė*), net prie kryžiaus rišami rankšluosčiai (*vejo skaros*). Lietuvių raudose metaforinių pakaitalų nedaug, jie vartojami greta giminystės terminų: *mano motinėle, mano augintojėle; dukrele mano, mano užvadėli, aukštojo kalnelio palydėtojėle*; vyras – *mano užuovėjėle, mano rūpintojėlis / duondavėlis*, tėvas – *mano užtarytojas*.

Manoma, kad laidotuvių raudų metaforiniai pakaitalai susiję su draudimu minėti velionio vardą ir giminystės su juo terminus (Stepanova 1985). Iš tikrųjų vestuvių verkavimuose giminystės terminų nevengiama, tačiau metaforinių pakaitalų taip pat galima rasti. Cituotame epo apie Gilgamešą fragmente, kuriame vaizduojamas mirusiojo apraudojimas, šalia velionio vardo naudojami metaforiški jo pavadinimai, kuriais išsakoma, kas buvo mirusysis raudančiam, t.y. išaukštinami jo nuopelnai. Mirusiojo nuopelnai gyvajam išskaičiuojami ir XIX-XX a. užrašytose raudose. Todėl gali būti ir kita metaforinių pakaitalų vartojimo priežastis – mirusiojo išaukštinimas, jo nuopelnų iškėlimas. Pagaliau pakaitomis vartojant skirtingus metaforiškus pavadinimus, kuriama poetiškesnė rauda, išvengiama monotonijos.

Raudų metaforos labai primena poetinius išsireiškimus *keningus*, kurie ypač populiarūs viduramžių skandinavų skaldų poezijoje. „Jaunesniojoje Edoje“ aprašytos net keningų vartojimo taisyklės. Pavyzdžiui, *žirgo keningas – gyslotasis trumpas, laivo – jūrų žirgas, skydo – jūrų žirgo gera dovana, mūšio – skydų ginčas, karaliaus – auksą duodantis* ir t.t.

Raudose pasitaiko laipsniavimo atvejų:

Prie ko gi mes prisiglausim?

Prisiglausim prie medelio –

Medelis šakotas.

Prisiglausim prie ledelio –

Ledelis šaltas.

Prisiglausim prie tvorelės –

Visi vėjeliai užpūs.

*Prisiglausim kito pašalėj –
Visi žodeliais trunkys,
Visi piršteliais badys.*

Raštijoje ir sakytinėje tradicijoje užfiksuota neapeiginių raudų. Ko gero seniausias tokio teksto pavyzdys – rusų XII a. kūrinyje „Sakmė apie Igorio žygį“ esanti poetiška kunigaikščio Igorio žmonos Jaroslavnos rauda. Anks-
ti rytą raudotoja stovi ant tvirtovės sienos ir kreipiasi į gamtos jėgas su prie-
kaištais ir prašymais. Kūrinio fragmente-raudoje labai svarbūs kreipiniai, ku-
riuose adresatas išaukštinamas, pasakoma apie jo įtakingumą. Po kreipinių
seka retoriniai klausimai-prieukaištai arba tiesiogiai išsakyti prašymai.

*O vėjau, viesule, kam tu, o valdove, pūti audringai, kam ant
savo lengvų sparnų neši priešų strėles į mano mielojo
karius? Ar tau maža aukštybėse padebesiais pūsti, linguoti
laidus mėlynose mariose? Kam, o valdove, po smilgas
išblaškei tu mano džiaugsma?*

*O Dniepre Slovutičiau, tu pramušei akmens kalnus per
polovcų žemę, tu lingavai Sviatoslavo laidus iki Kobiakovo
pulko. Atlinguok, valdove, mano mieląjį pas mane, kad aš
jam nesiųsčiau ašarų anksti prie jūros.*

*Šviesioji skaisčioji saule, visiems tu šilta ir gražiausioji.
Kam, valdove, tu išskleidei savo karštus spindulius virš
mano mielojo karių? Plynėje be vandens troškulus jų lankus
sulenke, gėla jų strėlių dėklus užkimšo.*

Buitinėse folklorinėse raudose naudojamos dainų formulės (*sutrūko ko-
jelės nuo to juodo purvelio*), išskaičiuojami maloniniai epitetai, kai raudama
dingusio gyvulėlio (avinėlis vadinamas *šilkavilniu, greitakaju, baltakakčiu*).

Raudų parodijos paprastai įsiterpia į komišką naratyvą (juokingą pa-
sakojimą apie raudoti nemokančią moterį arba į anekdotą). Verkavimo pa-
rodijoje komiško efekto pasiekiamas netradiciškai vartojant epitetus:

*Tėvuli juodi,
Kur tu mane duodi?
Motule **margoji**,
Kur tu mane dovanoji?*

Raudos parodija įterpiama į anekdotą, kuriame pasakoma apie neįpras-
tą laidotuvių situaciją (žmonos meilužis neša jos vyro karštą). Raudos teks-

tas komiškas, nes raudotoja apibūdina neįprastą situaciją ir staiga ima rūpintis gyvuoju:

*Meilė meilytį neša
Net peteliai braška.
Nesutepk, meilyti,
Milo sermėgėlės.*

Atliekant raudų parodijas, pajuokiama ir raudotojos laikysena: šaržuojamas kūkčiojimas; naudojant „tikrų“ raudų melodijas, sąmoningai sustiprinamos gailės intonacijos, akcentuojamos pauzės.

Seminaro užduotis. Pasirinktą lietuvių baladę palyginti su analogiška slavų balade; atkreipti dėmesį į epinių ir lyrinių pradų santykio skirtumus. Išanalizuoti keletą raudų tekstų; apibūdinti jų poetikos ypatumus.

Eiliuotojo epo poetikos bruožai

Eiliuotos ir dainuojamos epinės poemos užfiksuotos daugelio tautų kūryboje. Nemažai tautų, gyvenančių skirtingose pasaulio dalyse, tokių kūrinių neturi ir, atrodo, niekada neturėjo. Lietuvių tautosakoje epinių giesmių ar bent jų fragmentų taip pat neužfiksuota, tačiau senojoje raštijoje ir XIX a. romantinių rašytojų kūriniuose užsimenama, jog lietuviai dainavę dainas, kuriose šlovinę savo karžygius. Iki šiol esama iliuzijų, jog tos užuominos atspindi iš tikrųjų egzistavusį, bet ilgainiui užmirštą epą. Tų tautų, kurios iki pastarųjų šimtmečių išsaugojo epines giesmes, skirtingų žanrų folkloro kūriniuose galima aptikti epo poveikio apraiškų. Pavyzdžiui, epo formulių aptinkama pasakose, epui būdingų meninės išraiškos priemonių pasitaiko raudose ir net lyrinėse dainose. Tam tikrų epinio bei istorinio mąstymo elementų aptinkama net tų tautų kūriniuose, kurių epinės giesmės buvo užrašytos viduramžiais ir išliko tik tokiu pavidalu. Pavyzdžiui, skandinavų epas „Eda“ buvo užrašytas Islandijoje ir išliko XIII a. antrosios pusės rankraščiu (nežinoma, ar buvo ankstesnių kūrinių rankraščių). Sakytinėje tradicijoje jis liovėsi egzistavęs, tačiau jo stilistikos elementų randama vėlesniais laikais užfiksuotose islandų sagose, netgi XX a. pasakojamose sakmėse. Jeigu lie-

tuviai būtų turėję epines poemas, XIX-XX a. užrašytoje tautosakoje rastume bent labai menkų jo fragmentų ar epo poveikio žymių. Kad paaiškėtų, ar lietuvių tautosakoje esama epui būdingų poetikos priemonių, pravartu susipažinti su kitų tautų epinių poemų poetikos ypatumais.

Įvairių tautų eiliotieji / dainuojamieji epai skirstomi į mitologinius ir istorinius. Mitologiniuose epuose vaizduojama idealizuotų herojų kova su pavojingomis mitinėmis būtybėmis (pabaisomis, slibinais, milžiniškomis gyvatėmis), siekiant pašalinti visai genčiai / visiems žmonėms gresiantį pavojų. Šių epų herojai susiduria su dievais ir gauna visiems žmonėms reikalingų dalykų (jie pavagia ir parneša žmonėms ugnį, darbo įrankius). Jie įveikia klūtis ir nukeliauja į mirusiųjų pasaulį, ten sužino kokią nors ypač svarbią paslaptį (kaip surasti nemirtingumo žolę, kaip dirbti kokį nors darbą).

Istoriniuose epuose vaizduojama idealizuotų herojų kova su etniniais priešais. Herojai yra tautos interesų gynėjai, pašalinantys pavojų tautai ar valstybei. Be minėtų dalykų, abiejų tipų epuose atsispindi herojaus santykiai su aplinka, idealios nuotakos sau ar kitam epo personažui ieškojimas, įvairūs konfliktai su gentainiais. Konkrečius epinius kūrinius priskirti pirmam ar antram epo tipui ne taip paprasta, nes daugelyje istorinių epų toliau vystomi ir transformuojami mitologinių epų siužetai, o mitologiniuose epuose esama istorijos atgarsių.

Vieni epai – tai daugelio epinių giesmių ciklai, kiekvienoje giesmėje vaizduojami skirtingi herojai (kartais vienas herojus ima dominuoti ir figūruoti daugelyje giesmių), arba monumentalūs vientisi kūriniai, kuriuose sekamas kokio nors vieno herojaus likimas. Įvairių tautų tradicijose giesmės net prieštaringos (pvz., vienoje giesmėje vaizduojama herojaus žūtis, o kitoje pasakojama apie jo vėlesnius žygius). Skirtingi herojai vaizduojami archajiškuose jakutų, altajiečių, buriatų ir kitų Sibiro tautų didelės apimties epinėse giesmėse. Rusijos šiaurėje iki XX a. antrosios pusės išlikusiose rytų slavų epinėse giesmėse *bylinose* taip pat vaizduojami skirtingi herojai, pastebima tendencija ypatingai išskirti vieną herojų Ilją Muromecą ir kurti jo likimui skirtų siužetų junginius. Viena didžiulė poema yra kirgizų „Manasas“, turkmėnų „Senio Korkuto knyga“, uzbekų ir kitų Centrinės Azijos tiurkų epas apie Alpamyšą, pagaliau graikų „Odiseja“ ir tam tikra prasme (herojumi laikant graikus – Trojos karo dalyvius) „Iliada“. Viena herojus dominuoja, tačiau dalis giesmių skirta ir kitiems herojams suomių epe „Kalevala“ (centrinė figūra – kanklininkas ir daugelio dalykų žinovas senis Vainemėinas), šiaurės Kaukazo tautų Nartų epe (daugiausia dėmesio skirta

nartui Sosruko / Sosrykva). Dalis minėtų epų gana seniai užfiksuoti rašti-joje, o sakininėje tradicijoje užmiršti. Dalies epų žinomi ar spėjami autoriai, sujungę į vientisą kūrinį sakininės kilmės trumpesnes giesmes (XIX a. E. Liohnrotas Karelijoje užrašė daug epinių runų ir iš jų sukūrė „Kalevalą“, antikos laikais VII–VI a. prieš mūsų erą buvo užrašytos ir specialios komi-sijos sutvarkytos rapsodų atliekamos Homerui priskiriamos „Iliados“ ir „Odisejos“ giesmės).

Esama ištisai autorinių epinių kūrinų, sukurtų remiantis kitų tautų epinių kūrinų poetikos pažinimu bei savo tautos pasakomis, padavimais ir kt. Tokie yra latvių epu vadinamas A. Pumpuro kūrinys „Lačplēsis“, estų epu – R. Kroicvaldo sukurtas „Kelevipoeg“. Ne kartą mėginta kurti ir lietu-vių epą, tačiau verto dėmesio kūrinio neatsirado. V. Krėvė „Dainavos šalies padavimus“, atrodo, sumanė kaip istorinį epinį kūrinį, tačiau jam pasitelkė tik lyrikos poetines priemones.

Vieni epai yra ištisai eiliuoti kūriniai, kiti mišrūs – eilės derinamos su trumpais ar net gana ilgais proza sakomais fragmentais. Neretai galima pa-stebėti prozos fragmentų naudojimo dėsningumą. Pavyzdžiui, seniausia-me pasaulyje epe – šumerų-akadų „Gilgameše“, prozos įterpiniais įveda-ma eiliuota personažų kalba; „Edoje“ į personažų dialogus tolydžio įsiter-pia eiliuotam tekstui nepriklausantys žodžiai „pasakė“ arba tuo pačiu tiks-lu įterpiamas personažo vardas, po kurio seka jo kalba, atsiranda kelių sa-kinių prozos intarpai, kuriuose tarsi paaiškinama, apie ką giesmėje bus kal-bama. Kaukazo tautų epe „Nartai“ proza ir eiliuotas tekstas naudojami pa-kaitomis; esama ir ištisai proza atliktų šio ciklo epinių kūrinų. Turinio per-teikimo būdai priklauso ir nuo vietinės tradicijos būklės ar net atskirų pa-teikėjų atminties bei sugebėjimų (proza papasakotų rusų bylinų siužetai ne-tobuli ir fragmentiški; tai rodo, jog pateikėjai eiliuoto kūrinio nebemokėjo). Galima pastebėti, kad proza sakomi fragmentai yra laisvesnės formos, juose mažiau ar beveik nėra stabilių formulių ir kitų poetinės išraiškos priemonių.

Kiekvienos epinės giesmės pagrindas – siužetas. Jeigu giesmė ilga ir joje vaizduojami keli herojaus susidūrimai su tuo pačiu antipodu ar skir-tingais antipodais, kaip ir pasakose, sudėtingame siužete galima išskirti jo sudedamąsias dalis – elementariusius siužetus ar net jų gana autono-miškas grupes.

Epo poetiką lemia turinio ypatumai – ypatingai svarbių įvykių vaizda-vimas, monumentalių idealaus herojaus ir jo ypač pavojingo priešininko paveikslų kūrimas.

Daugeliui tradicijoje gyvuojančių epinių giesmių būdingas siekimas įvykius dėstyti griežta chronologine seka. Tuo tarpu senovėje užrašytose epinėse poemose pasitaiko įterpinių, kuriais tarsi užbėgama į priekį ir užuomina pasakoma, kuo baigsis dramatinės įtampos kupinas epizodas. Pavyzdžiui, germanų „Beovulfė“ vaizduojama prie miegančių karių slenkanti nenugalima pabaisa Grendelis ir įterpiama:

*Po šitos nakties
Likimas neleis –
Nenaikins daugiau ji
Gimusių žemėje.*

„Odiseja“ net pradeda Penelopės rankos siekiančių jaunikių puota, t.y. epizodais, kurie Odisejo klajonių grandinėje chronologiškai yra paskutiniai. Kadangi iš sakytinės tradicijos užfiksuotose epinėse giesmėse tokių „užbėgimų į priekį“ beveik nepasitaiko, galima manyti, jog minėti kompozicijos ypatumai yra raštijos poveikio rezultatas.

Kai vienam herojui skiriama stambi giesmė ar formuojasi giesmių ciklas, herojaus biografija būna siužeto ar kelių siužetų sandaros ašimi. Nerečiau epinės giesmės pradeda herojaus nepaprastu gimimu, toliau pasakojama apie jo išskirtinumą vaikystėje: nėra jam lygių vienmečių, jis netyčia žaloja savo žaidimų draugus ir taip užsitraukia jų tėvų rūstybę. Giesmė gali prasidėti pasakojimu apie panašius herojaus jaunystės nuotykius – jis nerimsta, nes nori panaudoti susikaupusią energiją bei nepaprastą jėgą ir taip sukelia aplinkinių norą jį sutramdyti. Giesmė gali prasidėti ir kokio nors konkretaus konflikto užuomazga: herojus sužino apie pavojingą personažą ir nori likviduoti pavojų arba herojus gauna sunkią užduotį ir išvyksta jos vykdyti. Pagaliau herojus netyčia susiduria su sau ar savo tautai priešiška jėga ir turi kautis arba herojaus veiksmai sukelia kito personažo norą jį nukauti, ką nors atimti; herojui tenka imtis gynybos.

Epinio herojaus idealizacija, jo išskyrimas iš kitų, net priešprieša su artimaisiais būdinga epiniams kūriniams. Dar prieš didį žygi herojus provokuojamas atskleisti ypatingą jėgą ar pasakoti apie jau atliktus garbingus žygius. Tam gali pasitarnauti herojaus įžeidimas. Antai rusų bylinių herojų Ilją Muromecą kunigaikščio puotoje pasodina stalo gale (nugarbingoje vietoje) – jis pakelia suolus ir išmėto sėdinčius puotos dalyvius. Kai kunigaikštis Vladimiras elgiasi su šiuo herojumi ne pagal jo svarbą, jis parodo nugalėtą ir kieme pririštą pavojingą priešą Soloviejų Plėšiką ir dar šiam įsako

sušvilpti. Nuo to garso rūmai svyruoja, o kunigaikštis ir jo svečiai patiria didžiulę baimę. Herojaus ižeidinėjimai, apie jį pasakojant nebūtus žeminančius dalykus, priverčia šį pasakoti apie savo tikrus žygius. Pavyzdžiui, pas danų karalių atvykusį Beovulfą sutinka didikas ir sako girdėjęs, kaip jis lenkyniavęs, kas greičiau nuplauks jūra, ir pralaimėjęs. Beovulfas pasakoja, kaip buvę iš tikrųjų, ir priduria:

*Tačiau iš tikrųjų
Nieks iš mirtingųjų
Man neprilygtų
Galybe jūroje,
Ištverme okeane.*

„Edoje“ Toras prašo, kad keltininkas jį perkeltų per įlanką, pasisako kas esąs, o keltininkas tyčiojasi:

*Toras galingas,
Bet maža drąsos.
Iš baimės tu kartą
Pirštinėn lindai.
Užmiršęs, kas tu,
Iš baimės net čiaudėt
Nei griaust nedrįsai,
Kad Fjalaras neišgirstų.*

Atsakydamas į šmeižtą, Toras pasakoja, ką jis nugalėjo. Dviejų personažų dialogas tampa net giesmės kompozicijos ašimi: papasakojęs apie save, kiekvienas kreipiasi į pašnekovą ir klausia: „O tu ką veikei?“ Torą idealizuoti padeda savotiška antitezė: Toras pasakoja apie kovas ir svarbias pergalės, o keltininkas – apie meilės nuotykius ir apie tai, kaip jis kunigaikščius sukiršino.

Epinių giesmių herojus išpėjamas apie pavojų, jam patariama vengti kokio nors kelio ar upės, tačiau jis elgiasi priešingai negu patariama ar išpėjama: sąmoningai vyksta ten, kur visi žuvo, pasirenka pavojingiausią kelią ir laimi. Tuo tarpu net ypatinga jėga pasižymintys pasakų herojai laimi, kai klauso patarimų. Jiems retai kada tenka atsidurti tokioje situacijoje, kai būtina pasirinkti – vengti pavojaus ar jo ieškoti.

Herojus idealizuojamas, parodant priešų, su kuriuo jam lemta kautis, jėgą. „Beovulfe“ štai kaip vaizduojamas pabaisos Grendelio artėjimas:

*Vos tik jis palietė
Ranka aštrianage
Užraktus kaldintus,
Išvirto durys. <...>
Akys kaip fakelai –
Ugnis plieskės
Iš jo akiduobių.*

Toks personažas patiria herojaus jėgą ir priverstas pripažinti jo ypatingumą:

*Suprato pabaisa,
Plėšrūnų valdovas,
Kad žemėje niekad
Ir po skliautu dangaus
Jis dar nesutiko žmogaus,
Kurio būtų stipresnė ranka.*

Dar vienas herojaus idealizacijos būdas – jo išskyrimas iš kitų bendražygių. Beovulfo draugai mėgina padėti nukauti pabaisą, bet nieko negali padaryti:

*Kardais nori
Pasiėkti galingąjį,
Tačiau jie nežino,
Kad jokiom pasaulyje
Ašmenimis,
Jokiu užgrūdintu durklu
Jo nenukausi:
Nuo kardų ir iečių
Jis buvo užburtas.*

Pastarieji herojaus idealizavimo būdai (priešas jį išskiria iš kitų; draugai nepajėgūs padėti) aptinkami ir pasakose, kuriose vaizduojama, kaip stipruolis nugali slibiną. Šiose pasakose, kaip ir eiliuotose epinėse giesmėse, stipruoliai atlieka žygius, kurių niekam nepavyko atlikti. Viename lietuvių pasakų siužete veikia herojus, kuris yra nepažeidžiamas (pažeidžiamas tik nedidelis kūno plotas, kuris slibino krauju nebuvo nuplautas). Pastarojo pasakos epizodo analogijų galima rasti „Edoje“, „Nibelungų giesmėje“ ir „Nartuose“. Visuose kūriniuose herojaus silpnybė sužinoma ir jis ne priešų, o klastingų savųjų nužudomas. Dėl salyčių su herojiniais epu šios

pasakos išskiriamos iš kitų ir vadinamos herojinėmis pasakomis; galima prielaida, kad jos patyrė herojinio epo poveikį.

Vienas svarbiausių eiliuotų epinių kūrinių poetikos bruožų – pasakojimo detalumas, veiksmų sulėtinimas ir net sustabdymas. Todėl labai nuosekliai pasakojama apie herojaus pasiruošimą žygiui – apie jo aprangą, ginklus, žirgą ir jo paruošimą ilgai kelionei, atsisveikinimą ir išėjimą. Ypač detaliai vaizduojamas susitikimas su priešiška mitine butybe ar etninio / istorinio priešo kariuomene, mūšis ir kt. Siužetuose paprastai daug kartojimų: keli mūšiai, keli pranešimai apie pavojų, raginimai, išpėjimai ir kt.

Epuose gausu stabilių formulių. Pastoviomis formulėmis aprašomi personažai, standartinės situacijos, būdingi veiksmai (pvz., žirgo balnojimas, greitas išvykimas iš namų, atvykimas į puotą, dvikova su kitu raiteliu, mūšis su dideliu karių būriu). Nuolat kartojami herojaus žirgo, jo ginklo ar kitų svarbių daiktų apibūdinimai. Kartojimų gausa greičiausiai ir suformavo pastovius raiškos būdus – vadinamąsias bendras vietas, *loci communes*. Dalis šių pastovių formulių, fragmentų ar net ištisų epizodų būdingi tik vienai tam tikros tautos epinei giesmei, o kiti naudojami keliose ar net daugelyje giesmių. Tai nereiškia, kad formulės nevarijuoja: paprastai tas pats pateikėjas pastovias formules savaip nušlifuoja ir kartoja keliuose kūriniuose, tačiau būna išimčių – formulės varijuoja ne tik skirtingų pateikėjų, bet ir to paties pateikėjo tekstuose.

Vienos tautos ar giminingų tautų giesmėse naudojamos labai panašios pasakojimo pradžios ar kitos pagalbinės „komentuojančios“ formulės. Štai taip trijų tiurkų tautų epuose pasakoma, jog tai buvo seniai:

Buriatų:

*Jis gimė, sako, tada,
Senų seniausiais laikais,
Garbingu metu,
Kai popierius buvo [visiškai] plonas <...>
Kai be diržų buvo lengva,
Kai be pirštinių buvo šilta <...>
Kai lapojo pirmasis medis,
Kai galinga elnė veršjavosi,
Jis gimė, sako, tada.
Kai storiausias medis
Dar vytele buvo,
Kai vyriausias chanas*

*Dar lopšyje gulėjo,
Jos gimė, sako, tada.
Kai upė plati Angara
Dar mažu upeliu tekėjo,
Kai didžiulė žuvis abarga
Dar mailiumi buvo,
Jis gimė, sako, tada.*

Jakutų:

*Už tolimų tolių senųjų
Neramių nuogastavimo metų,
Anapus kovų ir žygių dienų,
Už nugrimzdusių bėdų ir pykčio
Nematomos metų ribos,
[Tai, ko] jakuto žmogaus protas
Suprasti, atspėti negali,
Paslaptingas nepasiekiamas
Spindintis baltas dangus
Kaip samanotas tangalajus,
Iš aukštybių krisdamas,
Plėsdamasis ir išsitempdamas
Susitvėrė, vadinasi.*

<...>

*Toks švarus, lygus baltas dangus
Kaip tungusų slidės tuot
Iš viršaus į apačią išsiritęs,
Sidabru raibuliudamas
Atsirado, vadinasi.*

Altajiečių:

*Pirmiau negu šitas amžius,
Kai dabartinių žmonių nebuvo,
Ankstyvame amžiuje,
Kai šiuolaikinių žmonių nebuvo,
Mūsų Altajuje
Kanas Altynas didvyris gyveno, vadinasi.*

Formulė „labai seniai“ – tai jakutų giesmės, kurioje pasakojama apie pasaulio sutvėrimą, pradžia:

*Štai seniai seniai, sako,
Atsirado šitie trys pasauliai,
Panašūs į žiemomičio elnio
Jautriąsias ausis.
Po to vidurinis mūsų pasaulis
Kaip kailis pasiklojo,
O motina dangus išsiliejo,
Kaip tošies dėžės dugnelis.
Dabar vidurinė motina žemė didelė:
Aštuoni paukščiai sterikai
Aštuonerius metus aplink skrisdami
Jos krašto surast negalėjo.*

Labai ilga herojaus kelionė altajiečių epe nusakoma pasikartojančiomis formulėmis:

*Arkliai plaukai pro užtiesalą peraugo,
Paties didvyrio plaukai pro kepurę peraugo.*

Arba:

*Vasara ateina –
Pečiais jausdamas joja,
Žiema ateina –
Apikakle jausdamas joja.*

Miego ilgumas nusakomas:

*Nuo to laiko, kai jis užmigo,
Per šešias dešimtis metų perėjo,
Prie septyniadešimties metų priartėjo.*

Kelionės sunkumas ir herojaus ypatinga ištvermė reiškiami formule:

*Pasitaiko plačios be krašto stepės –
Jų kraštus pasiekdamas lekia,
Pasitaiko ilgos be galų stepės –
Jų galus pasiekdamas šuoliuoja.
Upes su didžiulėmis bangomis perplaukia,
Miglų užklotus kalnus perkopia,
Sniego užpustytus kalnus pereina,
Nuo sniego patvinusias upes įveikia.*

Herojų apibūdinanti formulė „Gilgameše“ kartojama beveik kiekvieną kartą, kai tik jis minimas:

*Narsus vyras, su galva kaip tauro iškelta,
Kurio ginklas kovoj sau lygių neranda <...>
Tėvams Gilgamešas sūnų nepaliks,
Dieną ir naktį siautėja kūnu.*

Gilgamešo draugą Enkidu apibūdinanti formulė taip pat kartojama daug kartų:

*Yra toks vyras, kurs iš kalnų atėjo,
Visoj šaly jo galia didžiulė,
Kaip Anu kariauna jėga jo stipri,
Po kalnus visus jis amžiais klajoja,
Su žvėrimis nuolat prie vandens braunas,
Nuolat žingsnius prie vandens suka.*

Altajiečių epe „Kan-Altyn“ nuolatos kartojamas herojaus žirgo apibūdinimas:

*Žirgas jo, jeigu apie jį kalbėsime,
Derengėjaus vaikaitis,
Kan-Djerenas su bamba nuo žemės,
Jo žingsnis lygus kaip karoliai.
Žirgo su bamba nuo žemės Kan-Djerenas
Stuburą - kaklą jo, jeigu į juos pažiūrėsime, –
Debesis baltas užkliūdamas perplaukė,
Jo liemenį, jeigu į jį pažiūrėsime,
Mėlynas debesis suplyšdamas perslinko,
Jo dvi ausys, jeigu apie jas kalbėsime,
Debesis danguje aukštyn ir žemyn varinėjo.*

Formulės derinamos prie siužeto ir herojaus paveikslo. Pavyzdžiui, formulė, kuria rusų bylinoje apibūdinami dabitos Čiurilos batai, visiškai netiktų bylinoje apie Ilją Muromecą:

*Сапожки на ножках зелен сафьян,
Круг носа – яичко кати,
Под пята пята – воробей лети.
(Bateliai ant kojų žalio zomšo,*

*Aplink nosis – kiaušinį ridenk,
Po kulnu – žvirbli, skrisk.)*

Pastovios formulės varijuoja. Pavyzdžiui, žirgo bėgimo ir jo pėdų didumo aprašymai rusų bylinose taip įvairuoja:

- 1. Куда падают копыта лошадиные,
Там ставятся колодцы ключевой воды,
(Kur arklio kanopos krito,
Ten šaltinio vandens šuliniai atsirado.)*
- 2. Ископытъ у коня метана
По целой овчине барановой.
(Žirgo pėdos išmėtytos
Po visą avino kailį.)*
- 3. По три пудика камешки вывертывал,
За три поприща камешки отлетывали.
(Po tris pūdus akmenėlius išversdavo,
Kiek per tris dienas nueitum, akmenėliai lėkdavo.)*
- 4. Скачет конь по версты мерные,
Ископытъ по ямы по репные.
(Žirgo šuoliai po visą verstą,
Pėdos kaip ropių duobės.)*

Lėtas pasakojimas, kai įvykių vaizdavimą nuolat pertraukia aprašymai, ir noras idealizuoti herojų bei jo aplinką, išskirti jo priešus lėmė epitetų gausą. Daiktus ir herojaus aplinką idealizuojantys epitetai parenkami taip, kad parodytų, jog tai tam tikro daikto aukščiausia rūšis: *белая рыбица* (baltoji žuvis), *вода ключевая* (šaltinio vanduo), *красное крыльцо* (gražusis prieangis), *золото червонное* (raudonasis auksas). Epitetais nusakoma, jog tai reti ir todėl labai vertingi objektai: *черный соболь* (juodasis sabalas), *белый кречет* (baltasis sakalas), *камни самоцветные* (brangūs spalvoti akmenys).

Sakoma, kad daiktas sudėtingu būdu, meistriškai pagamintas: *скатерти бранные* (rinktinės staltiesės), *латы кольчужные* (šarvai iš žiedų), *стрелы точеные* (strėlės nudailintos); daiktas kilęs iš tos vietos, kur tokie daiktai geriausiai gaminami ir ypač garsus: *шелк шамаханский* (Šemachos šilkas), *седло черкасское* (čerkesų balnas), *жеребцы бухарские* (Bucharos eržilai).

Daiktas idealus, nes jį gamino kelių šalių meistrai:

*Сапожки на ножках зелен сафьян,
Зеленого сафьяну турецкого,*

*Славного покрою немецкого,
Крепкого шитья ярославского.
(Bateliai ant kojų – žalias zomšas,
Žaliojo turkiško zomšo,
Garsaus vokiško sukirpimo,
Jaroslavlio stipraus pasiuvimo.)*

Pabrėžiamas medžiagos, iš kurios daiktas padarytas, ypatingumas, gerumas: *кровать дорог рыбий зуб* (lovelė – brangus žuvies dantis). Apibūdinant medžiagą, kuriami pleonazmai (konkrečių žodžių reikšmės nublanksta): *кунья шуба соболиная* (kiaunės sabalo kailiniai).

Pabrėžiama, kad daiktas nenaudotas, naujas: *седло недержанное* (balnas nečiupinėtas), *деньга нехожалая* (pinigas, už kurį nepirkta), *жеребчик неезженный* (eržiliukas nejudinėtas).

Esama negatyviai apibūdinančių pastovių epitetų: *злы татаровья поганые* (pikti totoriai pagonys), *старая собака седатый пес* (senas žilas šuva), *змея лютая* (pikta gyvatė), *Пучай-река свирепая* (Pučaj upė iširdusi).

Neutralūs epitetai dažnai naudojami ir epe, ir lyrikoje: *сад зеленый* (žalias sodas), *гнедой туп* (dvyklas tauras).

Epuose retkarčiais aptinkama neigiamų paralelizmų:

*Не сырой дуб к земле клонится,
Добрый молодец с матушкой прощается.
(Ne žalias ąžuolas prie žemės linksta,
Jaunikaitis su motinėle atsisveikina.)*

Juose gausu palyginimų. Herojaus veiksmai lyginami su gamtos vaizdu, parenkant gerbiamus ar laikomus labai gerais gamtos objektus, ypač tuos, su kuriais gretinamas herojus išaukštinamas, hiperbolizuojamas:

*Молодцы на конях будто свечи горят,
А кони под ними будто соколы летят.
Jaunikaičiai ant žirgų kaip žvakės dega,
О по jais žirgai kaip sakalai skrenda.)*

Altajiečių epe:

*Jo antakiai kaip du šiauriniai kalno šlaitai,
Jo dvi akys kaip du ežerai juodi.
Iečių antgaliai kaip miškas tamsus,
Kardų ašmenys kaip ledo varvokliai.*

Gana dažni palyginimai hiperbolizuotuose herojaus išorės aprašymuose. Pavyzdžiui, altajiečių epe herojus taip apibūdinamas:

*Pats Kan-Altynas, jeigu apie jį kalbėsime,
Dvi jo mentės, jeigu į jas pažiūrėsime,
Kaip du vienodi sparnai, dvi taigos.
Jo abiejų pečių kaulai
Kaip dviejų kalnų viršūnės.
Tarpas tarp jo abiejų akių
Tokiu didžiuliu altajum atrodo –
Šimto avinų kaimenė galėtų ganytis.
Tarpas tarp jo abiejų menčių
Tokia didžiule žeme altajum atrodo –
Šimto erzilų kaimenė galėtų stovėti.*

Hiperbolizuojant herojaus sunkumą, kalbama apie jo nesąmoningą poveikį gamtai.

Jakutų „Oloncho“ herojaus sunkumo vaizdais tarsi išpėjama ir apie jo jėgą:

*Sunkiai žengdamas,
Atšilusią žemę iki klubų įmindamas,
Į išdžiuvusią žemę iki kelių nugrimzdamas.*

Altajiečių epe net herojaus grojimas dūdele toks garsus, kad girdisi žemės platybėse ir kituose pasauliuose:

*Varinio šoro garsai
Septyniadešimties chanų valdose skambėjo.
Viršutiniame pasaulyje Uč-Kurbustanui
Į dešinę ausį nuskriejo, <...>
Apatiniame pasaulyje Erliko-bijaus
Kairioji ausis aiškiai girdėjo.*

Altajiečių epe žirgas klausosi, turėdamas sąlyčių su dviem pasauliais:

*Kairiąją ausį prie žemės pridėjęs ėmė klausyti,
Dešinę ausį į mėlyną dangų įbedęs įsiklausė.*

Hiperbolizuojant kliūtį, kurią herojui reikia įveikti, gyvūno kūno dalys lyginamos su didžiuliais gamtos objektais. Teigiama, jog tam tikra kūno dalis siekia ir žemutinį, ir aukštutinį pasaulį:

*Septynių kelių susikirtime
Mėlynas jautis pasirodė.
Du jo ragai kaip dvi vienodos
Kalnų viršūnės atrodė.
Dvi jo ausys kaip du vienodi
Viršuje aštrūs kalnai atrodė.
Dvi jo akys kaip du vienodi
Juodi ežerai atrodė.
Gerklė pusė mėnulio –
Požemio žabtai atverti,
Nosis jo – du vienodi ištinę plaučiai:
Apatinė dalis žemutiniam pasauly,
Viršutinė dalis aukštutiniam pasauly.
Pasakysi taiga – ne taiga,
Visas kaip kalnas be miško.
Pasakysi žvėris – gaurų nėra,
Panašumo į arklį nepastebėsi.*

Tačiau herojės Oči Bala žirgas pasiverčia jaučiu, o pati herojė – stepių ereliu, šį didžiulį jautį nugali, suriša ir palieka gulėti.

Tokiu pat būdu (pasakant objekto dalių padėtį įsivaizduojamame trijų lygmenų pasaulyje) Sibiro tiurkų epuose hiperbolizuojamas ir pasaulio / genties medis. „Jaunesniojoje Edoje“ apie medį Igdrasil sakoma: „Tas uosis didesnis ir gražesnis už visus medžius. Jo šakos išsiskleidusios virš pasaulio ir iškyla aukščiau už dangų. Medį palaiko trys šaknys, ir tos šaknys toli nusidriekia. Viena šaknis – pas asus, kita – pas šerkšninius milžinus, ten, kur anksčiau buvo Pasaulio Praraja. O trečioji driekiasi link Niflheimo, po šia šaknimi – srovė Verdantis Katilas, ir iš apačios šią šaknį graužia drakonas Nidhiogas“. (JE 32).

Mūšio didumo hiperbolė – vaizdas pačiame įkarštyje ar jam pasibaigus:

*Žirgų alsavimas pilka migla pažeme slenka,
Karių veidai raudonu gaisru liepsnoja.*

*Didvyrių kraujas
Balnų kilpines siekė,
O kraujas žirgų
Arkliaus papilvę vilgė.*

Herojaus ir jo priešininko dvikovos smarkumas pabrėžiamas, praplečiant erdvę, kurioje ji vyksta:

*Per kalną viens kitą permeta,
Per slėnį kits kitą persviedžia.*

Herojaus nuovargį rodo jo prakaito lašų didumas:

*Karštas prakaitas kaip trijų metų avis
Lygioje jo kaktoj rasojo.*

Sužeisto herojaus žaizdos pavojingumas „Kalevaloje“ nusakomas hiperbolizuotu kraujo gausumu:

*Jau upe tekėjo kraujas
Kaip krioklys jau kunkuliavo,
Uogų stiebelius apsėmė,
Miškuose viržius užliejo. (J.Marcinkevičiaus vert.)*

Išpūdis sustiprinamas pasakant, jog tokia gausybė kraujo ištekėjo:

*Iš garsaus didvyrio kelio,
Iš mažylio kojoms piršto. (J.Marcinkevičiaus vert.).*

Pasitaiko perkeltine prasme vartojamų posakių, kurie suprantami iš konteksto. Pavyzdžiui, taip kalbama apie tai, kad nėra sūnaus ir marti išeina:

*He некло солнышко шесть годов,
А нонече и млад светел месяц закатывается.
(Nešildė saulutė šešetą metų,
O dabar ir jaunas šviesus mėnulis leidžiasi.)*

Metaforų nedaug: mūšis nuolat vadinamas *puota* arba konkrečiau (pagal laiką) *vakariene, pietumis*.

Jakutų „Oloncho“ daiktiškai suprantamas priesaikos sunkumas:

*Priesaiką tokią pasakė,
Kad ir arkliui jos nepatraukti.*

Apie greitai mirsiantį žmogų sakoma:

*Tuomet sutrumpinto dūmo,
Trumpo likimo,
Nudilusios dalios,
Nelaimingos lemties žmogus būsiu.*

Nuotakos kraitis (arkliai ir jaučiai) įvardijami:

*Ką pirma savęs varysi,
O ką paskui save vesi?*

Žmogaus metafora jakutų epe – *su vadžiomis už nugaros* (pavadėlis pri-siuvamas ir prie baltojo šamano drabužio nugaros), jauniausio (paskutinio) vaiko metafora – *iš skrynelės išmuštos dulkės*.

„Edoje“ miręs vyras sako norinčiai su juo pasilikti žmonai, kad jam laikas vykti į mirusiųjų pasaulį:

*Laikas man joti
Raudonu keliu
Ant žirgo išbalusio
Oro taku.*

Epinėms giesmėms būdingi saviti kartojimai – tas pats vaizdas, objek-tas ar veiksmas nusakomas sinonimais. Kartais galima manyti, kad sinoni-mų grandinė vartojama pragmatiniais tikslais: šalia archajiško ir jau klau-sytojams nebesuprantamo žodžio pasakomi naujesni to paties objekto pa-vadinimai: *po korčman, po kabakam, po kružalam gosudarevym*. Tačiau dažniau-siai sinonimai praturtina kartojimus. Tokiu poetikos priemonių ypač gausu „Kalevaloje“: naudojamas tiesioginis objekto įvardijimas ir metafora; kar-tais „nublinksta“ net gretinamų žodžių semantika (sinoniminiai kartojimai labai artimi pleonazmams):

*Šitai Pohjolos mergelė
Žemės ir vandens gražuolė,
Ant vaivorykštės sėdėjo,
Ant padangių lanko švietė,
Aprengta švariais drabužiais,
Apvilкта balčiausiais rūbais,
Aukso audeklą ji audė,
Dailiai pynė sidabrinį* (J.Marcinkevičiaus vertimas).

Atrodo, kad „Kalevaloje“ šią epinių giesmių poetikos savybę paryški-no E.Liohnrotas: iš sakytinės tradicijos net jo paties užrašytose runose sino-nimų kartojimų gerokai mažiau.

Išskaičiavimai ir laipsniavimas pasitelkiami, norint idealizuoti herojų. Pavyzdžiui, rusų bylinoje giedama:

Jisai sėdo ant žirgo nebalnoto,

*Ant nebalnoto žirgo ir nežaboto,
Jis sėdo ant žirgo vienon kilpinėn.*

Išskaičiavimas naudojamas idealizuojant žemę / šalį (jakutų epe):

*Žirgui greitai žengiančiam
Čiurnas apglėbianti
Šilkinė minkšta žolė ten yra, pasirodo;
Žirgui ristūnui
Kelius apsupanti
Vešli žalia žolė ten yra, pasirodo;
Žirgui šuoliuojančiam
Per kelius čaižanti
Melsvai žalia žolė ten yra, pasirodo.
Kaip rusų mergaitės su sarafanais
Žemi krūmeliai ten yra, pasirodo.*

Toliau tekste vardijami beržai (jie kaip šilkais išsipuošusios moterys), maumedžiai, panašūs į garsius žmones, susirinkusius reikalų aptarti, į senutes panašūs gluosniai ir eglės panašios į senius, kurie atsistojo ant slidžių ir plačiai pasklido ir t.t.

Peizažas – tai ideali herojaus žemė; ja gėrimasi, ji pakylėta iki šventumo lygio. Archajiškuose Sibiro tautų epuose herojus neatskiriamas nuo gamtos: šventasis kalnas Ak-Siumer – jo tėvas, šventasis ežeras Ak-Siut – motina. Samprata, jog egzistuoja vienas virš kito trys pasauliai, pasireiškia ne tik apibūdinant priešiškus herojui ir visiems žmonėms personažus, bet ir aprašant peizažo detales. Pavyzdžiui, sakoma, kad žeme teka šventoji upė, kuri vingiuodama praeina apatinį pasaulį.

Kaip ir kituose epiniuose kūriniuose, eiliuotame epe herojų psichinė būseną neaprašinėjama, o atsiskleidžia, pasakant išorinius pakitimus: *veidas aptemo, herojus atsilošė, aukštyn pažiūri – juokiasi, žemyn pažiūri – verkia*. Kai herojus pyksta, nuo jo kumščio trenksmo ar treptelėjimo koja rūmai svyruoja. Portreto bruožai, kurie neprisideda prie herojaus hiperbolizavimo, labai retai minimi: tai stereotipinės „savojo“ išvaizdą žymincios detalės (*geltoni plaukai* Europos tautų epuose, *juodos akys* Azijos tautų kūriniuose).

Beveik visi žinomi eiliuoti epai astrofiniai (išimtis – ketureiliais supomuota „Nibelungų giesmė“). Apie archajišką rašytą formą išlikusių epų atlikimą esama liudijimų, jog jie buvo dainuojami vieno dainininko, palydint lyros ar analogiško styginio instrumento garsais. Sakytine forma iš-

saugotus epus dainininkai atlieka, patys pritardami styginiu instrumentu arba dainuoja be pritarimo. Pasitaiko chorinio ar amebėjinio dainavimo atvejų (rusų bylinos kazokų tradicijoje, pietų slavų junakų giesmės). Melodijos nesudėtingos, dominuoja rečitatyvas.

Eilėdara dažniausiai leidžia pasireikšti pateikėjų improvizaciniais sugebėjimams. Pavyzdžiui, „Gilgamešo“ eilutėje turi būti keturi kirčiuoti skiemenys, o jeigu minimas tikrinis vardas, tokių skiemenų skaičius padidėja iki penkių. Rusų bylinų skiemenų skaičius eilutėje gerokai svyruoja, bet kiekviena eilutė išdainuojama per vienodą laiko atkarpą: jeigu daugiau žodžių, ritmas sutankėja, o jeigu mažiau – sulėtėja. Rusų bylinų eilutės neretai baigiamos daktiliu (/ – –), tačiau tai tik tendencija, o ne norma. Kai visos eilutės užbaigiamos daktiliu, kyla įtarimas, kad tekstas „patvarkytas“ arba net falsifikuotas.

Taigi eiliuotų / dainuojamų epų poetika pritaikyta idealizuotų herojų ir visų hiperbolizuotų personažų, reikšmingų įvykių vaizdavimui. Čia savitai pritaikomos ir tos pačios priemonės, kurios nuolat naudojamos lyrikoje.

Seminaro užduotis: pasirinktos epinės giesmės ar dainuojamojo epo fragmento poetikos analizė.

Oracijų stiliaus ypatumai

Oracijos – tai retorinio meno pavyzdžiai, iškilmingos arba humoristinės kalbos – iškilmingų kalbų parodijos, sakomos tam tikrais vestuvių ritualo etapais, per krikštynas, laidotuves ar kalendorinių švenčių metu. Sąlygiškai oracijų žanrui galima priskirti tradicines laiškų formules, pirkėjų šaukimus ar skelbimus turguose.

Lietuviškų oracijų užrašyta palyginti nedaug (apie 1500 variantų). Pavadinimas „oracija“ – tai lietuvių kalbos fonetikai pritaikytas lotyniškas žodis *oratio* (iškilminga kalba). Slavų tautų tradicijose vartojama to paties žodžio atmaina *racėja*; šalia vartojamas originalus terminas *prigovory* arba *prigovory družki* (taip vadinamos vestuvių metu piršlio sakomos kalbos ar kitų dalyvių ritualiniai posakiai). Lietuvių tautosakos rinkėjų (A. Juškos, M. Davainio-Silvestraičio ir kt.) užfiksuoti pavadinimai: *byla, ištarmė, žosmė, teverna*.

Oracijos plito ne tik žodžiu, bet ir nuorašais. Profesinių igūdžių sukaupeę piršliai ar „maršalkos“ oracijų mokėjo mintinai, o teismų nuosprendžius mėgdžiojančios kalbos buvo skaitomos iš dekoratyvių, pergamentus primenančių raštų. Vestuvių ir laidotuvių oracijos gerokai skiriasi nuo kalbų, kurios sakomos kalendorinių apeigų metu. Namus lankančių asmenų kalbos – tai linkėjimai ir būdas mandagiai ir nesizėminant paprašyti dovanų. Užgavėnių persirengėlių kalbos neilgos ir tiesiogiai susijusios su jų atliekamais vaidmenimis. Nemažai vestuvių oracijų būna gana ilgos, jose aptinkama pamokslams ar kanceliariniams raštams būdingų stiliaus bruožų, neretai įterpiamos neatpažįstamai iškraipytos lotyniškos frazės ir kt. Todėl galima manyti, kad šias oracijas kūrė ar pataisė kunigai bei kiti su bažnyčios apeigomis susiję žmonės (pvz., Lietuvių tautosakos rankraštyne saugomas kunigo A.Pavlovskio sudarytas oracijų rinkinys; tekstuose esama redagavimo požymių). Oracijų kūrime neabejotinai dalyvavo ir geri tautosakos tradicijos žinovai valstiečiai. Antai M.Davainio-Silvestraičio surinktoje medžiagoje yra tekstas, turintis iškalbingą pavadinimą: „Byla šios galdynės, panaujinta nuo mandrios galvos Vincento Bakučio“ (DSPSO 48).

Oracijų paskirtis nevienoda. Vestuvėse ar kitų šeimos švenčių metu sakomos kalbos suteikia apeigai iškilmingumo arba komišku įterpiniu prislolina jos dramatinę įtampą. Oracijos sakomos proza arba proza su tam tikrais eiliavimo elementais. Atlikimo metu svarbus ne tik tekstas, bet ir kalbančiojo laikysena, intonacijos. Taigi oracijų sakyme galima rasti tam tikrų vaidybos, dramatinio veiksmo užuomazgų. Kadangi oracijos plinta žodžiu ir raštu, improvizacijos ir tradicijos santykis jose šiek tiek kitoks, negu kituose tautosakos žanruose: individas turi daugiau galimybių pasireikšti, tačiau nepakankamai kūrybingi apeigų dalyviai ar organizatoriai gali gauti oracijos nuorašą ir jį mintinai išmokti arba net perskaityti.

Oracijų kilmės ir plitimo ypatumai verčia jų poetikoje ieškoti autorinių ir folklorinių oratorinio meno pavyzdžių sąsajų. Iškilmingos kalbos teismuose bei kitose valdžios institucijose, vestuvėse žinomos nuo antikos laikų. Kalbų tekstų sandara privalėjo būti tokia: 1) įžanga, 2) pasakojimas, 3) pasakojimo išplėtimas, argumentavimas, 4) išvada, sprendimas. Baroko laikais kalbos buvo sakomos įvairiomis progomis sveikinant įtakingus asmenis; jie giriami, išaukštinami, siekiant išsigyti palankumo. Šio laikotarpio kalbos labai artimos panegirikoms. Liaudiškų oracijų forma laisvesnė, tačiau priklausomai nuo konkrečių tekstų kilmės ir ryšio su individų kūryba, galima rasti ir minėtų profesionalių kalbų požymių (Žalienė 1997).

Oracijos paprastai klasifikuojamos pagal ryšį su apeigomis: skiriamos šeimos apeigų, kalendorinių švenčių ir neapeiginės oracijos. Lietuvių tradicijoje gausiausios vestuvių oracijos; jose dominuoja minėtoje apeigoje labai svarbaus ritualo – vainiko įteikimo – kalbos ir raštu plintantys piršlio korimo „dekretai“. Mažiau užrašyta piršlio, kvieslio, jaunikio pulko įsiprašymo į vidų, suolo vadavimo kalbų. Krikštytųjų oracijų užrašytas vos vienas kitas tekstas; laidotuvių metu buvo sakomas ar skaitomas iš esmės tas pats beveik nekintantis ir vos keliais variantais žinomas kūrinys.

Oracijas galima būtų grupuoti pagal tekstų apimtį. Šiuo požiūriu pasitaiko ir vieno sakinio apeiginių formulių, ir gana ilgų imantrių kalbų. Vieno sakinio gana stabilios formulės dažniausiai sakomos per kalendorines šventes. Pavyzdžiui, mušant verba Verbų sekmadienį sakoma: „Ne aš plaku, verba plaka“ arba prie cituoto sakinio dar priduriama: „Už nedėlios bus Velykos“. Rusai sako panašiai: „Verba chliost, bej do slioz“. Pirmą kartą į ganyklą išgenami gyvuliai taip pat plakami šventinta verba ir kalbama: „Verba verba verbočka, zolotyje verchočki“. Pasitaiko trumpų kiaušiniųuotųjų prašymų: „Aš mamaitės vaiks, man kiaušinių reiks“ ar vestuvinių linkėjimų: „Kad būtų grūdų aruode ir mėsos puode“. Baltarusių folklore trumpų vestuvinių formulių labai daug. Jos sakomos užgeriant jaunavedžius: „Daj boža, čtob byla prigoža“, „Kab žilosia bylosia, spalosia i pilosia i ješčio chotelosia“. Per vestuvių dovanojimo apeigą sakoma: „Daru bytam dobrym, vekam dougim“, „Daru tebia kozoju, ona stoit za lozoju“, „Daru tebe gusku, čto begaje pa glusku. A vy dovgo ne spite, biažite da slavite“ ir pan. Pagal apimtį šios formulės labai artimos patarlėms; joms taip pat būdingas žodžių bei posakių vartojimas perkeltine, net simboline prasme, dažni rimavimo ar galūnių sąskambių atvejai.

Didesnės apimties kalbose aptinkamos stabilios pradžios formulės – pasisveikinimas (pvz., „Sveiki sulaukę šventų Velykų“), o po to mandagiomis užuominomis pasakomas atėjimo tikslas: „Karkia vištytė kiaušinėlių, mūkia karvytė pienelio, skamba žemelė druskelės“ ir pan. Taigi prašytojas tarsi prašo ne sau, o kalba kitų prašytojų vardu.

Ilgos kalbos pasižymi sudėtinga kompozicija. Ji priklauso nuo oracijos paskirties. Antai kvieslio oracijose dažnai kartojasi tokios dalys: 1) namų pagerbimas: „Pirmiausia duodu garbę tiems namams, tų namų šeimnininkui ir šeimnininkei ir tam stalui, lino žiedu užtiestam, šventa gabija apšviestam...“; 2) prašymas paklausti: „Paklauskite manęs jauno kalbančio kaip aukso varpelio skambančio, žalių rūtelių drebančių, šilkų kaspinėlių bliz-

gančių“. Palyginimui ar kvieslio poetizavimui pasitarnauja vestuvėse svarbūs atributai (varpelis, rūtelė), kvieslio turimo ženklų objektai (kaspinėliai); 3) pasakojimas apie atvykimo tikslą: „Siuntė mane pasiuntiniu iš anos laimingos vietos NN į šią laimingą vietą...“; 4) pasakojimo apie siuntėją išplėtimas: „Tas jaunas jaunikaitis anksti rytą kėlė, žalią veją mynė, juodą purvą brido. Tas jaunas jaunikaitis tėvo motinos augintas susipažino su jauna mergele NN, kuri tėvo motinos auginta, darbo išmokinta, susitarė sueiti į porą, sumainyti žiedus ...“; 5) kvietimas: „Prašau visus, didžius ir mažus, senus ir jaunus pirmadienio vakarui, antradienio rytui, ne vienai dienai, o visai savaitei. Prašau ant alaus darymo, arielkos varymo, pyragų raikymo...“; 6) atsiprašymas: „Aš jaunas pasiuntinys, mano mažas žirgelis. Žirgelis suklypo, kišenė prairo, žodžiai išbiro. Ne aš vienas kaltas, ir siuvėjas kaltas, kad blogai pasiuvo“; 7) dovanų prašymas: „Mergelės, skirkite man mergelę, jei ne mergelę, tai nors šilkų kuskele, nors gražią juostelę“.

Jaunojo sutiktuvų pulko vyresniojo sakoma oracija irgi pasižymi gana sudėtinga kompozicija.

- 1) Prašo nutilti muziką, pasisveikina, pagerbia namus.
- 2) Atsiprašo, kad liežuvis gali suklypti.
- 3) Giria jaunąjį ir jo pusę.
- 4) Pasakoja apie kelionės vargus.
- 5) Prašo leisti į vidų, prašo vietos žirgam ir jiems patiems pašokti ir už stalo pasėdėti. Pastaroji oracijos dalis gali būti išplėtota: išskaičiuojama, ko reikės kiekvienam jaunojo pulko dalyviui.

- 6) Atsiprašymas už kalbą: dažnai sakoma, kad kalbėtojo kišenė prairo ir visi žodžiai išbiro; kaltas ne jis, o siuvėjas.

Tai nereiškia, kad visos analogiškos oracijos kuriamos pagal aprašytą modelį: kai kurios dalys praleidžiamos, kalboje atsiranda šuolių. Pavyzdžiui, kvieslys prašo paklaustyti „žodžių kalbančių, šilkų šiugždančių, aukso žiedų skambančių“, pasako, kas jį siuntė, apibūdina siuntėją: „Aš siuntas panos Mariutės, kuri anksti kėlė, per dvarelį ėjo, žalią veją mynė, šaltą rasą krėtė, kas nedėlia į bažnyčią ėjo, prieš altorių klūpojo, iš aukso knygų čitojo; ne taip čitojo kaip savo bernelį dabojo“. Sakytojas tuoj par pereina prie kvietimo į vestuves: „Prašau į bažnyčią, į karaliaus karčemėlę. Arklius pasišersit – es neės, bet po snukiu turės“ ir t.t.

Minties šuoliai ir mozaikiškumas ypač būdingi ilgoms vainiko įteikimo oracijoms. Tradicijoje vartojami keli vainiko gyrimo modeliai. Populiariausias jų – „vainikas jaunų mergelių pintas, kubkoj laikytas, vyne mirky-

tas, vėjo neužpūstas, lietaus nesulytas, žmonių neapkalbėtas“. Dažnai pasitaiko ir krikščioniški vainiko gyrimo modeliai: keliaujantis bernelių pulkas matė „alyvos medelį, kuriame paukštėlis čiulbėjo. Tai ne paukštėlis čiulbėjo, bet Jėzus kalbėjo. Jis davė savo mokintinį, tas atvedė į dvarą, kur rūtos pro sniegą sudygo, ten rado liūdną pana...“ Arba sakoma, kad jaunojo pulkas matė darželį, kurį šventieji tvėrė, Marija rūtas sėjo, šventoji Elžbieta ravėjo, šventieji laistė, Ona vainiką pynė. Kalboje naudojamas vienas ar jungiami du ar net visi trys tradiciniai vainiko gyrimo modeliai; jie vienas su kitu logiškai nesusiję, variantuose jų seka skirtinga. Šie fragmentai vienas kito nepapildo, o jungiami kartu, norint sukurti monumentalesnę kalbą.

Oracijas mėginama grupuoti ir pagal stilių – į aukštojo ir žemojo stiliaus (humoristines). Tačiau kai viename žanre yra du stiliai, galimas abiejų stilių derinys ar samplaika. Pagal stilių liaudies oracijas iš tikrųjų sunku priskirti vienai iš dviejų minėtų grupių. Pavyzdžiui, kvieslys išangoje pristatato: „Aš esu kvieslys, po nosim snarglys, po nosim lašas, užpakaly šašas“. Po tokios autoironija atautos žemojo stiliaus išangos pereinama prie pasakojimo apie siuntėją, kuriame šis apibūdinamas pakiliu aukštuoju stiliumi. Skirtingi stiliai naudojami ir monologų deriniuose. Pavyzdžiui, vainiko išteikėjas aukštu stiliumi išgria vainiką, o nenorinti jo priimti pamergė jį išpeikia, naudodama antitezę: vainiką teikiantis sakė, kad vainikas mergelių pintas, vyne mirkytas ir t.t., o priėmėja teigia, jog vainikas „piemenėlių skintas, ustovienės pintas, baloj mirkytas, samanom rūkytas, po kojom pamintas“ arba: „diligėlių vainikas, kaip šieno našta sukrauta, vailakan suvelta – negalės mūsų mergelės galvelė pakelti“. Pabaigoje, kai kalbama apie savo šalies asmenį (nuotaką), staiga vėl pereinama į aukštąjį stilių. Abu stiliai derinami ir tada, kai kreipiamasi į asmenį, kurio palankumo ir pritirimo siekiama. Pavyzdžiui, piršlybų metu sakomoje piršlio kalboje pradžioje rimtai išvardijamos dorybės, kurias nuotaka turėtų: „Jaunikaičiui reikia ugnes kūrėjos, verpėjos, vingrių raštų rašytojos, kad mokėtų žašų, ančių liuobą, kad mokėtų elgtis prie pečiaus ir prie svečio“ ir t.t. Staiga pereinama į žemąjį stilių, kai pasakoma, kokios nuotakos nereikia: „Jei nemoki ausi, turi subinę prispausti“, arba kai imama per daug girti jaunikio sodybą: „Anksti rytą kelsi, iš juoko netversi“.

Staigūs perėjimai nuo aukštojo stiliaus į žemąjį ir atvirkščiai sudaro sąlygas gretinti nesugretinamus dalykus. Dėl to oracijose apstu specifinių oksimoronų. Dažnos formulės, kuriose gretinami patrauklūs ir atstumiantys, svečių vaišėms ar žirgams šerti tinkami ir netinkami dalykai. Pavyz-

džiui, kvieslys taip kviečia į vestuves: „Atvažiuokite širmais žirgais, riestais kaklais ir tais pačiais aklais, kiaulių takais“. Jis kalba apie šeimininkų vaišingumą: „Bus paduota alučio, midaus, arielkos mieštos ir šuns uodegos riestos“, „Bus žirgai pagirdyti, bus šieno trako, bus ir abrakos: šiaudų negailėta, spalių nepavydėta. Es neės, nors po snukiu turės“, „Yra jautis iškeptas, už krosnies ant šilkų pakabintas, peilis šikinėn išmeigtas – kas norės atsipjaus, kas nenorės atsitrauks“. Svečiams žadamos labai geros sąlygos ir čia pat perkeltinės reikšmės frazėmis tai paneigiama: „Bus žirgams stainių – lauku tvertų, dangum dengtų“, t.y. pasakoma, kad žirgai stovės lauke, o ne stainėse. Pasakojant apie vaišes, šalia „tikrų“ kepsnių išvardijami ir tokie, kurių neįmanoma pagaminti. Labai menko padaro kūno dalis vadinama didelio gyvulio kūno daliai taikomu terminu: „Prašau ant vištos kiškos, ant šarkos karkos, ant zylės kepsnio, ant startos rieto, ant svirplio kumpio“, „Žvirblio kumpis, zylės šumpis, startos pats storgalys“. Kalbama apie tokių maisto produktų derinius, kurie realybėje nederinami: „O kad bus su sviestu lašinių pasitėpimas“. Sakoma, kad vaišės bus padėtos induose, kurie produktui netinka: „Bus torielkos pilnos arielkos, tie buteliai pilni sviesto“.

Oksimoronu pagrįstos užgavėnių persirengėlių sakomos kalbos. Vengrų daktarą vaizduojantis apeigos dalyvis siūlo vaistus, kurių sudedamosios dalys labai nepatrauklios: „Iš ausų truputį, iš nosies truputį, o iš užpakalio gerą šmotą“ arba priemonės turi veikti priešingai savo prigimčiai: „atsigulsi šiltai ant ledo, užsiklosi akėčiom, išprakaituosi čigonišku prakaitu“. „Gydytojo“ oracija baigiama lotynų kalbą ir receptų nurodymus imituojančiomis frazėmis: „Suviritum suspiritum, gerti ant tuščios“ bei ironiškais pažadais: „trečią dieną danguj būsi, su Dievu pasikalbėsi“, „Būsi sveikas kaip molio cviekas“.

Apeigos, kurių metu sakomos oracijos, dažnai reikalauja, kad būtų giriamas koks nors asmuo, jo turtai, dovanos ir t.t. Ką nors išgyrus priduriama frazė, kurioje giriamas daiktas peikiamas. Pavyzdžiui, vainiko teikėjas dėkoja pamergei už dovaną (dažniausiai – nosinę): „Plonai verpta, tankiai austa, tiktai baltai neišbalinta / truputį snausta“, o dovanų rinkėjos „ačiavimą“ užbaigia sakiniu: „Kad būtum negėręs, būtum daugiau uždėjęs“. Neapeiginėje situacijoje toks pasakymas galėtų sukelti ižeisto asmens norą atkeršyti. Vestuvių pabaigoje svečių vardu dėkojama visiems, kurie jas suruošė: „Dėkoju svočiai už sniedones, maršalkai – už žodžius, virėjoms – už prisvilusias stovas, už sudegusius kepsnius, tėvams – už aslas iššluotas,

slensščius numazgotus, už pyragus sieksnininkus, stiklines putotas, už šieną supuvusį, už margas lovas ir visai svodbai ačiū“ arba: „Dėkui šeiminiškai: privalgėm skaniai. Kad tu numirtum, kita skaniau išvirtų“. Tarp pagyrimų įterptos peikiamosios frazės priimamos kaip oracijos sakytojo šmaikštavimai; jos neleidžia sakytojui per daug nusižeminti, o giriamiems – neproporcingai sureikšminti savo dovanų ar vaišingumo.

Tinkamos ir netinkamos, bet tam tikru požiūriu idealios medžiagos gretinamos apibūdinant kelius, kuriais svečiai turės važiuoti: „ateikite tiesiu vieškeliu, kuris akmenimis grįstas, o kai akmenų nepriteko, riešutais išbarstė“ arba: „keliai riešutais grįsti, aguonomis žvyruoti“, „žaliomis rūtomis barstyti; kur rūtų netekta, šilingais išklota“. Ta pati formulė vienoje oracijoje vartojama logiškai pagal jos reikšmę, o kitoje oracijoje jos reikšmė tarsi nublunka. Kai kvieslys kalba apie lino žiedu tiestą stalą, aišku, jog metonimija įvardijama lininė staltiesė, o kai kalbama apie lino žiedu tiestą kelią, sukeliamas tik nepaprastai gražaus kelio išpūdis.

Net tose oracijų frazėse, kuriomis siekiama tik išaukštinti asmenis ar daiktus, epitetais pasakoma, kad daiktas pagamintas iš idealios medžiagos; dažnai nepaisoma jos realių savybių. Sakant, kad „ateina dvylika tarnų per aukso tiltą, per deimanto lieptą“ kuriamas regimas vaizdas ir taip ypač sureikšminamas artėjantis įvykis, tuo tarpu teigiant, kad vainikas *deimantu karpytas*, regimas išpūdis nesukuriamas.

Gyrimas būna toks nesaikingas, kad peržengia ribas ir suprantamas kaip ironija. Štai kaip pajaunys dėkoja pamergei už jos dovanotą nosinę: „Sakė, kad ne verpėja, ne audėja, o čia plonai verpta, tankiai austa. Kad nepamesčiau, namo parneščiau ir vaikų vaikams parodyčiau“.

Idealizuojant giriamo asmens aplinką, naudojami absurdiški ar groteskiški vaizdai. Teigiama, kad jaunikio aplinkos daiktai padaryti iš medžiagų, kurios labai geros maistui, tačiau visiškai netinkamos išvardintiems daiktams gaminti: „kiemas sūriais brukavotas, tvoros dešromis tvertos, stogai lašiniiais dengti“. Pastarieji vaizdai nuolat kartojami prie melų pasakų priskiriamo rimuotos prozos kūrinio „Šarkų bažnyčia“ variantuose. Vaišių gausumą apibūdinančios formulės „sviesto žardai prižardyti“, „šuliniai medaus“ randamos padavime apie milžino vestuves. Padavime šios formulės organiškai susijusios su hiperbolizuotu personažo paveikslu ir jį papildo, tuo tarpu oracijoje jos nebeturi informacinės paskirties ir suvokiamos tik kaip kalbos puošmena. Piršlio kalbos gyrimo formulių „upeliai vyno, namai stikliniai, sodas aukso tvora tvertas, medžių lapai sidabriniai, obuoliai

auksiniai“ tapačių ar gerokai panašių atitikmenų būna dainose, kuriose merginai piešiamas jos laukiantis idealus gyvenimas ištekėjus. Paprastai toje pačioje dainoje idealas paneigiamas: mergina „išverčia“ metaforiškus vaikinų pasakymus tiesioginės prasmės žodžiais arba gyrimąsi po vestuvių paneigia ir pats vaikinai. Nekyla abejonų, kad dainų vaizdus prisimenantys klausytojai įvertina kalbėtojo išradimą, jo kalbos puošnumą.

Toje pačioje oracijoje gyrimas detalizuojamas formule, kuria išsakomas priešingas teiginys: „Apkalbėjo žmonės, kad žabala mergaitė, bet jos akys šviesios: kaip sėdi ant suolo, nemato nei kuolo“. Detalizuojant gyrimą, parodoma, kad jį reikia suprasti ironiškai: „Panikė turi didelę pasogą: utelę su ragais, bulvių barškala“, „Peršu už labai bagoto. Turi ketverius namus: dveji tušti, trečiuose nieks negyvena, ketvirti – stiklai sudėti, bet sienų nėra. Siets prie sieto, miets prie mieto, gyvulio nė plauko. Kumelė dvilinka – lig Linkuvai, kaip ištiesi – lig Mintaujai“. Pastarojoje oracijoje panaudotos melų pasaka laikomo prozos kūrinio apie tris brolius – du kvailius, o trečią be proto – formulės ir savitai supriešinti sinonimiški teiginiai.

Galima teigti, kad dviejų – aukštojo ir žemojo – stilių derinimas toje pačioje kalboje, netikėti perėjimai iš vieno stiliaus į kitą yra būdingas daugelio oracijų poetikos bruožas. Todėl oracijos yra ir iškilmingos, ir humoristinės kalbos tuo pačiu metu. Rašytinės retorikos tekstuose tokie stilių deriniai beveik neįmanomi, nes stilius pasirenkamas priklausomai nuo kalbos paskirties ir jos sakymo konteksto. Nors liaudies oracijos sakomos labai rimtų ceremonijų metu ir turi prisidėti prie iškilmingos nuotaikos kūrimo, jose leidžiama ironizuoti ir kitaip šmaikštauti. Kadangi stiliaus duobių ypač daug oracijose, kurios sakomos per gerokai dramatišką ir tikru ar apsimestiniu grauduliu nuspalvintą vestuvių ritualą, galima manyti, jog šios kalbos turėjo ir kitą paskirtį – sušvelninti tikrą dramatiškumą arba pasišaipyti iš apeiginio graudulio vaidybiškumo. Oracijų stiliaus nevienodumai tam tikru mastu yra atsiradę dėl to, kad jose naudojamos skirtingų tautosakos žanrų tradicinės formulės; kartais jų deriniai ir sudaro savitą sąmoningai nevienalytį oracijų stilių.

Pagal atlikimo būdą oracijas galima skirstyti į: 1) monologus ir 2) dialogus. Monologų bene daugiausia; jų ilgumas nevienodas ir priklauso nuo apeigos reikalavimų. Pasitaiko labai pakilių, net šiek tiek pompastiškų, ištiesai humoristinių ir mišraus stiliaus monologų. Dialoguose galima išskirti ilgų monologų derinius, klausimus - atsakymus, kalbančiojo monologus ir visų klausytojų trumpus atsakymus – reakciją į kalbą. Monologų derinius

vestuvių metu atlieka priešingų šalių – jaunikio ir jaunosios – atstovai (monologų kompoziciją aptarėme anksčiau). Klausimų atsakymų forma naudojama tada, kai priešiškus imituojanti apeigos dalyvių grupė išbando kitą grupę ir apsimestinai sprendžia, ar juos galima leisti į vidų, už stalo ir pan. Klausimuose ir atsakymuose kaitaliojasi imantrios frazės, kuriomis siekiama išaukštinti kalbančius bei jų pašnekovus, ir autoironijos kupini atsakymai. Pavyzdžiui:

- *Iš kur esate?*
- *Iš Rymo žemės, iš Olimo šalies.*
- *Kokiu keliu atjojote?*
- *Lino žiedu tiestu, žvaigždėmis šviestu, žaliom rūtom barstytu.*
- *Ar surinkot rūtas?*
- *Rinkom, bet vienos neradom. Ar negalima paieškot?*
- *Kur dėsitate atradę?*
- *Prie diemedžio pasodintume.*
- *Ar turite raštus?*
- *Turime raštus į visus kraštus.*
- *Ar daug jųsų?*
- *Nei daug nei maža – trys šimtai: šimtas klišių, šimtas plikių ir šimtas gerų žmonių. Klišiai kelius skynė, plikiai švietė, o geri žmonės keliu keliavo.*

Dialoguose-išmėginimuose reikalaujama sąmojingų atsakymų. Todėl juose naudojamos tipiškos minklės:

- *Kodėl gaidys užsimerkęs gieda?*
- *Mintinai moka.*
- *Kokio šuns zuikis labiausiai bijo?*
- *Balto, nes mano, kad vienmarškinis arba nuogas vejasi.*

Pasitaiko gudrūs klausimai ar atsakymai, kurie naudojami pasakose:

- *Kokių medžių girioj daugiausia?*
- *Kreivų, kumpų.*
- *Kur žemės vidurys?*
- *Aprėžei ratą – stok į vidurį.*
- *Kas ant žemės lygiausias?*
- *Vanduo.*

- *Ką daryti, kad druska prakirmijo?*
- *Ledus kirsti, džiovinti ir barstyti.*
- *Ar gieda pas jus gaidžiai?*
- *Gieda, kur yra.*

Kalbančiojo monologo ir klausytojų reakcijos pavyzdys – rudenį piemenų atliekama vadinamoji „ožio ceremonija“. Kai nusibosta ganyti ir piemenys nori, kad greičiau pasnigtų, vienas jų įlipa į beržą, o kiti veda aplink beržą ožį arba tempia aviną, kurio uodegą įsikandęs vienas pienuo. Berže esantis pienuo sako „prakalbą“ – vardija keistenybes: juoda karvė, o baltas pienas, juoda višta, o baltas kiaušinis ir klausia, ar ne dyvai. Piemenys vieningai šaukia: „Dyvai dyvai, kaip ne dyvai!“

Oracijose gausu *formulių*. Daugelis jų glaudžiai susijusios su kalbos paskirtimi ir nežymiai kinta, kai tos pačios paskirties kalba sakoma skirtingų apeigų kontekste. Formulė „Jei duosi, pasakyki, jei neduosi, atsakyki: nuobodu / šalta mums laukti, gėda atsitraukti“ beveik be pakitimų naudojama, kai prašoma dovanų per vestuves, lankant namus per sekmines ar „bernelių“ kalėdojimo metu ir per rugiapjūtės pabaigtuves. Ta pati formulė naudojama ne tik oracijose, bet ir dovanų prašymo dainose. Skirtingų apeigų oracijose ir kalendorinėse dainose sutinkamos diplomatiškos dovanų prašymo formulės: pradžioje asmuo, iš kurio norima gauti dovanų, giriamas, kalbama apie jo turtingumą, o po to prašoma dovanų: „Mūsų brolelis bagotas, kaip ažuolas skarotas“, „Girdėjom, kad tamsta labai bagotas...“, „Gaspadorius labai nespėja, pinigų skaito. Duok duok, nešykštėk, kad būtų už ką padėkot“, „pilni tvarteliai šėmų jautelių, pilni staldeliai bėrų žirgelių“.

Oracijose esama ir trumpų dainose nuolat vartojamų stabilijų žodžių junginių – objektas + epitetas: *dvarai muravoti, vario vartai, aukso raktai, zerkolų langai, grindys ažuolinės, žalia rūtelė, šilkų kaspinėliai, žalias diemedėlis, jaunas bernužėlis, jaunoji mergelė / panelė* ir t.t. Stabiliai apibūdinami giriamų personažų veiksmai: *anksti rytą kėlė, per dvarelį ėjo, šaltą rasą krėtė, žalią veją mynė, juodą purvą brido, naują stainelę pravėrė, žirgelį pašėrė; bėrą žirgą pašerdamas, kiauinių kepurėlę pakeldamas, žemai galvelę palenkdamas; tamsią naktį jojom, mažus medžius pamindami, o didžius iškirsdami; žalius palenkdami, o sausus palauždami*. Personažas giriamas, apibūdinant idealias jo augimo bei brendimo sąlygas: *tėvo motinos augintas, žalioj / margoj vygėj vygiuotas, šilkų vystyklais vystytas, aukso obuoliu bovytas...* Pasitaiko tokių formulių, kurios pagal

stilių labai primena melų pasakas, bet šiuose lietuvių folkloro kūrinuose neaptiktos. Pavyzdžiui, dovanos svočiai įteikimo oracija:

Turėjo mūsų jaunikaitis devynelgi ožį. Jis penkias daržines šieno suėdė, ežerą išgėrė, pažardę gulėjo, visą vigađą turėjo. Suprašė mus jaunikaičius ant ožio galvos. Kai mes jį pradėjome pjauti, jis pradėjo bliauti. Septyni už kojų turėjom, penki kailį lupinėjom. Užpuolė uodai ir išdirbo jam kailį juodai. Prašė šiaučių kurpes siūti. Blogas šiaučius buvo, todėl nepasiuvo. Musė švietė, uodas siuvo. Musė apsnūdo, uodas išsprūdo. Prašau, svočia, šių kortą. Šita korta kurpių verta [duoda pinigų].

Panašios formulės naudojamos kvieslio oracijoje: „Yra jautis spaliais penėtas, prieš saulę iškeptas, ant šilkų pakabintas ir peilis įstatytas“. Aptinkama ir specifinių tik oracijoms būdingų formulių: *trupinėliais užpenėta, [kviečia] pasėdėti už cino lėkščių už misinginių lempų, už sidabrinių šaukštų; es neės, nors po snukiu turės; kas norės atsipjaus, kas nenorės, atsitrauks; mes turime raštus į visus kraštus.*

Naudojamos kelios atsiprašymo už kalbos nesklandumus formulės: *kiek mokėjau, tiek kalbėjau, ko netekau, tai už durų palikau; ne davatkos gimdytas, ne kunigo augintas; kišenė prairo, visi žodžiai išbiro; buvau žodžių kišenę prisikrovęs, gana ilgų kaip morkų prisirovęs.* Dovanojimo oracijose aptinkama formulė: *dovanoju mažom dovanom, tegul Dievas dovanoja didelėm.* Formule apibūdinama ilga kelionė: *pavasarij išjoję, vos tik rudenį atjojom; ilgas dovanų laukimas: mano vargdieniai bestovėdami kulnus nutrynę, besispardydami duobes išmynė.*

Oracijose pasitaiko metaforų bei metonimijų: *miežių kraujas* (alus), *kviečių varpa* (pyragas), *stalas lino gija užtiestas* (staltiesė), *gabija šventa užšviestas* (žvakė dega). Ironiška litotė: „*Kas ten upės buvo didumas – kaip gaidžio žingsnio platumas, ligi katės kelių gilumas. Nei žengte peržengiama, nei šokte peršokama, nei briste perbrendama*“. „*Kas to miško didumas, kad [medžių] viršūnės mūsų žirgams į papilvę baksnojo*“.

Simbolių kalba dažniausiai naudojama piršlybų ir vestuvių oracijose: simbolis *vainikas* apibūdinamas perkeltinės reikšmės fraze *vėjo neužpūstas*, ir čia pat – tiesiogiai suprantamu posakiu: *piktų žmonių nenukalbėtas*. Nuotaką dažnai atstoja simbolis *žąselė / balandėlė / gėlėlė: ar neatskrido mūsų žąselė; gal turit žąselę dėl veislės; yra karvelis, bet nėra balandytės; ar neprაžydo gėlėlė; mes turime bijūną.*

Neigiami paralelizmai dažniau aptinkami oracijų žemojo stiliaus fragmentuose: „Čia ne jautis įgyliavo, ale maršalka vyriausias atvažiavo“; „Ne karvė subliovė, kad su uodega aptaškytų, ale maršalka, linksmus žodžius idant apsakytų“. Aukštojo stiliaus neigiamieji paralelizmai primena dainas: „Per žalias girias bejojant sukukavo raiba gegelė. Tai ne gegelė kukavo, bet mūsų jaunikaitis gailiai verkė“.

Daugumoje oracijų pastebimos pastangos rimuoti – nuolat pasitaiko frazių pabaigų sąskambiai. Siekiant sukurti rimus, kartais naudojami ir asemantiški naujadarai; pavyzdžiui, derinama *žvirblio kumpis* ir *zylės šumpis*. Kai kurios oracijos užrašant sueiliuotos. Galima manyti, kad pateikėjai jas deklamavo, pabrėždami eilučių galūnių sąskambius.

Individuų sukurtose ar gerokai pataisytose oracijose mažėja iškilmingų ir aukštojo stiliaus fragmentų, o ima dominuoti žemasis, net vulgarus stilius. Pavyzdžiui, M. Davainio-Silvestraičio užrašytas tekstas „Byla šios galdynės, panaujinta nuo mandrios galvos Vincento Bakučio“ neabejotinai buvo skirtas vestuvininukų linksmimui. Ši oracija pagrįsta autoironija: pasakojant apie tradicinę sunkią kelionę, sukurtas nepagrįsto išgaščio vaizdas: jaunojo pulkas skalbiančias moteris palaikė plėšikais, ypač išsigando kačių. Daugiausia dėmesio skirta jaunojo pulko reakcijos į nesuprantamą reginį apibūdinimui:

*Atsistojo ir mum plaukai,
Mislijau, kad čia bus į kelnes pilni raukai.
Gana turėjau vyrų gudrių
O nė vienas neišlaikė čystų pliudrių;
Kožnas gniužulais į kelnes dėjo,
Kai suėjom į krūvą, labai dideliai smirdėjo.*

Raštijos, pamokslų bei kitų retorinių tekstų poveikis oracijose pasireiškia gana dažnomis lietuvių kalbai nebūdingomis inversijomis bei gausiais polonizmais: *pakajus tiems namams mums įeinantiems; šitai tarnas akyse jūsų; padėkavoju už prijemnastį; duodu garbę ponui Dievui... tų namų fundatoriui ir fundatorkai; abrozai cūdauni; dukauna asaba, tajemnyčia, sluga vierniausias ir paslušniausias* ir kt. Ko gero į tradicinius tekstus lotyniškų frazių įterpė kunigai ir kiti bažnyčios tarnai. Daugiausia tai iš Evangelijos paimti posakiai. Laikui bėgant tie posakiai taip iškraipyti, kad tik geras religinės literatūros žinovas jų šaltinį gali atpažinti. Ypač daug lotyniškų posakių laidotuvių „pamoksle“, kuris, atrodo, yra autorinės kilmės.

Taigi oracijos yra savitas žanras, patyręs dainų, pasakų ir raštijos poveikį. Jį sudaro nevienodo senumo kūriniai. Galima manyti, kad archajiškiausios yra trumpos magiškos paskirties požymių turinčios formulės (taigi artimos užkeikimams bei užkalbėjimams), kurios sakomos kalendorinių ir vestuvių apeigų metu, o naujausios tos, kurios skirtos klausytojų linksmimui. Pastarosiose oracijose dažniau matoma kitų folkloro žanrų formulių įtaka, naudojami nemaži tų kūrinių fragmentai. Užrašyta liudijimų, jog vietoje oracijų buvo sakomas kūrinys „Šarkų bažnyčia“.

Seminaro užduotis: kelių pasirinktų oracijų tekstų analizė.

Užkalbėjimų meniškumas

Užkalbėjimai laikomi vienu seniausių tautosakos žanrų; jų pavyzdžių užfiksuota įvairių tautų senojoje raštijoje. Užkalbėjimai susiformavo senų senovėje, kai žmonės, norėdami teigiamai paveikti gamtą ar apsisaugoti nuo įvairių žmogų veikiančių paslaptinių negatyvių jėgų, tikėjo savo žodžių galia. Svarbiausias, nors ir ne vienintelis, užkalbėjimų komponentas yra žodinis tekstas. Todėl gana daug užkalbėjimų tekstų užrašyta nefiksuojant juos lydinčių veiksmy ar naudojamų priemonių. Užkalbėtojų veiksmai dažnai derinami su tekstų turiniu. Jeigu kalbama apie nuplovimą vandenių, skaudama vieta nuplaunama, o jei sakoma, kad kas nors iškanda ligą, skaudama vieta prikandama. Esama ir nuo tekstų nepriklausomų veiksmy: užkalbėtojas glosto kalbamąjį, suka aplink jo galvą žiupsnelį druskos, į veidą purškia vandenį, pučia ir t.t. Neretai magiški veiksmai atliekami be užkalbėjimų. Pavyzdžiui, nuo nužiūrėjimo plaunami peiliai arba stalias / vanduo perpilamas per pirties krosnį ir tuo vandenių plaunamas kūdikis ar gyvulys, kurio ligos priežastimi laikomas nužiūrėjimas.

Užkalbėjimų derinimas su veiksmiais atsispindi epiniuose folkloro kūrinuose. Pavyzdžiui, rusų bylinoje „Dobrynia ir Marinka“ vaizduojama, kaip mergina buria, kad jaunuolis ją pamiltų. Ji paima iš jo pėdų smėlio, degina jį krosnyje ir kalba, kad taip degtų jaunuolio širdis. Serbų baladėje apie Stojaną mergina parašo tris popierėlius, juos sudegina, o pelenus supi-

la į gėrimą, kurį duoda jaunuoliui išgerti. Rusų bylinų herojai užkalba strėles, kad jos lėktų tiesiai į priešą.

Taigi užkalbėjimai yra vienas magiško poveikio būdų, kuris derinamas su kitais būdais ar egzistuoja savarankiškai.

Dalis magiškų formulių žinoma daugelio žmonių, ypač moterų. XIX a. ir XX amžiaus pirmojoje pusėje Lietuvoje užrašyta nemažai „viešų“ pra-keiksmų. Pavyzdžiui, „Kad tu surūgtum pupų rūgšty“, „Kad tu ištintum“, „Kad tu marškiniuose neišsitektum“. Žinoma ir tradicinių gerų linkėjimų: „Kad būtų grūdų aruode ir mėsos puode“, „Kad tavo vištos kasdien po du tris kiaušinius dėtų“.

Kai kurie tyrinėtojai visas poveikio aplinkai apraiškas mėgina skirstyti į baltąją ir juodąją magiją. Užkalbėjimus taip pat mėginama suskirstyti į tuos, kuriais siekiama ką nors paveikti teigiamai, pašalinti kenkimo pasekmes ar profilaktiškai ką nors apsaugoti, ir į tuos, kuriais norima kam nors pakenkti. Didelę užkalbėjimų dalį iš tikrųjų galima suskirstyti pagal tekstuose pastebimą nusiteikimą, tačiau dažnai burtininkai ar neišsiskiriantys iš aplinkos žmonės magiją vartoja tam, kad atitaisytų kenkimo pasekmes, bet suvokia, kad tuo pačiu metu reikia nukenksminti pavojingą asmenį, magiškais veiksmais jam pakenkti. Kalbančiojo tikslų dvilypumas atsispindi ir užkalbėjimų tekstuose; todėl juos suskirstyti į veikiančius teigiamai ir neigiamai sunku ar net neįmanoma.

Užkalbėjimai sakomi nevienodai. Tos magiškos formulės, kurias moka daugelis žmonių, tariamos *garsiai*. Esama dialogo formos tekstų, kuriuos privalo atlikti du žmonės; šie tekstai derinami su kalbančiųjų veiksmais. Pavyzdžiui, ant skaudamos lignonio kojos ar rankos rišamas raudonas vilnonis siūlas, o vienas žmogus klausia rišantįjį, ką jis riša; tas atsako, kad riša grizą. Kai kurios magiškos paskirties formulės viešai sakomos ar garsiai šaukiamos grupės žmonių tam tikrų kalendorinių apeigų metu. Pavyzdžiui, baigusios pjauti rugius, moterys voliodavosi ražienoje ir šaukdavo: „Dirva dirva, atiduok mano jėgą!“

Per Pokrovo šventę (spalio 14 d.) rusų merginos sakydavo tokį magiškos paskirties tekstą:

*Батюшко Покров,
Покрой избу теплом,
Хозяина добром,
Хозяюшку холстом,
Меня, красну девушку,*

*Хорошим женихом.
(Tėveli Pokrove,
Padenk trobą šiluma,
Šeiminką – gėrybėmis,
Šeiminkę audiniais,
O mane, jauną merginą,
Geru jaunikiu.)*

Į užkalbėjimus panašių magiškos paskirties tekstų sakoma Kūčių būrimuose. Pavyzdžiui, rusų merginos dėdavo po pagalve raktus ir sakydavo: „Skirtasis, aprengtasis, atei pas mane iš šulinio vandens semti“. Taip padariusi mergina sapnuodavusi būsimą jaunikį. Arba rusų merginos lovoje apsisėdavo kanapių sėklomis ir kalbėdavo: „Kanapėlė sėju sėju. Kas ateis kanapės rauti, tas ateis manęs vesti“.

Magiškos paskirties rudimentų turintys kalėdiniai linkėjimai derinami su dovanų prašymo formulėmis:

*Рождество Христово,
Молочко пресное,
Сметана кисленька,
Пирогі пшеничненькіе.
Вставай, баба, с печи,
Давай перепечи,
Ржи да овса, да полумяконька.
(Kristaus gimimas [=Kalėdos],
Saldus pienas,
Rūgšti grietinė,
Kvietiniai pyragai.
Kelk, sene, nuo krosnies,
Duok bandutę
Rugių ir avižų, ir minkštesnę.)*

Norėdami gauti dovanų, Užgavėnių apeigos dalyviai savo kalboje teigia galį net ateitį išburti:

*Молодые молодые,
Выходите, молоды,
И несите нам блины.
Мы вам погадаем,
Как вам жить придется.*

*(Jauni jaunieji,
Išeikite, jaunieji,
Ir neškite mums blynų.
Mes išbursime,
Kaip jums teks gyventi.)*

Per Kūčias baltarusių buvo atliekamas magišką paskirtį turintis dialogas: tėvas slėpdavosi už pyragų krūvos ir klausinėjo, ar vaikai jį mato. Vaikai atsakydavo nematą. Tada tėvas sakydavo formulę: „Kad ir kitais metais manęs už pyragų nematytumėt!“ Lietuviai ir kaimynai per Kūčias nešdavo aplink trobą duoną arba kisielių ir atlikdavo dialogą, kuriuo burdavo namams gerovę ir gausą:

– *Kas ten eina?*
– *Ponas Dievas.*
– *Ką jis neša?*
– *Šventą kūčią.*

Lietuvių vestuvių dalyviai linkėdavo jaunavedžiams susilaukti vaikų – „trys eilės aplink krosnį“ arba (suomiai) sakydavo eiliuotą linkėjimą susilaukti dvylikos sūnų, bet kad vyriausia būtų mergaitė, kuri rūpintųsi berniukais. Suomijoje užrašyta magiškų tekstų (dauguma jų obsceniški), kuriuos per vestuves sakydavo tam, kad jaunųjų vedybinis gyvenimas būtų normalus. Vestuviniai linkėjimai dovanojimo metu turi dar ir kitą paskirtį – suteikti apeigai rimtumo ir iškilmingumo arba, atvirkščiai, – vaidybiškumo ir komizmo bruožų, t.y. juos galima priskirti ir oracijoms.

Daugelis mokėjo pačių paprasčiausių užkalbėjimų, kuriais siekiama apsaugoti kelionėje ar miegant, paveikti nuolat pasitaikančius negalavimus ar greitai suteikti pagalbą atsitikus nelaimei (pvz., susižeidus sustabdyti kraują). Esama magiškų formulių, kurias sako tik senovinio kaimo profesionalai. Gana daug magiškų veiksmy ir formulių naudodavo pribuvėjos. Pavyzdžiui, kad naujagimis būtų sveikas ir greitai imtų vaikščioti, Rusijoje pribuvėja šluota belsdavo į grindis ir sakydavo: „Kaip šitas beržas stovėjo, taip ir tu stovėk sveikas“.

Magiškų formulių (prakeiksmų, linkėjimų) galima aptikti dainose. Kai kurios vaikų ir piemenų dainelės, kuriomis siekiama prisišaukti ar nuvaryti debesį, išburti, koks bus oras, senovėje magiškais tikslais galėjo būti atliekamos suaugusiųjų. Esama ir netiesioginių liudijimų, jog magiški tekstai buvo ne sakomi, o šaukiami ar dainuojami. Antai įvairių tautų kūryboje

galima rasti tekstų ar jų fragmentų, kuriuose kalbama apie ypatingą muzikanto poveikį gamtai (pvz., Kalevalos herojaus Vainemeineno, rusų bylinų herojaus Sadko ir kitų epų herojų grojimas veikia gamtą, graikų mituose ir „Odisėjoje“ sirenų dainavimas užburia žmones). Senovinis vokiečių aukštutinės tarmės žodis *bigalan* reiškia *užburti*, o *ügalstar – burtininkas*. Abiejuose žodžiuose esantis dėmuo *gal* reiškia *šaukti*. Taip pat užfiksuota magiškų veiksmų derinimo su muzika. Pavyzdžiui, gydymo tikslais lenkai atlikdavo veiksmą *odegranie*. Jie nešdavo į bažnyčią ligonio marškinius, ten juos patiesdavo ir „atgrodavo“ vargonais grojama litanija. Prancūzijoje (Pjemon-te) ligonio marškinius virdavo katile, o vyrai ir moterys su lazdomis šokdavo aplinkui ir dainuodavo užkeikimus.

Dalis užkalbėjimų saugota ir plito raštu. Pavyzdžiui, nuo pasiutligės lietuviai vartojo nesuprantamus raštelius lotynų ar senovės Egipto kalbomis, kuriuos ligonis turėdavo suvalgyti. Ilgi Šiaurės Rusijos ir Karelijos pie-menų užkalbėjimai, kuriais siekiama, kad galvijai būtų sveiki ir nedingtų, taip pat buvo rašomi ir labai stropiai slepiami medžių drevėse, dūdelėse, kad jų niekas nepamatytų, arba visą ganiavos laiką nešiojami su savimi ir taip pat niekam nerodomi. Apsauginiais tikslais prie kūno būdavo laikomi sąrašai tų personažų, kurie (Dievas, šventieji) įvardijami kaip saugotojai nuo kokio nors pavojaus, ar rašytos maldelės (dažnai – tai apokrifai).

Magiškos formulės būdavo užrašomos net ant kūno. Pavyzdžiui, „Edo-je“ Sigurdui pasakomos išsigelbėjimo runos, kurios turi būti surašytos ant delno. Užrašas ant rankos minimas rusų bylinoje: Ilja Muromecas stebisi, jog buvę parašyta ant dešinės rankos, kad jam kovoje mirties nebus, o štai mirtis ateina.

Raštu plintantys magiški tekstai būna nerišlūs arba visai nesupranta-mi. Dažnai tai iškreipti graikų, lotynų, senovės Egipto kalbų žodžiai. Pa-vyzdžiui, surašomas toks trikampis: *Sicucuma, icucuma, cucuma, ucuma, cu-ma, uma, ma, a*. Skaitant įstrižai vis trumpėjančių žodžių pirmąsias raides, vėl išeina pradinis žodis *sicucuma*. Šis ir analogiški tekstai vadinami *abrakadabro-mis*. Vėliau taip imta vadinti visokius nesuprantamus žodžius ar posakius.

Daugumą užkalbėjimų mintinai moka tik atskiri bendruomenės nariai. Šie užkalbėjimai *sakomi pašnibždomis*; jų negirdi net užkalbamas asmuo. Tai yra slaptos ir kitam asmeniui pagal tam tikras taisykles perduodamos žinios. Žinovai dažniausiai perduoda tekstus kitam tik tada, kai jaučia artėjančią mirtį ir supranta, kad užkalbėjimų patys nebenaudos (daug kur tikima, kad po to, kai užkalbėjimas pasakytas kitam, pirmasis jo nebegali naudoti, nes

pakenktų sau, arba jo ištartas tekstas jau nebeveiksmingas). Lietuvių ir kaimynų folklore iki šiol fiksuojama, jog užkalbėjimą galima perduoti tik jautniausiam šeimoje žmogui (t.y. tam, kuris teoriškai gyvens ilgiau), tačiau pasi-taiko perdavimo vyriausiam vaikui (svarbiausiam paveldėtojui) atvejų.

Užkalbėtojai sąmoningai stengiasi kartoti tekstus tokius, kokius gavo iš savo pirmtakų, bijo juos iškraipyti. Pastangos išsaugoti stabilius magiškus kūrinius lėmė, kad užkalbėjimuose išliko archajiškos pasaulėžiūros atspindžių. Vis dėlto ir šie kūriniai varijuoja. Tuo galima įsitikinti palyginus kelis to paties užkalbėjimo tipo variantus; skirtumai būna net tame pačia-me kaime užrašytuose tekstuose. Pastebimos to paties užkalbėjimo išplėtos ir trumpos atmainos. Vienodai išplėtoti variantai taip pat pažodžiui nesutampa. Kintant pasaulėžiūrai bei žmonių gyvenimo būdui, keitėsi ir užkalbėjimai. Užkalbėjimų tekstuose greta naudojami ir pagonybės laikų mąsty-mo reliktai, ir krikščioniška simbolika, įterpiami krikščionių religijos per-sonažai, maldos ir kt.

Pakitimus numano ir patys tekstų žinovai. Norėdami, kad užkalbėji-mas teigiamai veiktų ligonį ar kitą kalbamąjį, jie naudoja specialias formu-les, kuriomis apsidraudžia nuo iškraipymų ir pasako, kad veiktų visi būti-ni žodžiai. Pavyzdžiui, iš Lietuvos rusų sentikių užrašytas tekstas užbai-giamas taip:

*<...> tie žodžiai, kurių aš nepasakiau, kuriuos užmiršau,
kuriuos ne taip supratau, būkite tikri ir stiprūs.*

Slaptų žinių saugotojai nevienodi. Vieni jų padeda ligos ar nelaimės atveju tik savo kaimynams. Jie neima jokio užmokesčio. Kartais netgi tei-giama, jog užkalbėtojui negalima dėkoti, nes nebus teigiamo poveikio. Kiti užkalbėtojai gana garsūs apylinkėje; jie padeda žmonėms už tam tikrą atly-ginimą. Lietuvių sakmėse pasakojama, jog burtininkas žino, kad moteris paslėpė dalį jam skirto užmokesčio, ir atsisako jai padėti arba pakenkia pa-slėptam daiktui. Sibiro šamanai dovanų reikalauja Dievo, į kurį jie kreipia-si, vardu. Pavyzdžiui, šamanas buria ir sako, kad Dievas nori mėsos. Žmo-gus žada duoti elnią. Šamanas vėl buria ir teigia, jog Dievas sakęs, kad tada ir pakalbėsias apie reikalą (šamanas liaunasi būręs).

Į burtininkus kreipiamasi, kai naminės priemonės ar kaimyno žinios nepadeda. Paprastai burtininkai derina magiškus tekstus su kitomis gydy-mo priemonėmis (užkalba iš ypatingos vietos atneštą ar specialiai paveiktą vandenį, gydymui naudoja vaistažoles, „braukymus“, mėgina išburti ar nu-

spėti ateitį ir pan.). Lietuvoje šie žmonės vadinami *burtininkais, čerauninkais, kalbėtojai, septūnais, nuodnykais, raganomis ar raganiais* ir kt. Rusai vartoja vardus *volchovit, černoknyžnik, vedma / vedmak, septun*. Lietuvių ir kitų tautų sakmėse teigiama, kad šie žmonės santykiauja su anapusinio pasaulio būtybėmis, naudojasi jų patarimais ir žiniomis.

Užfiksuota nemažai liudijimų, kad burtininkais laikomi kitataučiai (lietuviai teigia, kad raganos yra gudės, prūsės ar latvės; kaimynai panašiai teigia apie lietuves moteris; Karelijoje XIX a. užrašyta sakmė, kurios herojus mokytis burtų vyko į Lietuvą). Kitataučiai paprastai laikomi galingesniais burtininkais ar raganiais; bijomasi jų keršto, tačiau ir padėti jie gali efektyviau negu savieji žinovai.

Seniausios žinios apie užkalbėjimus, nepateikiant pačių tekstų, aptinkamos Vakarų Europos ketvirtojo amžiaus bažnytiniuose šaltiniuose. Vokiečių užkalbėjimų tekstų žinoma pradėdant devintuoju amžiumi. Dauguma lietuvių užkalbėjimų užrašyta tik dvidešimtojo amžiaus pirmojoje pusėje. Nemažai jų surinko ir paskelbė suomis V. Mansikka, kuriam užrašinėti padėjo A. Bielinis. Lietuvoje užrašyta daug jau krikščionybės paveiktų kūrinų. Gal todėl Mansikka teigė, kad užkalbėjimai – tai iškraipytos maldos. Kiti tyrinėtojai pastebi neabejotiną archajiško ikikrikščioniško mąstymo apraiškų, o krikščioniškus elementus laiko vėlesnių transformacijų pasekme.

Užkalbėjimai turi aiškia utilitarinę paskirtį, jais (ypač tais, kurie atliekami pašnibždomis) nesiekama klausytojų pasigėrėjimo. Todėl kai kurie folkloristai teigia, kad užkalbėjimų poetikos tyrinėti neverta. Vis dėlto savotiškas klausytojas gali būti adresatas – kokia nors neregima būtybė, į kurią užkalbėjime kreipiamasi su prašymu ar reikalavimu. Akivaizdu, jog nemažai užkalbėjimų – tai gana meniški tekstai. Meniškumo pradų galima aptikti net kukliose magiškose formulėse.

Tyrinėtojai mėgina skirstyti užkalbėjimus pagal formą. XX a. pradžioje vokiečių mokslininkas C. Schönbach'as išskyrė keturias grupes: 1) epiniai užkalbėjimai, 2) lyginimo formulės, 3) magiški posakiai, 4) bažnytinės maldos (Schönbach 1900: 124). Nesunku įsitikinti, jog tik nedidelę dalį užkalbėjimų įmanoma taip sugrupuoti. Daugumą tekstų tektų priskirti dviem ar net trimis grupėms, nes juose rasime išvardintų bei kitų komponentų derinius. Net trumpose magiškose formulėse galima aptikti lyginimo pradų archajiški užkalbėjimai dažnai baigiami krikščioniškomis maldomis.

Įvairių tautų užkalbėjimai paprastai grupuojami pagal jų paskirtį. Išskiriami medicininiai, ūkiniai, buitiniai, socialiniai užkalbėjimai.

Užkalbėjimų poetinės priemonės neabejotinai susijusios su senovine pasaulėžiūra. Manymas, jog ligos ar nesėkmės atsitinka dėl to, kad mitinės būtybės įlenda į žmogaus vidų arba nematomos nuolat jį lydi ir kankina, davė pagrindą sukurti personifikuotus įvairių ligų, nelaimės, liūdesio įvaizdžius. Skirtingų tautų kūryboje jie skiriasi. Antai lietuviai *drugiu* vadinamą ligą išivaizduoja kaip ponaitį, kuriam ligonis atstoja žirgą, o rytų slavai – kaip nuogas, basas, palaidais (nesujuostais) drabužiais ir nepridengtais plaukais merginas. Galima manyti, kad skirtingų įvaizdžių atsiradimą lėmė ir kalbiniai skirtumai: tą pačią ligą lietuviai vadina vyriškos giminės žodžiu, o rusai – moteriškos.

Norint, kad ligonis pasveiktų, reikia šias būtybes pašalinti, išvaryti arba neleisti joms prisitarti. Skirtingų tautų užkalbėjimuose aptinkami analogiški ligų ir kitų negerumų išvaymo modeliai; juose naudojamos net tokios pačios formulės, kurias lydi labai panašūs veiksmai. Užkalbėjimo tekste įsakoma, kaip personifikuota liga ar liūdesys privalo pamažu palikti žmogaus kūną. Pavyzdžiui, IX a. Vokietijoje užrašytas toks užkalbėjimas nuo kirmėlių:

*Eik šalin, kirmėle, su devyniomis kirmėlaitėmis,
Šalin iš kaulų smegenų į kaulus,
Iš kaulų – į raumenis,
Šalin iš raumenų į odą,
Šalin iš odos į šią srovę.
Viešpatie, tegu taip būna!*

Panašiai išvardijamos įvairios kūno dalys. Pavyzdžiui, rusų ir baltarusių užkalbėjimuose ligai liepiama išeiti iš *mandros galvos, iš baltų rankų*, lenkų užkalbėjimuose – *iš geltonų kaulų, iš raudono kraujo*. Ligai liepiama eiti į nekultūrinę erdvę, kur ji niekam nebegalėtų pakenkti: lietuviškame tekste – *kur gaidžiai negieda, kur šunys neloja*, rusų užkalbėjimuose – *į samanynus, į pelkes, kur gaidžiai negieda, šunys neloja*; serbų tekstuose – *kur kiaulės nežviegia, kur avys nebliuana, kur ožiai nešokinėja, kur jaučiai nebaubia, kur mama vaikui bandelės nekepa* arba užbaigiama: *kur kunigas neateina, kur kryžiaus nėra, kur ritualinė duona nelaužoma, žvakės neuždegamos, bėk, liga, į lauką, į jūrą, po akmeniu – tau nėra čia vietos*. IX a. lotyniškame tekste liga išvaroma *desertum locum, vel in mari* (į tuščią vietą, į jūrą).

Ta pati ligos išsiuntimo formulė gali būti naudojama ir profilaktiniame užkalbėjime. Tuomet jo pradžioje liepiama neiti pas tą žmogų, kurio

vardas minimas, o eiti ten, kur nėra jokios žmonių kultūrinės veiklos požymių (pvz., italų užkalbėjime migreną sukeliančiam piktam vėjui liepiama neiti pas NN, kuris yra *krikštyta mėsa*. Vėjas siunčiamas *į tolimą mišką, kur negirdėti varpų skambėjimo, kur krikščionys nevaikšto nei gaidžiai negieda*). XII a. užfiksuotame vokiečių apsauginiame užkalbėjime teigiama, jog pavojus išsiunčia ne pats kalbantysis, o religiniai autoritetai:

*Aš tavoęs nematau, aš tavoęs nesiunčiu savo penkiais pirštais.
Penkiasdešimt penki angelai, Dievas siunčia tave su sveikata.
Atvira bus saugotojui ir linksmintojui, o uždaryta –
vandens baisumui ir ginklų pavojui.*

Įvairių tautų užkalbėjimuose sutinkamos ligos išsiuntimo ar neįleidimo formulės turi giminingos semantikos atitikmenų mitologinėse saktmėse. Antai lietuvių saktmėse burtininkai gydo velnio apsėstuosius, liepdami, kad jis išeitų taip, kaip įėjo arba kad išeitų per mažąjį ligonio pirštelį. Saktmėse teigiama, jog žmogus nesuserga, jei su maistu nesuvalgo menku vabalėliu pasivertusio drugio arba netyčia pakeičia išvaizdą ir drugys savojo „žirgo“ neatpažįsta. Saktmėse dažniau apsisaugoma veiksmiais, o ne magišku žodžiu.

Užkalbėtojas gali įsakyti, kad personifikuota liga liautųsi kankinusi ligonį. Kad liepimas pasiektų adresatą ir jis paklaustytų, išskaičiuojami galimi ligų kilmės atvejai ar jų atmainos. Pavyzdžiui, baltarusių užkalbėjime išvardijamos tokios kilmės ligos:

*Liaukitės krikštos, pavyduolės, prigimtos, atsiūstos, užpūstos,
nuo šviesos, nuo prieblandos ir pusiaunakčio, ir pusiau-
dienio.*

Manyta, kad ligą galima iškasti ar išgraužti. Rusų užkalbėtojas prikan-da skaudamą vietą arba skaudulį simbolizuojantį daiktą, pavyzdžiui, pagaliuką, arba aplink skaudamą vietą suka lydekos dantis ir sako užkalbėjimą, kuriame vaizduojama išvaržą graužianti lydeka:

*Lygiam lauke teka medaus upė, krantai auksiniai. Ta upė
plaukia žuvis, o jos vardas lydeka. Jos dantys geležiniai,
žandai variniai, akys alavinės. Ir toji lydeka geležiniais
dantimis, variniais žandais, alavo akimis išgraužia, iškanda
ir praryja išvaržą... (išskaičiuojamos visos galimos
išvaržos).*

Ligos išsiuntimas į nekultūrinę erdvę neretai prijungiamas prie pasakojimo apie tai, kaip ligą pasitinka įtakingas krikščionių religijos personažas, išklausinėja, kur ši eina, liepia ten neiti, o eiti kitur. Tokio modelio pavyzdžiu galėtų būti lenkų užkalbėjimas nuo sąnarių gėlimo:

*Ėjo sąnarių gėla su savo žmona,
Su septyniasdešimt septyniais vaikais.
Sutiko jį ten ponas Jėzus iš dangaus.
– Kur tu eini, sąnarių gėla?
– Einu į žmogaus / moters varduves,
Gelsiu jo gyslas.
– Neik tenai, gėla, nes aš tau neleidžiu.
Eik tu į alksnyną, guobyną, pušyną,
Eik į bet kokį tankumyną.
Ten tau ponas Jėzus leidžia,
Pana švenčiausia padeda.*

Pasitaiko ligos išvarymų, kuriuose pasakojama apie tai, kaip galingas vaduotojas paima ligą ir išneša į vietą, kur ji negali kenkti. Pavyzdžiui, kroatų užkalbėjime nuo ligos, kuri laikoma vėjo užpūsta, sakoma:

*Štai ateina raudonas vyras,
Raudonas vyras raudona burna,
Raudonos rankos, raudonos kojos,
Raudonas vyras, raudonos kanopos.
Vos tik jis prieina, vos prisiartina,
Staiga paima ligą ir tuoj neša šalin per jūras,
Kur katė nekniaukia,
Kur kiaulė nežviegia,
Kur avis nebliuona ir t.t.*

Tikėta, kad ligą galima išvaryti, sudarant jai labai nemalonus ar sunkias sąlygas. Ligą galima nuplauti, nukratyti, nulaižyti, iškasti, išgraužti, išspausti, išlesti ir pan. Todėl užkalbėjimuose atsiranda atitinkamų žodžių, o tekstus lydi minimi magiški veiksmai: užkalbėtojas skaudamą vietą aplieja vandeniu, nuplauna, apipurškia, prikanda.

Ligą galima pašalinti per tarpininką, t.y. perkelti į daiktą, o paskui tą daiktą nuplauti, išmesti ar sunaikinti. Pavyzdžiui, gydant džiovą, ją nuplaudavo nuo ligoonio (paprastai plaunama plaštakos viršutine dalimi, kur

vanduo nesusilaiko) arba tekančiame vandenyje skalaudavo ligonio marškinius. Užkalbėjimus lydėdavo ligonio nagų, plaukų metimas į tekančią vandenį, ligonio guldymas po vištų laktomis, kad šios ligą „išlestų“. Ligonį apšėdavo grūdais, juos užkalbėdavo ir atiduodavo vištoms sulesti.

Suasmenintą ligą išrūkydavo dvokiančiais dūmais (degindavo plaukus, odos gabalus, grikių lukštus, samanas, žuvų žvynus). Tokį supratimą demonstruoja ir lietuvių sakmės: epidemijų metu žmonės smilkę trobas, ant palangės dėdavę šlapimo dubenėlį – pavietrė į tuos namus neidavusi ar išeidavusi iš kaimo. Ligą varydavo, naudodami aštrius daiktus – kirvi, dalgi, žirkles; jais ligonį apibrėždavo ratu. Sudarant ligai sunkias sąlygas, atsižvelgiama į ligos supratimą, net į jos pavadinimo etimologiją. Džiova lietuvių vadinta *sukatomis* (slaviško pavadinimo *suchota* hibridas); ligos vardas etimologizuojamas nuo žodžio *sukti*. Todėl šią ligą mėginta sunaikinti malant – sukant girnas. Vaikas dedamas ant girnų akmens, malama ir dviese kalbama:

- *Ką čia darai?*
- *Sukatas malu.*
- *Malk malk, visas sukatas sumalk.*

Drugys vežamas vyžoje ir dviese kalbama:

- *Ką veži?*
- *Drugį.*
- *Vežk vežk.*

Panašiai veiksmai (skaudamos vietos rišimas) ir dialogas derinami gydant grizą.

Archajiškai sąmonei veiksmai ir jų aprašantys žodžiai buvo ekvivalentiški. Galima pastebėti, kad užkalbėjimų formulėse veiksmai aprašomi ir tada, kai iš tikrųjų jie neatliekami. Todėl grasinimai sunaikinti ligą laikomi tokiais pat veiksmingais kaip ir užkalbėjimą patvirtinantys naikinantys veiksmai. Antai rusų užkalbėjime sakoma:

Aš tave, išgąsti, kulnais sumindysiu, aš tave, išgąsti, keliais suspausiu, aš tave, išgąsti, tarp kelių suplošiu!

Veiksmai atlieka autoritetingos būtybės (krikščionių religijos personažai) arba prašoma, kad jos tuos veiksmus atliktų ir ligą pašalintų.

Kartais aptinkamas tikėjimas, kad liga įlendanti ne pati, o įdedanti dalį savęs, savo pagrindinę ypatybę, kuri suvokiama kaip kažkas materialaus ir apčiuopiamo. Todėl manoma, kad reikia išimti ligos geluonį, ir ligonis

pasveiks. Užkalbėtojas kreipiasi į patį pakenkusį personažą. Lietuvių užkalbėjime nuo gyvatės įkandimo išskaičiuojami įvairūs gyvačių vardai ir liepiama:

Pasiimk savo sopulį nuo baltos karvės ir nunešk samanynėn.

Nuo ligos, vadinamos *rupūže* (žaba) rusai kalba:

Žaba žaba, paimk savo duboglot [tai kitas tos pačios ligos pavadinimas] eik, žaba, į žalią lanką, ėsk žalią žolę, gerk šaltinio vandenį.

Taigi liepiama ėsti ne ligoni, o kur kas malonesnį daiktą. Užkalbant vaiką nuo žagsėjimo, ligai liepiama eiti prie vandens ir *užpulti ką tik nori: ar žirgą, ar kumele, ar juodbruoą mergelę.*

Kai kuriuose lietuvių užkalbėjimuose atsispindi tikėjimas, jog gyvatės turi savo vyresnįjį (plg. lietuvių sakmėse – gyvačių karalius, pasakoje – ponis, skirianti, ką gyvatės privalo nukirsti) ir kreipiamasi į jį:

Karaliau liepsnotas, gyvačių viešpats, žvilgtelk akele po savo karūnėle. Žalčių karaliau, atimk žandelį nuo to / tos vargdienėlės.

Apie 900 m. užrašytame vokiečių užkalbėjime, kurio paskirtis – kad gyvuliai būtų sveiki, minimi krikščionių religijos autoritetai:

Kristus gimė prieš vilką ir vagį. Šventas Martynas buvo Kristaus piemuo. Šventas Kristus ir šventas Martynas taip sutvarkė, kad šiandien šunys ir kalės, vilkai ir vilkės gyvuliams negalėtų kenkti, kur jie bėgtų – mišku ar keliu, ar pievomis. Šventas Kristus ir šventas Martynas jie veda visus mano gyvulius sveikus namo.

Lietuvių užkalbėjime nuo gyvatės įkandimo kreipiamasi į pakenkusį ir norima jį paveikti kitų personažų elgesio pavyzdžiais:

Aukseli, sidabrėli, eik namulio gulti. Saulė eina, mėnas eina – niekam blėdos nedaro. Eik namulio gultų, eik namulio gultų, eik namulio gultų. Amen, amen, amen.

Daugelį užkalbėjimų vaizdinių lėmė asociacinis mąstymas, kai norima būsena lyginama su analogiška ar idealia būsena. Lyginimui paralelės imamos iš tikrovės ir tariamąja nuosaka pasakoma, kad ją atitiktų kita (norima) būsena. Pavyzdžiui, gydant karpas sakoma: *Kaip aš nemačiau, kada jūs atsi-*

radot, kad aš nematyčiau, kada jūs prapulsit. Norint sustabdyti kraujo bėgimą, sakoma: Kaip iš akmens vandens nėra, tegu ir NN kraujas nebėga.

Gana populiarus lyginimu paremtas užkalbėjimų modelis – atliekamas veiksmas ir pasakoma, kad panašiai atsitiktų. Tokiu būdu veiksmas tarsi iliustruoja būsimą rezultatą. Pavyzdžiui, nuo gurkliaus (strumos) vokiečiai šeria per gurklį akmeniui, kurį tuoj meta į vandenį ir sako: *Dieve, duok, kad tas gurklis prapultų, kaip tas akmuo prapuolė.*

Ukrainiečių užkalbėjimas, kad bičių motinėle spiečiaus neišvestų, derinamas su veiksmu: ištraukiamas iš žemės kuolas, prie kurio rišami arkliukai, ir sakoma: *Kaip tas gyvulys buvo pririštas, niekur negalėjo nueiti nuo tos vietos, kad taip ir mano motinėle negalėtų išeiti iš bityno, nuo manęs Dievo tarno.* Išoriškai panašus veiksmas (naudojamas tas pats objektas) ir lyginimas 1676 m. pateko į Rusijos teismą. Popas skundėsi, kad Arinka pavogusi jo pačios galvos apdangalą *kokošniką* ir rankšluostį, padėjusi tai po stulpu ir pasakiusi: *Kaip sunkus stulpas, tegu taip ir popienei būna sunku.*

Norint „pririšti“, vagį, lietuviai matuoja numirėlį, iškerta tokio ilgio lazda, ją beda į žemę ir sako: *Kaip numirėlis negali pajudėti iš vietos, kad taip vagis nepajudėtų.*

Norint supykdyti vyrą ir žmoną, rusų užkalbėjime perlaužiama išsišakojusi medžio šaka, viena dalis sudeginama, o kita užkasama į žemę ir kalbama: *Kaip toms dviem dalelėm nesuaugti ir nesueiti, taip ir Dievo tarnui NN su Dievo tarnaitė NN nesueiti ir nesusitikti amžiais.* Lietuviai mano, kad norint supykdyti porą, reikia paimti nuo kapų žemės, permesti per jų tarpą ir pasakyti: *Kaip žemė šalta, kad ir jie būtų šalti.* Lenkų užkalbėjime, kuriuo norima išnaikinti kaimyno galvijus, pirmiausia į priešingą pusę sukamas ratelis ir verpiamas kuodelis, o paskui kalbama: *Kaip tas ratelis sukasi, tegu ir galvijai ir avys išsisuka iš NN namų, kad būtų tuščia.*

Užkalbėtojo veiksmas gali būti tik aprašytas tekste būsimoju laiku. Pavyzdžiui, kai norima, kad pamiltų, rusai kalba:

Nueisiu aš, Dievo tarnaitė, į mišką, prieisiu prie balto beržo, nuplėsiu baltą tošį, mesiu į ugninę krosnį. Kaip ta tošis ugnyje dega ir smilksta, ir liepsnoja, kad ir Dievo tarno NN širdis taip smilkėtų ir degtų. Amen.

Pasitaiko šiek tiek sudėtingesnių to paties modelio atmainų: iš pradžių kreipiamasi su prašymu į ligos „vyresnįjį“, atliekamas analogiškas norimai situacijai veiksmas ir pasakoma su veiksmu lyginama norima būsena. Pa-

vyzdžiui, baltarusiai gydo votį tokiu užkalbėjimu: *Ognišča ognišča, paimk savo vognišča. Kaip šitai ugniai sudegti ir užgesti, taip ir tam Dievo tarno NN skausmui nebūti – nudžiūti ir nubyrėti.* Taip kalbant, aplink votį vedžiojama pirmuoju padegintos balanės angliuku.

Užkalbėjimai prasideda kokio nors idealaus objekto aprašymu: rusų užkalbėjime – jūroje saloje auga didelis ažuolas, kurio šakos nei linksta nei lūžta arba ten pat yra jautis su didžiuliais ragais, kurie labai tvirti, yra tvirtas akmuo *alaty*, ant akmens sėdi trys seniai. Vokiečių, anglų užkalbėjimuose ant marmuro akmens sėdi šventas Petras ir verkia. Po išplėtoto idealaus objekto aprašymo sakoma, kad toks pats būtų ir užkalbamas žmogus.

Neretai pasakojama apie praeities įvykį (vaizduojamas religinio autoriteto poveikis gamtai), o vėliau tai lyginama su pageidaujama situacija. Anglų užkalbėjime sakoma:

Jėzus gimė Betliejuje ir krikštytas Jordano upėje. Kaip sustojo vanduo jam įeinant, taip tegu sustoja ir NN kraujas.

Ideali situacija gali būti aprašyta klausimų – atsakymų forma. Pavyzdžiui, baltarusiai nuo dantų skaudėjimo užkalba taip:

- *Jaunas jaunikaiti, kur tu buvai?*
- *Pas Adomą.*
- *Ar buvo žmonių pas Adomą?*
- *Buvo.*
- *Ką jie valgo?*
- *Akmenis.*
- *Ar jiems skauda dantis?*
- *Neskauda.*
- *Tegu ir Dievo tarnui Griškai neskauda.*

Gali būti neigiamas palyginimas. Pavyzdžiui, toks lyginimas yra rusų užkalbėjime nuo spuogų ir vočių:

Nei iš anglies, nei iš akmens neišauga ataugos ir neprašydi žiedas. Taip ir ant mano, Dievo tarnaitės NN, kūno kad neaugtų nei spuogai, nei votys, nei dedervinės, nei jokie papauškai.

Ukrainiečių užkalbėjime pradžioje aprašomas kokio nors mitinio personažo mėginimas atlikti neįmanomą veiksmą ir sakoma, kad tik tada, jeigu tas veiksmas pasiseks, realybėje galės būti nepageidaujama situacija:

*Iš akmeninio kalno išėjo akmeninė merga į akmeninę milžtu-
vę akmeninės karvės melžti. Kaip iš akmeninės karvės pienas
ims tekėti, taip tegu ir NN kraujas teka.*

Siekiant palankumo, rusų užkalbėjime sugyvinami gamtos reiškiniai, aprašomi jų idealūs santykiai ir lyginami su pageidaujamais žmonių santy-
kiais:

*Kaip džiaugiasi vakaro žara tamsia naktimi, kad taip
apsidžiaugtų Dievo tarnas NN Dievo tarnu NN. Kaip
džiaugiasi tamsi naktis daugybe žvaigždžių, kad ir NN
<...>. Ir kaip apsidžiaugia ir linksminasi žvaigždės šviesiu
mėnuliu, taip NN <...> Kaip apsidžiaugs šviesus mėnulis
ryto aušra, taip ir NN<...>.*

Personažui, kurį norima paveikti, primenama jo buvusi ir būsima bū-
senos. Po to liepiama, kad tokia pati būseną būtų ir kalbamuojų metu. Pa-
vyzdžiui, nuo pikto šuns lietuviai kalba:

*Gimei aklas – nieko neregėjai, gaiši – neregėsi. Ir dabar
manęs neregėk, nekąsk.*

Krikščioniškuose baltarusių užkalbėjimuose aprašoma ideali autorite-
to būseną ir pasakoma, kad toks pats būtų ir užkalbamas asmuo:

*Vaikščiojo viešpats per žemę ir per vandenį ir nebijojo
apkalbėjimų, nužiūrėjimų, bauginimų, siundymų. Taip ir
tu, Dievo tarne, nebijosi nužiūrėjimo nei apkalbėjimo.*

Gana dažnai įvairių tautų užkalbėjimuose pradžioje pasakojama apie
įvykį, o teigiama jo pabaiga lyginama su pageidaujama situacija. Toks yra
lietuvų užkalbėjimas nuo gyvatės:

*Šėmutė gerutė margutė turėjo dukrelę ir tą pasmaugė. Kad
ir tave biesas pasmaugtų.*

Nuo X a. žinomas užkalbėjimas (pirmą kartą užrašytas Marzeburge,
Vokietijoje), kuriame iš pradžių pasakojama apie tai, kaip Kristus jojo,
jo žirgas paslydo ir išsisuko koją, bet jis atsistojo, koją susitaisė. Po šio aprašy-
mo sakoma nuo išnarinimo / kaulo lūžio užkalbamam ligoniui taikoma
formulė: *Kaulas su kaulu, gysla su gysla, kraujas su krauju, mėsa su mėsa* (ta pati
formulė aptinkama daugelio Europos tautų užkalbėjimuose; vokiškai – *Bein
zu Bein, Blut zu Blut, Ader zu Ader, Fleisch zu Fleisch*; angliškai – *Bone to
bone, sinew to sinew, blood to blood, flesh to flesh* / *ben til ben, led til led*;

slavų – miaso k miasu, kost k kosti, krev k krvi, voda k vode / telo s telom, kost s kostju, žila s žiloju; latvių – sąnaris su sąnariu, kaulinš su kauliniu, gysla su gysla).

Šiuose įvairių tautų tradicijose užfiksuotuose užkalbėjimuose praleistas lyginimas ir pageidavimas „kaip N buvo taip ir NN kad būtų“; jie numanomi. Numanomas būna ne tik lyginimas, bet ir pageidavimo formulė. Pavyzdžiui, toks vokiečių užkalbėjimas nuo kraujo bėgimo:

*Kristus ėjo su šventu Petru per Jordaną ir įbedė lazda į
Jordaną, pasakė: „Stovėk kaip miškas ir siena“.*

Vietoje pageidavimo tariamąja nuosaka užkalbėjimuose naudojami kategoriškai teiginiai būsimuoju laiku. Pavyzdžiui, tokis teiginys yra vokiečių užkalbėjime kraujo bėgimui sustabdyti: *Viešpaties karalystėje buvo trys šaltiniai. Vienas kunkuliavo, kitas tekėjo, o trečias ramus buvo. Taip ir tas kraujas sustos. Kategorišku teiginiu užbaigiamas airių užkalbėjimas sužarstant ugnį: Aš laiduju mano ugnį vėlai vakare. Mus mask, skin task bold strut. Niekada mano ugnis nemirs.* (Neverčiama airių užkalbėjimo formulė – tai seksualinė terminologija).

Vietoje lyginimo ir pageidavimo naudojama kategoriška frazė liepiamąja nuosaka, kuri nesusijusi su prieš tai esančiu situacijos ar įvykio aprašymu. Pavyzdžiui, vokiečių užkalbėjime vagiui sulaukyti sakoma:

*Augo trys lelijos iš mūsų Viešpaties kapo. Pirmoji yra Dievo galva, antroji yra Dievo kraujas, trečioji yra Dievo valia.
Stovėk, vagie, ramiai!*

Kartais nėra lyginimo ir pageidavimo, kad susiklostytų norima situacija, o naudojamas autoriteto patarimas. Iš pradžių koks nors šventasis skundžiasi sergąs, o Kristus jam pataria, kaip ligos atsikratyti.

Kai siekiama ką nors apsaugoti nuo gadinimo – nužiūrėjimo ar sąmoningo užbūrimo – atliekami veiksmai, naudojant aštirus daiktus (smeigiama į drabužius adata aukštyn smaigaliu, po kūdikio pagalve dedamas peilis, per išgenamus į lauką galvijus permetamas kirvis). Šie daiktai minimi ir užkalbėjimų formulėse. Populiarus tvoros / užtvaros įvaizdis. Tvorą neįveikiama, nes ji *geležinė nuo rytų iki vakarų ir nuo pietų iki šiaurės*, nuo *akmens kalno iki dangaus aukštumo*. Tvoros įvaizdį papildo spyna / užrakinimas / raktas, kuris padedamas į neprieinamą vietą. Apsauginiai tekstai gali būti atliekami dviese: dialogo forma teigiama, kad gyvuliai jau yra saugūs. Pa-

vyzdžiui, kad vasarą galvijai nedingu, Kostromos gub. Didijį ketvirtadienį šeimininkas užlipa ant aukšto ir pro aukštinį kalba su kitu šeimos nariu:

– *Ar namie veršiukai?*

– *Namie, namie.*

– *Ar namie arkliai?*

– *Namie namie ir t.t. (taip išvardijami visi galvijai).*

Užkalbėjimuose kreipiamasi į mitinį personažą, kuris gali apsaugoti, arba į tą, kuris gali suvaldyti galinčius pakenkti. Pavyzdžiui, suomiai vienodai pagarbiai kreipiasi į mešką, į miško šeimininkę Mielikki, į vyrišką miško dvasią ir pagaliau – į Dievo motiną Mariją, prašydami nepakenkti bandai ir pasirūpinti jos apsauga. Šie pavyzdžiai akivaizdžiai rodo, kaip archajiški tekstai pritaikomi prie naujos pasaulėžiūros:

*Mano meška, mano paukšte,
Brangusis meduota letena,
Eik tolyn nuo šios šalies
Nuo šio miesto gatvių,
Nuo šios pilies apylinkių.
Kaip tu saugojai juos po stogu,
Taip saugok juos papartyne.*

×

*Mielikki, miško šeimininke,
Gražioji miškų žmona,
Tu riebi nevalgiusi,
Švari nesipraususi,
Švari neskalaute,
Saugok mano gyvulius,
Manuosius purvinom kojom,
Kaip tu saugojai po stogu,
Taip saugok be pastogės.
Liepk vėjams per juos pūsti,
Liepk lietui juos apjuosti.*

×

*Miško jaunuoli šilko barzda,
Aš išleidau savo karves,
Tu pririšk savo šunis:
Uždėk grandines meškoms,*

Geležinius apinasrius – vilkams.

×

Panele Marija, mano motina,

Mylima atlaidi motina,

Aš išleidau karves.

Tu privalai pririšti savo šunis,

Laikyk juos geležies grandinėse.

Įvairių tautų užkalbėjimuose pasakoma, kad žmogus ar jo nuosavybė yra saugomi galingų sargų, minima, kad jie supa iš visų pusių:

Nikola galvūgalyje,

Dievo Motina prie kojų,

Dešinėje Ivanas evangelistas,

Kairėje Kristaus draugas (rusų – kalbama einant gulti).

×

Dievo motina su manimi,

Ponas Jėzus priešais mane,

Angelas sargas šalia manęs,

Šventas kryžius ant manęs (lenkų – kalbama einant gulti).

Aš saugau šią ugnį, kaip Viešpats Kristus saugo. Marija namo viršuje, Brigita viduryje, aštuoni galingi angelai danguje saugo šiuos namus ir globoja jų žmones (airių – sužeriant ugnį).

Galintis pakenkti personažas paveikiamas, kad jis taptų neveiklus. Tame pačiame tekste kreipiamasi ir į religinį autoritetą, ir į realų kenkėją. X a. užrašytame vokiečių piemenų užkalbėjime nuo bičių sakoma:

Kristau, visa banda lauke. Dabar eik tu, mano banda, kad linksmai ir taikiai, Dievo ganoma, namo sugrįžtum. Tupėk tupėk, bite, čia. Tau liepta šventos Marijos. Tu neturi poilsio. Nuo medžio neskrisk, kad nei prilėktum, nei suktum aplink. Tupėk sau tykiai, Dievo valia.

Suomių užkalbėjimuose, kuriais siekiama surasti dingusį gyvulį, pradžioje kreipiamasi į visus, galėjusius jį pasisavinti, prašoma gražinti ir, jeigu tai nebus padaryta, grasinama:

Geras žmogau tyros širdies,

Carai ir carienės,

*Kunigaikščiai ir bajorai,
Šventikai ir šventikų žmonos,
Jūs paėmėt juodą karvę.
Paleiskit ją ten, iš kur paėmėt,
Atveskit į tą pačią vietą,
Arba aš uždarysiu visus jūsų kelius ir takelius.*

Taigi užkalbėjimų struktūros ypatumai gerokai priklauso nuo jų paskirties. Galima pastebėti, kad siekiant ką nors pataisyti, dominuoja būsenų lyginimai ir pageidavimai, kad esama padėtis taptų panaši į tą, su kuria lyginama (naudojami teigiami ir neigiami palyginimai). Siekiant ką nors apsaugoti, kreipiamasi į galintį tai padaryti su prašymu, arba teigiama, kad objektą saugo galingi sargai.

Užkalbėjimų kompozicija priklauso nuo tekstų apimties. Naudojamos ir vieno sakinio magiškos formulės, ir gerokai išplėtoti tekstai, kuriuose galima išskirti išangą, patį magišką poveikį ir poveikio užtvirtinimą. Rusų ir kitų rytų slavų tekstuose labai populiarī išangą, kurioje kalbėtojas būsimuoju laiku išvardija, kaip jis pamažu išeis į atvirą erdvę: atsikels, persižegnos, išeis iš trobos pro duris į kiemą, iš kiemo pro vartus į plyną lauką, atsisuks į rytų pusę. Ši išangą kartais papildoma vaizdais, kuriais sudaromas išpūdis, jog kalbėtojas atsiduria tarp kosminių objektų ir naudoja juos savo išorei papuošti: *eisiu per motiną sierą žemę, dangumi užsidengsiu, aušra susijuosiu, žvaigždėmis apsirengsiu.*

Žodžių užtvirtinimo formulėje naudojami rakto, spynos įvaizdžiai. Sakoma, kad jie nepasiekiami (įmesti į jūrą), arba tik paminimi. Apsauginiuose užkalbėjimuose pastarieji įvaizdžiai yra centriniai ir savarankiški. Žodžių liudytojais pabaigose kviečiami dangus ir žemė, naudojamos krikščioniškos maldos ar jų užbaigimas „amen“.

Senovinių ir krikščioniškų vaizdinių deriniai aptinkami ne tik užkalbėjimų pabaigose, bet ir daugelyje centrinių formulių; senosios mitologijos ir krikščionių religijos personažai pakeičia vieni kitus tos pačios paskirties ir net panašaus turinio tekstuose. Laura Stark, tyrinėjusi skirtingų pažiūrų santykius suomių magijoje, nustatė, jog pateikėjai save priskiria kultūrinei krikščioniškai erdvei. Senieji mitiniai personažai priskiriami nekultūrinei ir nekrikščioniškai erdvei, o krikščionių šventieji ir su kultu susiję žmonės – kultūrinei krikščioniškai erdvei. Tačiau magijoje tiek gamtos dvasios, tiek šventieji „susitinka“ toje pačioje nekultūrinėje, bet krikščioniškoje erdvėje.

Nors svarbiausia užkalbėjimų paskirtis utilitarinė, vis dėlto jie gana meniškai tekstai. Be jau gausiais pavyzdžiais iliustruotų specifinių palyginių juose apstu stabilių įvaizdžių. Jų pasirinkimas priklauso nuo konkrečios užkalbėjimo paskirties. Pavyzdžiui, kai užkalbama, kad kas nors pamiltų, pageidaujama būseną lyginama su ugnimi, degimu, džiūvimu, minimos krosnys. Kai norima, kad asmenys negalėtų išsiskirti, vardijami realybės objektai, kurie vienas be kito nebūna (kūdikis be motinos, žuvis be vandens, paukštis be lizdo, žmogus be maisto). Užkalbant „dėl atšalimo“ dominuoja nesuderinamumą, negalimumą ką nors sujungti, šalčio išpūdį sukeltantys vaizdai (nesusieinantis kalnas su kalnu, nedraugaujantys katė ir šuo, ledas, kreipiamasi į ledo carą). Apsauginiuose tekstuose dominuoja tvoros, užraktai.

Būdinga, kad užkalbėjime minimo centrinio mitinio personažo svarbus požymis suteikiamas ir visam personažui ar jo aplinkai. Antai lydekos, kuri turi iškašti ligą geležiniais dantimis, metalinės ir kitos kūno dalys. Dar XX a. pradžioje užkalbėjimus tyrinėjęs N. Poznanskis pastebėjo tik užkalbėjimams būdingą to paties epiteto kartojimą tekste (jis naudojo terminą *skvoznoj epitet*). Epitetu pabrėžiamas svarbiausias, formulėje naudojamas objekto ar reiškinio požymis, kurio siekiama arba kurį norima pašalinti. Epiteto pasirinkimas taip pat priklauso nuo teksto paskirties. Pavyzdžiui, norint, kad kas nors „džiūtų“, kartojamas epitetas *sausas*: *prie to balto akmens stovi sausas medis, prie to sauso medžio stovi sausas vyras, kapoja sausą medį ir meta į ugnį*. Užkalbėjime dėl atšalimo kartojamas epitetas *ledinis*: *Šiaurės pusėje yra ledinė sala, ant ledinės salos stovi ledinė kamara, ledinės kamaros ledinės sienos, ledinės grindys ir sėdi pats ledinis caras*. Užkalbant kraują, dažnas epitetas *raudonas*, užkalbant tinimą – *tuščias*, nudegimą – *šlapias*. Esmės akcentavimui naudojama tautologija: *miręs numirėlis, mėlyna mėlynė* ir t.t.

Užkalbėjimo fonas taip pat suderintas su centrine figūra: lydeka gyvena po plokšte, po akmeniu, jūroje, stebuklingi paukščiai tupi medžiuose, vilkai gyvena plyname lauke, šventieji ir Dievas sėdi sostuose, būna bažnyčioje arba baltoje akmens pavėsinėje (*bel šater kamennyj*) ant auksinių iki dangaus kopėčių.

Kadangi būtina siekti universalumo (neaišku, kas pakenkė; nežinoma, iš kur gali ateiti norintis pakenkti), todėl užkalbėjimuose daug išskaičiavimų: išvardijami visi įmanomi kenkėjai, visos pasaulio šalys, iš visų pusių stovintys sargai ir kt. Juose gausu savitų laipsniavimų: vardijamos kūno dalys pradedant nuo vidinių baigiant išorinėmis, veiksmai skaidomi į at-

skirus „žingsnius“. Siekiant suteikti žodžiams ypatingą galią, išskaičiuojami keli vaizdiniai, keli palyginimai (pvz., lyginama ne su vienu, o su keliais kalnais). Tam pačiam tikslui pasitelkiami skaičiai. Tai savotiškos hiperbolės: minima ne viena tvora, o trys tvoros, trys liūdesiai, trejos devynerios spynos, treji devyneri sieksniai malkų, septyniasdešimt septynios ugninės krosnys. Hiperbolė kuriama, naudojant erdvines sąvokas: ugnis apima dangų ir žemę. Gana daug kartojimų, tarp jų – sinoniminiai kartojimai. Pavyzdžiui, liga įtikinėjama, kad žmogaus kūne jai *ne buvimas, ne gyvenimas, ne lengvumas*. Kartojami net kelių sakinių ilgumo fragmentai. Pavyzdžiui, pasakoma, kur padės šalinamą objektą ir koks bus jo poveikis aplinkai:

Я возьму ту тоску тоскучую, сухоту сохотучую, понесу через лозоревые дуга. От той тоски моей, сухоты моей дуга лозоревые затуманятся. Я возьму ту тоску тоскучую, сухоту сохотучую, понесу через синие моря. От той тоски моей, сухоты моей синие моря повысохнут. Я возьму ту тоску тоскучую, сухоту сохотучую, понесу через белые горы. От той тоски моей, сухоты моей белые горы почернеют.

(Aš paimsiu tą liūdesį liūdniausią, džiūvimą sausiausią, nešiu per mėlynas pievas. Nuo to mano liūdesio, mano džiūvimo mėlynos pievos migla apsiklos. Aš paimsiu tą liūdesį liūdniausią, džiūvimą sausiausią, nešiu per mėlynas jūras. Nuo to mano liūdesio, mano džiūvimo mėlynos jūros išdžius. Aš paimsiu tą liūdesį liūdniausią, džiūvimą sausiausią, nešiu per baltus kalnus. Nuo to mano liūdesio, mano džiūvimo balti kalnai pajuoduos.)

Pasitaiko pleonazmų, pvz., *devy golyje, bosyje, bespojasyje, prostovolosyje* (mergos nuogos, basos, nesusijuosusios, vienplaukės).

Neretai naudojama antitezė. Liga siunčiama ten, kur nėra žmonių (*į pelkes, į miškus, į gilius ežerus*), bet sakoma, kad toje nekultūrinėje erdvėje jai labai geros sąlygos (*ten lovos klevinės, pagalvės pūkinės, valgiai saldūs, gėrimai gardūs, ten gyvenimas, ten buvimas, ten lengvumas*).

Užkalbėjimų dauguma – monologai. Dialogo forma būdinga magiškiems tekstams, kurie nepriklauso prie slaptųjų žinių ir žinomi daugelio. Tokių jų statusą greičiausiai lėmė būtinybė tekstus sakyti garsiai t.y. iš dalies viešai.

Daugelyje tekstų aptinkama rimavimo atvejų. Nemažai tekstų užrašyti eiliuota forma, išryškinant žodžių galūnių sąskambius. Eiliuotuose užkalbėjimuose kartojimai primena anaforas:

*Išvaryk ligą į lauką,
Išvaryk ligą į jūrą,
Išvaryk ligą po akmeniui.*

Užkalbėjimai paprastai saugomi atmintyje ir atliekami bei perduodami kitam asmeniui žodžiu. Dabar pastebėta tendencija užsirašinėti tekstus. Profesionalai būrėjai juos gauna iš žinovų ar net iš tautosakos leidinių, išmoksta mintinai ir taria pašnibždomis (taip keliamas burtininko autoritetas).

Seminaro užduotis: išanalizuoti pasirinktų užkalbėjimų tekstų sandarą, pastebėti meniškumo pradus.

Pragmatinės paskirties naratyvų meniniai pradai

Ryškia pragmatinę paskirtį turi trijų žanrų naratyvai – mitai arba etiologinės sakmės, liaudies padavimai, mitologinės sakmės. Kalbėdami apie šių kūrinių meniškumą, tyrinėtojai juos lygina su pasakomis ir pabrėžia, kokių pasakoms būdingų meninių ypatumų nėra. Abejojama, ar pragmatinės paskirties naratyvai iš viso turi pastovius kanonus, ar juos galima priskirti meninės kūrybos sričiai. Pavyzdžiui, D.Lichačiovas taip apibūdino metraščiuose atsispindinčius padavimus: „Tai istoriniai apibendrinimai, kurie panašūs tai į pasakas, tai į legendas, net į istorines dainas“. B.Putilovas teigė, jog padavimai „užima tarpinę padėtį tarp meno ir nieko bendra su meniškumu neturinčių gaudų“. M.Liuti teigė, jog „sakmių tema nulemia pasakotojo nuotaiką, o abi – tema ir nuotaika – sąlygoja pasakojimo formą“. Iš tikrųjų šie kūriniai varijuoja dėsningai – ne daugiau negu kiti folkloro kūriniai. Tai skatina ieškoti specifinių jų formos bruožų.

Archajiškuose mituose ar vėlyvesnėse Europos tautų etiologinėse sakmėse aiškinama kosmoso ir kitų gamtos objektų bei jų ypatumų kilmė. Vie-

ni tyrinėtojai mitus laiko visuomenei naudingų žinių organizavimo ir saugojimo atmintyje forma, kiti pabrėžia jų ryšius su ritualais ir priešina su pasakomis. Antai J.Meletinskis pateikia tokią mitų ir pasakų priešpriešą:

	mitas	pasaka
1.	panašus į tiesą / laikomas tikrovišku	netikroviškas / fantastinis
2.	ritualinis	neritualinis
3.	sakralus	nesakralus
4.	konkretus fantazavimas	sąlygiškai poetiškas fantazavimas

Kūrinių turinio požiūriu mitai ir pasakos taip pat skiriasi:

	mitas	pasaka
1.	mitinis herojus	nemitinis herojus
2.	mitinis / priešistorinis laikas	nemitinis / pasakiškas laikas
3.	etiologizmo buvimas	etiologizmo nebuvimas / ornamentinis etiologizmas
4.	vaizduojamo objekto kolektyviškumas / kosmiškumas	vaizduojamo objekto individualumas

Kai teigiama, jog mituose vaizduojami „mitiniai herojai“, vadovaujasi požiūriu, kad šių kūrinių centrinės figūros yra dievai ar į juos panašios būtybės. Tokių herojų mituose iš tikrųjų yra: hiperbolizuotos ar ypatinga galia pasižymintys būtybės kuria visatą bei žemės reljefą. Dažnai jos susiduria tik su aplinka, kuri pasiduoja šių herojų poveikiui. Pavyzdžiui, Altajaus tuvų mite taip vaizduojamas pasaulio sutvėrimas:

Vieni sako, kad Sardakbanas atėjo iš šiaurės, o kiti sako, kad atėjo iš vakarų ir nuėjo į rytus. Sardakbanas sutvėrė pasaulį. Jis nešė sterblę žemes ir jas barstė. Taip atsirado pasaulis.

Okeanijos mituose Mauji užmeta meškerę ir iš vandens gelmių ištraukia salą. Taip atsiradusi žemė.

Taigi neaiškios prigimties herojus gyveno ar tik apsilankė ten, kur vėliau ėmė gyventi žmonės, ir sukūrė jiems gyvenimo sąlygas. Jo buvimo ar atėjimo metu pasaulis dar neegzistavo. Neaišku, kaip suderinti neegzistuojantį pasaulį ir herojaus egzistavimą, jo gebėjimą „ateiti“ ir „nueiti“, meškerioti ir pan. Ko gero tai ir yra vienas iš mitų herojų požymių: jie egzistuoja

jau tada, kai nėra net pasaulio. Biblijoje tai mėginama suderinti: sakoma, kad pradžioje buvę tik vandenys, o Dievo dvasia virš jų sklandžiusi.

Mitiniai personažai – ne tik antropomorfinės, bet ir zoomorfinės būtybės – susiduria su tam tikrais bruožais į juos panašiais kuriamosios veiklos mėgdžiotojais bei su pirmykščiais įvairių gėrybių saugotojais, iš kurių žmonės reikalingą daiktą tenka pagrobti ar išvilioti. Herojai būna ir dievai (pvz., Prometėjas), ir mitinių savybių turintys žmonės. Pavyzdžiui, Kaukazo tautų epe „Nartai“ įterptas siužetas apie tai, kad dievas kalvis Tlepšas ir kalvis nartas naudojosi vienu kūju, kurį permesdavo kits kitam labai toli. Kartą nartas paprašęs dievą Tlepšą kūjo, tas jį atsmogęs, bet nartas jo nebe gražinęs. Kūjį pagrobusio kalvio mitinė prigimtis aiškėja iš to, kad visi nartai yra laikomi realiai gyvenančių žmonių (kelių Kaukazo tautų) protėviais; be to, šiam nartui priskirta ypatinga jėga. Jis sugebėjo labai toli numesti kūjį; jo žirgo pėdomis laikomi kalnų šlaitų įdubimai.

Archajiškuose įvairių tautų mituose herojų vaidmenyje vaizduojami žmonės ir pažįstamų gyvūnų atstovai, kurie susiduria su mitine aplinka arba su ypatingą galią turinčiu personažu. Šis personažas juos paveikia teigiamai arba neigiamai – jie kuo nors paverčiami arba jiems suteikiamos tam tikros gyvenimo sąlygos bei požymiai. Pavyzdžiui, Okeanijoje pasakojama apie dvi moteris – darbščią ir tinginę. Jos buvo perkeltos į dangų ir davė pradžią žvaigždėms ar žvaigždynams. Darbščioji moteris Ochon virto vakarine žvaigžde, nes dieną ji neturėjo poilsio. Tinginė Mandi danguje ėmė dirbti. Jos darbo priemonės – lovį, kaušą vandeniui semti ir kauptuką – galima pastebėti tarp žvaigždžių. Jos papuošalai virto žvaigždėmis su uodegomis (kometomis). Šių herojų mitinė prigimtis reiškiamą tik išskyrimu iš kitų žmonių. Gyvūnų rūšių atstovų mitiškumas ir išskyrimas iš kitų kitoks – jų elgesys pasaulio kūrimo laikais buvo lemtingas visai rūšiai, sukėlė nepataisomas ir dabartyje stebimas teigiamas ar neigiamas pasekmes. Taigi sutikdami su J.Meletinskio teiginiu, jog mituose vaizduojami mitiniai herojai, turime prisiminti, kad pastebima nemaža mitinių požymių įvairovė: be herojų, jau egzistavusių tada, kai dar nebuvo pasaulio, aptinkama ir išskirtų žmonių ar gyvūnų, patyrusių aplinkos ar mitinio pasaulio tvarkytojo poveikį.

Nekelia abejonių, kad mitams ir etiologinėms sakmėms būdingas ypatingas vaizduojamų įvykių laikas ir jų paskirtį atspindintys etiologiniai motyvai, kurie teiginių forma išsakomi kūrinijų pabaigoje (teiginys suvokiamas kaip tam tikra papasakotų įvykių išvada) arba pradžioje (tokiais atve-

jais pasakojimas apie senų senovės įvykį pagrindžia bei iliustruoja pradžioje išsakytą teiginį).

Mitai, sakmės ir padavimai tradicijoje egzistuoja ir perduodami tiek siužetinių kūrinių, tiek nesiųžetinių teiginių forma. Nesiųžetinių teiginių ryški tik pažintinė paskirtis, dominuoja etiologiniai motyvai arba įsakmūs išpėjimai, kaip reikia elgtis ir kaip tam tikroje vietoje bei tam tikru laiku elgtis nedera. Daugelis teiginių yra tarsi glausta analogiško siužeto santrauka: perteikiama tik svarbi informacija. Pavyzdžiui, sakoma: *Kregždė parnešė iš pragaro ugnį, todėl jos negalima skriausti*. Žinomas ir siužetas, kuriame vaizduojama, kaip šis paukštis pragare pagrobė ugnį. Arba sakoma: *Milžinai buvo tokie dideli, kad iš savo pirštinių piliakalnius supildavo*. Analogišką informaciją perduodant labai glaustu siužetu, kalbama apie vieno milžino vienkartinį veiksma ir jo rezultata – konkretų kalna. Teiginyje liko tik savotiškas milžino galimybių palyginimas su įsivaizduojamomis galimybėmis, kurių reikia kalnams supilti. Tuo tarpu siužete vaizduojamas visiškai nereikšmingas milžino veiksma ir nurodomos jo pasekmės – didelis kalnas. Teiginiu primenama, kad šeštadieniais negalima ilgai verpti, nes gali ateiti į talką laumės ir net šeiminkės plaukus suverpti. Siužetiniame kūrinyje vaizduojama draudimą sulaužiusi moteris ir liūdnoa pasekmės arba parodoma, kaip ta moteris vis dėlto sugebėjo laumes išvaryti.

Nemažai teiginių neturi užfiksuotų siužetinių atitikmenų. Pavyzdžiui, sakoma: „Vilkmergė pavadinta nuo to, kad vilkas pavogė mergina“ ir pan. Čia galima įvertinti miesto vardo liaudies etimologijos įtikinamumą ar netikėtumą bei išradingumą, bet ne pasakymo meniškumą. Teiginių meniškumo ieškoti neverta; jie tegali sužadinti klausytojų vaizduotę. Deja, ne visi gali detalai įsivaizduoti personažą, „rekonstruoti“ įvykį ir pajusti jo nepaprastumą ar dramatiškumą. Taigi galima kalbėti tik apie daugiau ar mažiau išplėtotų siužetinių kūrinių meniškumo pradmenis.

„Edos“ mitų poetiką tyrinėjęs M. Steblin-Kamenskis (Steblyn-Kamenskij 1985) pirmiausia atkreipia dėmesį į objektų vaizdavimo būda, mitų erdvės bei laiko ypatumus. Viduramžių ir kitame archajiškame mene vyravo vadinamoji „atvirkštinė perspektyva“: objektas buvo vaizduojamas ne toks, koks jis atrodė jį stebinčiam menininkui, o toks, koks jis buvo pats savaime. Todėl menininkui nematomi objekto bruožai vaizduojami kaip matomi, objekto proporcijų santykiai ne tokie, kokius turėtų matyti menininkas, tačiau kokie turėtų būti, atsižvelgiant į objekto reikšmingumą. Menininkas tarsi atsiburia vaizduojamo objekto viduje, susilieja su juo, bet nestebi jo iš ša-

lies, savęs su objektu nesupriešina. Kai nėra objekto ir subjekto priešinio, reiškiamas vidujinis požiūris į erdvę ir į vaizduojamus objektus. Tuo tarpu tiesioginėje perspektyvoje objektas vaizduojamas ne toks, koks jis yra savaime, o toks, kokį mato menininkas.

Tą principą galima stebėti ir lietuvių padavimuose. Pavyzdžiui, kai sakoma, kad milžinai buvę tokie dideli, kad ant debesų kirvius pasikabin-davę, į aplinką žiūrėdavo iš vaizduojamų personažų pozicijų – parodoma, kaip jie galėjo elgtis joje. Arba sakoma: kai milžinai eidavo per girią, medžiai siekdavo tik jų kelius / medžiai jiems buvo kaip smilgos. Ir vėl tarsi milžinas žiūri į aplinką, o ne kas nors stebi milžiną; aplinka reikalinga tam, kad personažas būtų su ja palygintas ir taptų lengviau išivaizduojamas.

Dabartinis žmogus erdvę suvokia abstrakčiai; todėl ji begalinė, nenu-trūkstama ir vieninga. Tai išorinis požiūris į erdvę, kuriame pasireiškia mak-simali subjekto ir objekto opozicija. Tačiau jutiminiame suvokime erdvė ne-turi šių trijų atributų (begalybės, nenutrūkstamumo ir vieningumo). Taigi esama atotrūkio tarp mąstymu suvokiamos ir jutimiškai priimamos erdvės. Atrodo, kad mituose to atotrūkio nebuvo. „Edos“ mituose erdvė ob-jektyvi, tačiau ji nuolat skaidoma į gabalus; ji nebegalinė ir nevieninga (Steb-lin-Kamenskij 1985).

Mituose vaizduojama erdvės dalis – įvykio vieta, kieno nors buvimo vieta, t.y. vaizduojamos konkrečios erdvės dalys. „Edos“ mituose minimos vietos neorientuotos viso pasaulio, net tokių kosmoso dalių kaip žemė ir dangus, atžvilgiu. Pavyzdžiui, neaišku, kur yra Vigrid laukas. Tepasako-mas jo pavadinimas, apibūdinamas jo dydis ir išpėjama, kas ten atsitiks. Ne visai aišku, kur yra dievų buveinė. „Edoje“ ji nelokalizuojama, o XIII a. pradžios kūrinyje Snorri Sturlussono „Jaunesnėje Edoje“ ji tarsi danguje. Gali būti, kad tai jau krikščioniško požiūrio įtaka (Steb-lin-Kamenskij 1985).

„Edoje“ nėra termino, kuris reikštų „pasaulį“ / visatą. Terminas *Heimr* – tai buveinė, namai, gyvenamoji vieta (Snorri Sturlussono kūrinio pavadi-nimas *Heimskringla* verčiamas „Namų ratas“ ir „Žemės ratas“). Kai vartojama daugiskaita, tai reiškia kelis skirtingus pasaulius. Dar J.Grimas „Vokie-čių mitologijoje“ rašė, kad žodis „pasaulis“ tuo pačiu metu reikė buvimo vietą; todėl buvo įmanomi skirtingi pasauliai. Žemė, dangus, mėnuo yra skirtinguose pasauliuose (žmonių, dievų, milžinų). „Edos“ giesmėje „Viol-vos pranašystė“, kalbama apie devynis pasaulius. Sibiro tautų mitologiniuo-se siužetuose minimi trys pasauliai, kurie yra vienas virš kito. Į dievų pa-saulį „Edoje“ galima patekti per Bivriorst tiltą (vaivorykštę). Sibiro tautų

mituose į viršutinį pasaulį taip pat patenkama per vaivorykštę, o į žemutinį galima nusileisti, radus angą.

„Visi pasauliai“ reiškia erdvės gabalų sumą. „Freiras, sėdėdamas soste, žvelgė į visus pasaulius“ arba šviesa / garsas sklinda visuose pasauliuose. Vėlesniuose variantuose „pasauliai“ keičiami karalystėmis. „Kitas pasaulis“ nesupriešintas su realiuoju. Visi pasauliai vienodai realūs.

Pasaulio kūrimas – tai ne vieningo pasaulio, o jo dalių – žemės, dangaus, uolų, jūros, debesų – atsiradimas. Iš tikrųjų kalbama ne apie nesančio kūrimą, o apie jau esamo keitimą. Milžino Imiro kūnas buvo paverstas žeme, kaulai – uolomis, kaukolė – dangumi, kraujas – jūra, plaukai – medžiais, blakstienos – Midgardu, smegenys – debesimis. Tačiau ir pats Imiras atsirado iš Elivagaro upių nuodingų lašų, o lašai atsirado iš šerkšno, kuris padengė ledą ir t.t.

Pradinė erdvės tuštuma „Edoje“ ir kituose mituose neišmanoma. „Edoje“ Žemė kuriama ją iškeliant:

*Dar žemės nebuvo
Ir skliauto dangaus,
Žiojėjo kiaurymė –
Žolė neaugo,
Kol Boro sūnūs,
Midgardo kūrėjai,
Pačios nuostabiausios
Žemės neiškėlė.
Saulė pietinė
Akmenis apšvietė,
Žemėje augo
Žaliosios žolės.*

Polinezijos mitų herojus Mauji sužvejoja salas; lietuvių velnias neria į marių gilumą ir panagėse išneša smilčių. Darbo įrankiai (sietelis, ratai) atsiduria danguje ir tampa žvaigždėmis ar žvaigždynais. Žemės iškėlimas iš vandens ar dangaus kūnų įmetimas į dangų suprantami kaip vietos paskyrimas: „Edoje“ teigiama, jog pasaulio kūrimo laikais:

*Saulė nežinojo,
Kur jos namai.
Žvaigždės nenumanė,
Kur joms žibėti.*

*Mėnuo nesuprato
Savo jėgos.*

Pasaulio sutapatinimas su antropomorfinės būtybės kūnu – tai pasaulio vienovės suvokimas ir priartėjimas prie erdvės nenutrūkstamumo suvokimo. Tuo pačiu tai vidujinio požiūrio į erdvę apraiška, t.y. nėra žmogaus ir ji supančios erdvės, mikrokosmo ir makrokosmo opozicijos.

„Edos“ pasaulis mažas ir ankštas. Jis visas matomas nuo Asgarde esančio Chrugskjalvio sosto. Odino varnai jį apskrenda per dieną / per devynias naktis ir grįžta pusryčiams. Šviesa nuo rankų pasiekia visus pasaulius. Visas pasaulis telpa po uosio Igdrasil šakomis; lašai nuo šakų – tai žemės rasa. Dangus taip pat „žemė“, nes juo šuoliuoja žirgai, jame yra įvairūs būtai. Dangus ir žemė yra ne greta: žemės vidurys yra ir dangaus vidurys. Dangus virš žemės, nes asai Bivriost tiltu užvažiuoja ten iš žemės. Dangus yra greta jūros, kuri yra kalnų priešybė. Į pietus nuo „mūsų“ dangaus yra dar kitas ir trečias dangus. Taigi ir dangus ne vieningas ir ne vienas. Prisiminkime ir lietuvių posakį „Jaučiuosi kaip devintame danguje“; rusai sako „septintame danguje“.

Vidujinis požiūris į erdvę pasireiškia ir tuo, kad, kai kalbama apie buvimo vietą, ji yra arba pasaulio centre, arba pakraštyje. Tai kokybinis, emocionalus vertinimas. Kas gera – centre, kas bloga – pakraščiuose. Ar tik ne tokio mąstymo reliktas yra lietuvių dainų formulė *vidury dvaro* žydi grūšėlė / panos tanciavoja arba *vidury lauko* antinėlis plauko ir kt.? Pasaulio centre yra Midgardas („vidurinis kiemas“) – žmonių buveinė. Sibiro tautų mituose žmonių gyvenamoji erdvė taip pat yra *vidurinis pasaulis*. „Edos“ mituose pavojinga žmonėms erdvė – ne tik pakraščiai, bet ir rytai arba šiaurė. Tik Surtas ateisias iš pietų, kai būsianti pasaulio pabaiga.

Mito fantastiniai elementai – tai savitai suderinti tikrovės elementai. Fantastinės būtybės sudarytos iš žmonių ir gyvūnų kūno dalių, tačiau ryšiai tarp jų priklauso nuo žmonių suvokimo, o ne nuo žmogaus padėties išorinės tikrovės atžvilgiu.

Epe erdvės suvokimas kitoks, negu mituose. „Edos“ giesmėse nėra pasaulio vidurio, o pakraščiai nesusiję su kokybine charakteristika. Pietūs – tai šalys, kurios yra į pietus nuo Skandinavijos. Vidujinis požiūris virto išoriniu, o mitinė erdvė – epine (Steblyn-Kamenskij 1985).

Laiko suvokimas mituose iš dalies remiasi erdvės suvokimu; orientacija laike susijusi su orientacija erdvėje. Dabartinis žmogus suvokia laiką

kaip abstrakciją ir tuo pačiu – laiko atkarpas regimuose, t.y. erdvės, vaizdiniuose. „Edos“ mituose galimas materializuotas laikas. Tai likimo siūlas, kurį verpia normos, arba senstantys dievai ragauja Idun obuolių. Nėra laiko kaip abstraktaus proceso suvokimo. „Edos“ mituose laikas nutrūkstantis, ne begalinis, ne vientisas ir grįžtamas. Kai mituose vartojamas esamasis, būtasis ar būsimasis laikas, nėra būtojo ir būsimąjo opozicijos esamajam. Perėjimas nuo būtojo į būsimąjį laiką vargu ar buvo suvokiamas kaip šuolis: praeitis ir ateitis vienodai realios (Steblyn-Kamenskij 1985).

Įvykiai seka vienas kitą tik tada, kai pirmasis yra antrojo prielaida, o ne vienas vyko anksčiau už kitą. Kai nėra priežastinio ryšio, neaišku, kuris įvykis senesnis. Taip būna net tada, kai pasakojama apie tą patį personažą. Pavyzdžiui, neaišku, ar Toras anksčiau vyko pas milžiną Heisredą, ar kovėsi su milžinu Chrungniru. Nei vienas mitas nepasakoja personažo biografijos. Tai gyvenimo atkarpos, kurios neaiškiai orientuotos viena kitos atžvilgiu. Gyvenimas – tai ne judėjimas nuo gimimo iki miries, o kažkas pastovaus. Dievas Odinas visada senis, Magni – visada vaikas. Pasakojimai apie tą patį personažą nebūtinai dėstomi logiška seka. Pavyzdžiui, Imiras pirma virsta žeme, o paskui pasakojama apie jo atsiradimą, pirma Toras atlieka žygį, kuriame naudoja savo kūjį, o paskui pasakojama apie kūjo atsiradimą (Steblyn-Kamenskij 1985).

Pasaulio sutvėrimas – tai laiko kūrimas, laiko pradžia. Dievai pavadiną naktį, dieną, rytą, kad galima būtų skaičiuoti / matuoti laiką. Dievai sugalvojo mėnulio atmainas, kad laikui būtų duotas matas. Nuo tada, kai dievai pritvirtino prie pasaulio prarajos žiežirbas, skaičiuojamos dienos ir metai. Vėliau laikas tampa cikliškas, t.y. nenutrūkstantis, tačiau jo pradžia – tai dievų veiklos rezultatas. Mituose laikas egzistuoja tik todėl, kad kažkas vyksta. Jei nieko nevyksta, nėra ir laiko. Laikas matuojamas įvykiais: „Edos“ mituose minimi audrų, vilkų, kardų ir nusikaltėlių laikai (Steblyn-Kamenskij 1985). Palyginkime – Sibiro tautų naratyvai vadinami „kūrimo laiko žinios“ ir „kivirčų laiko žinios“ arba „labai seni laikai, kai žemė pradėjo atsirasti“ ir „karų ir žemės apgyvendinimo laikai“, arba „laikai, kai gyveno didysis varnas / didysis varnas ir jo žmonės / kai gyveno pats save sukūręs kūrėjo tėvas“. Polinezijos mituose minimi sapnų laikai, lietuvių etiologinėse sakinėse – pasaulio pradžia / kai dar nieko nebuvo.

Ateities suvokimas mituose vis dėlto prieštaringas. Laikas turi baigtį, nes bus pasaulio baigtis. Tačiau „Edoje“ sakoma, kad žemė kelsis iš jūros, vėl žalia, skris erelis, visi vėl bus gyvi. Tai laiko cikliškumo suvokimas.

Laiko grįžtamumas remiasi gamtos ciklų stebėjimais. Kartu tai rodo, jog nėra praeities ir ateities opozicijos.

Pragmatinės paskirties naratyvų siužetai labai paprasti: dažniausiai juos sudaro vienas elementarus siužetas. Kadangi bet kurio žanro elementarų siužetą sudaro trys būtini struktūros elementai (pradinė situacija, herojaus akcija ir rezultatas), pagal šių elementų pobūdį galima išskirti pragmatinės paskirties naratyvų modelius.

Paties paprasčiausio modelio, naudojamo kuriant mitus, etiologines sakmes ir padavimus, trys išvardinti siužetų struktūros elementai tokie: pradinė situacija – nereikšmingas herojaus veiksmas – reikšmingas rezultatas. Nartas Sosruko joja ant savo žirgo. Žirgas atsiremia į kalnų uolą – joje lieka įdubimas. Milžinas eina per smėlėtą žemę. Milžino klumpės pribyra smėlio. Jis iškrato iš klumpių smėlį – atsiranda konkretus didelis kalnas. Alpa myšas medžioja kalnuose. Jis paleidžia strėlę į žvėrį – pataiko į kalną ir perskelia jį pusiau.

Atkreipkime dėmesį, kad pateiktuose padavimuose ir mitologinių epų fragmentuose ryškus veiksmo ir jo rezultato neatitikimas. Jis susijęs su vaizduojamo herojaus išskirtinumu – jo nepaprastu didumu ir jėga.

Etiologinėse sakmėse ir mituose akcentuojamas mitinio herojaus kūno dalių ar išskyrų iš kūno gebėjimas virsti kuo kitu. Dievas kažkur eina. Jis nusispjauna – iš spjaudalo atsiranda žmogus.

Antras siužeto modelis taip pat būdingas mitams ir padavimams, kuriuose vaizduojami ypatinga jėga pasižymintys herojai. Siužetų struktūriniai elementai tokie: pradinė situacija – susidūrimas su nenumatyta kliūtimi sąmoningai siekiant tikslo – netikėtas rezultatas. Velnias nori užtvenkti Nemuną. Jis neša akmenį, bet maišas praplyšta – akmuo iškrenta pirma laiko.

Pažymėtina, kad atsitiktinę nesėkmę patyrę mitų ir padavimų herojai net nemėgina tęsti pradėto darbo ir sumanymo vykdyti. Akivaizdu, kad sumanymas ką nors nuveikti yra tik veiksmo motyvacija. Svarbiausias elementas – staiga atsiskleidžiantis herojaus neapdairumas, nes jis nenumatė galimos kliūties. Nesėkmės priežastis buitiška ir menka (suplyšęs maišas / prijuostė), o rezultatas reikšmingas – atsiranda nemaža kalva, didelis akmuo ir pan. Pagal panašų modelį sukurta sakmių ir į jas panašių padavimų, kuriuose pasakojama apie herojų-žmonių pastangas gauti gėrybių arba išvaduoti kenčiančius, kitame pasaulyje atsidūrusius žmones. Pavyzdžiui, žmogus žino, kad lobis bus perkeliamas į kitą vietą. Jį galima paimti sušėrus pirmajam gyvūnui ar žmogui. Pirmasis eina pavojingas žvėris arba

važiuoja aukštas valdininkas, ir žmogus nedrįsta jam šerti, o šeria paskutiniam nepavojingam gyvūnui arba žemos padėties žmogui – lobis dingsta, o žmogaus rankose lieka tik katilo ąsa. Arba žmogui pasakyta, kad nugrimzdusį dvarą išvaduotų, jeigu kunigas ant kalno atlaikytų mišias, bet nieko nepamirštų atsinešti, kas mišioms reikalinga. Vadavimo sąlyga vykdoma, tačiau baigiantis mišioms paaiškėja, kad trūksta žnyplių žvakėms gesinti. Dvaras neišvaduojamas.

Daugelyje mitų, sakmių bei padavimų siužetų vaizduojami netikėti įvykiai, kurių priežastis – spontaniškas, neapgalvotas herojaus poelgis. Kurmis neina kelių taisyti ir pasako, kad jam kelių nereikės. Dievas į tai atsako, kad jis keliais ir nevaikšiotų. Moterys uogauja, o į Dievo klausimą atsako varliaujančios. Dievas atsako: „Tai ir varliaukit!“ Moterys pavirsta gandrais. Moteris prasitaria: „Kad nors laumės padėtų verpti“. Laumės ateina, bet iškyla pavojus moters gyvybei. Žmogus šaukia vardu jautį ir netyčia paveikia debesies pavidalu atėjusį ežerą – šis nukrenta. Įvykio priežastis – herojus atlieka lemtinę veiksmą, nenumanydamas apie galimas jo pasekmes arba užmiršęs apie veiksmo pavojingumą. Pastarieji siužetai sukurti pagal modelį: pradinė situacija (ji gali būti buitinė, nereikšminga arba žmogus stebi gamtoje vykstančias jam nesuprantamas permainas) – spontaniškas nereikšmingas herojaus veiksmas – netikėtas reikšmingas rezultatas.

Nenumatytų herojų veiksmų pasekmių mitų ir sakmių siužetuose gana daug. Todėl šių naratyvų herojai gana dažnai patiria nesėkmes – įgauna neigiamą savybę, blogas gyvenimo sąlygas, atsiduria pavojuje, netgi žūsta. Šiek tiek mažiau atvejų, kai herojų veiksmų pasekmės dėsningos. Herojai nepaklauso mitinių jėgų išpėjimų ir atsisako veikti arba atlieka draudžiamą veiksmą (pvz., žmonės išpėjami apie greitai išsiliesiantį ežerą arba netrukus nugrimsiantį dvarą, bet išpėjimo nepaiso; Orfėjui liepiama neatsigręžti, nes tik taip jis galės išvesti Euridikę iš mirusiųjų pasaulio, bet jis atsigręžia). Herojai išsigelbsti, kai vykdo paslaptinę jėgų nurodymus (pvz., žmonės paklauso paslaptinio balso, pasišalina iš pavojingos vietos ir lieka gyvi). Pastarąjį siužeto modelį sudaro: pradinė situacija – herojus skatinamas veikti – herojus elgiasi priešingai, negu skatinamas / elgiasi pagal skatinimą – herojui svarbus rezultatas.

Mitams bei daliai padavimų būdingas ir siužeto modelis, kuriame vaizduojama herojaus – ypatinga jėga pasižyminčios mitinės būtybės – ar žmonių kolektyvo tikslinga veikla, pasibaigianti numatytu rezultatu. Pavyzdžiui, tuvų mite sakoma: kai susirgo Sardagbano motina, Sardagbanas nu-

vyko prie šventųjų šaltinių ties Chemdu upės ištakomis ir pasuko vandenį ten, kur gyveno jo motina. Taip pasikeitė Chemdu upės vaga. Lietuvių padavimuose sakoma, jog žmonėms reikia supilti kalną. Jie pila kalną kepurėmis / sterblėmis ir jį supila. Žmonės nori, kad statoma pilis būtų tvirta; jie paaukoja gyvą žmogų – pilis iš tikrųjų tebestovi / tebėra tik ta siena, kur paaukotas žmogus.

Kai kūriniuose esama etiologinių motyvų, praeities fantastinių įvykių rezultatai apčiuopiami ir regimi tikrovėje. Tai reikšmingi reljefo objektai, gyvūnų požymiai, žmonių sukurti paminklai. Tikrovėje egzistuojantys objektai tarsi patvirtina praeities įvykio įtikinamumą. Mitologinėse sakmėse tokių „daiktinių“ įvykio liudijimų nepateikiama; todėl ieškoma kitų būdų įvykio tikroviškumui patvirtinti: nurodoma konkreti veiksmo vieta, minimas įvykyje neva dalyvavusio žmogaus užsiėmimas, net jo pavardė.

Elementaraus siužeto komponentus sieja vieninga vieta ir dažniausiai nepertraukiamas laikas. Laikas pertraukiamas, kai kūrinyje vaizduojami du tarpusavyje susiję įvykiai. Tuomet jaučiamas tam tikras dramatinės įtampos sumažėjimas. Tai ypač ryšku padavimuose, kuriuose vaizduojama tam tikram laikui atidėta bausmė. Žmogus girdi nuosprendį, kad jam bus atkeršyta po penkiasdešimties ar šimto metų, bet jis gyvena nepaprastai sėkmingai: jo namuose net adata nedingsta, višta kiaušinio nepameta. Tačiau įtampos sumažėjimas apgaulingas, nes nieko nedaroma bausmei išvengti. Suėjus žadėtam terminui, bausmė įvykdoma.

Daliai padavimų būdinga išėsta pabaiga: parodoma, kaip įvykio liudininkai įsitikina, kad viskas būtent taip atsitiko. Todėl liudininkai turi grįžti į įvykio vietą: ten jie arba pamiršta kokį nors svarbų daiktą, arba nori tęsti savo darbą. Daiktas randamas; pastebimi ir prieš įvykį dirbtų darbų rezultatai (pvz., naujame ežere plaukioja stalelis, ant kurio guli kunigo maldaknygė arba vandenyje plaukioja prieš ežero atėjimą žmonių tvarkyto šieno kupetos). Taip įrodoma, kad ežeras atsirado tikrai toje vietoje, kur nakvojo ir buvo stebuklingo balso išgelbėtas kunigas, kur žmonės ramiai grėbė šieną. Taip ypač pabrėžiamas padavimo tikroviškumas.

Kai vietose, kur kadaise nugrimzdo dvaras ar bažnyčia, vyksta nelabai senų laikų įvykiai, kurie bet kada ir bet kam gali pasikartoti, pastebima išėsta, dviguba įžanga: pirmiausia pasakoma apie vietos ypatingumą (pvz., *Dvaras nugrimzdes yra toj Negarboj*), o paskui aprašoma nepaprasto įvykio pradinė situacija – buitinis žmogaus atėjimo į nepaprastą vietą tikslas. Pavyzdžiui:

*Išėjo kadai miestas Aigradas. Atėjo žmona prie šulnelio,
atsiklaupė gerti. Žiūri – spyna <...>.*

Primenant seną įvykį, supažindinama su vieta, išpėjama, kad ten gali vykti keisti dalykai. Taip klausytojas geriau supranta įvykio esmę.

Padavimų ir sakmių siužete tarsi kopijuojama įvykio eiga; neužbėgama už akių ir neatsilieka. Padavimuose ir sakmėse vaizduojama tik tai, kas susiję su įvykiu; nereikšmingos detalės, vėlesnė objekto istorija kūrinio nedomina. Personažai pristatomi tik tada, kai jie dalyvauja įvykyje. Pasakojama, ką veikė žmonės, kai juos užklupo netikėtas gamtos pasikeitimas ar įvyko susidūrimas su mitine būtybe, bet labai nedaug pasakoma apie pačius žmones (pasitenkinama pasakymu, kad tai buvo bernas, mergaitė, artojas, kalvis, prekeivis ir pan.).

Siužetiniuose kūrinuose mitiniai personažai irgi vaizduojami tik tiek, kiek jie dalyvauja įvykyje. Juos apibūdina veiksmai, o ne atsietos nuo veiklos charakteristikos. Pastarosios dažnesnės nesiužetiniuose teiginiuose ir tuose siužetuose, kuriuose žmogus stebi mitinio pasaulio apraiškas ir daro išvadą, kokį mitinį personažą jis sutiko. Išvados priklauso nuo kūrinio atlikimo meto tradicijos būklės ir net nuo pateikėjo individualios nuomonės bei užrašytojo naudojamų metodikos (pvz., ar jis nenaudojo sufleruojančių bei provokuojančių klausimų).

Pragmatinės paskirties naratyvai dažniausiai yra labai dinamiški ir lakoniški. Vis dėlto retkarčiais pasitaiko trigubas epizodo kartojimas. Pasakose ši kompozicinė priemonė sulėtina pasakojimą, padeda parodyti herojaus dvejimą, jo vidinę kovą prieš atliekant neleistiną veiksma. Tuo tarpu padavimuose kartojant epizodą įtampa auga, sukuriamas situacijos dramtizmas. Kartojant išpėjimą apie nelaimę, parodoma, kad net įvykio liudininkai tuo nenorėjo tikėti. Taip pabrėžiamas pasakojimo tikroviškumas.

Buitinės detalės, kurios siejamos su įvykiu ir sudaro jo foną, nepadedą įvykio datuoti. Jos irgi naudojamos tam, kad pasakojimas būtų įtikinamesnis. Mėgstama ne detalčiai aprašinėti personažus ar veiksmo aplinkybes, o nurodyti kokią nors iškalbingą detalę. Pavyzdžiui, pakanka pasakyti, kad vandenyje girdimi varpų garsai ar žmonių malda, kad iškiltų ten gyvenančių ir kenčiančių žmonių vaizdas. Personažų vidinę būklę kartais atskleidžia jų pasakyti žodžiai, dejonė, po laiko žmogaus prisimintos įvykio aplinkybės ir kt.

Etiologinės sakmės, mitai ir padavimai dažniausiai pasakojami trečiuoju asmeniu, mitologinės sakmės – ir trečiuoju, ir pirmuoju asmeniu. Visuose kūrinuose labai reta epitetų ir kitų meninės raiškos priemonių. Dažnai išsakomas pateikėjų požiūris į kūrinių turinį. Pastaraisiais laikais dažnėja skeptiškų komentarų, kurie gerokai prieštarauja kūrinuose esančioms tradicinėms priemonėms, turinčioms pabrėžti įvykio tikroviškumą.

Seminaro užduotis: išanalizuoti pasirinktą etiologinę sakmę, mitologinę sakmę ir padavimą; surasti tekstuose meniškumo pradmenų.

Pasakų poetikos bruožai

Tyrinėtojai pasakas apibūdina kaip žodinius pasakojimus, sekamus pramogos tikslais. Jų turinį sudaro buitine prasme ypatingi (fantastiniai, stebuklingi ar gyvenimiški) įvykiai. Jos pasižymi specifiniais kompozicijos ir stiliaus bruožais. Dalis tyrinėtojų akcentuoja tai, jog pasakos nuo kitų liaudies prozos kūrinių skiriasi sąmoninga nuostata, jog pasakojama apie netikroviškus dalykus. Tyrinėtojai pastebi pasakų auklėjamąją paskirtį. V.Proppas sutinka, kad pasakos gali turėti auklėjamąsias reikšmes, tačiau kategoriškai nesutinka su teiginiu, jog pasakos didaktiniais tikslais ir buvo kuriamos. V.Proppas nepateikia tokio nusistatymo argumentų; gali būti, kad požiūris susijęs su jo manymu, jog pasakos struktūros požiūriu yra vieningos, taigi stabilios (tarsi tokios pačios buvo ir užrašymo metu, ir senų senovėje).

Pasakos pačių pasakotojų ir klausytojų suvokiamos kaip meno kūriniai; jose esantys pamokymai taip pat yra pastebimi. Elgesio taisyklių iliustravimas akivaizdžiai matomas tik tada, kai sudėtingų siužetų pasakose išskiriami elementarūs siužetai. Galima manyti, kad didaktinio pobūdžio pasakose ir gimininguose naratyvuose (parabolėse) didaktinė paskirtis išsaugota būtent todėl, kad nebuvo sukurti sudėtingi siužetai; ar atvirkščiai – siužetų paprastos struktūros beveik nekito todėl, kad kūriniai buvo orientuoti į didaktinius tikslus.

Pasakų fantastiškumas. Pasakas nuo įvairių kasdieninių įvykių atpasakojimų skiria turinio ypatingumas: priklausomai nuo žanro, jose vaizduojami tikrovėje neįmanomi arba įmanomi, bet labai reti įvykiai. Pasakų apie gyvūnus fantastiškumas paremtas gyvūnų sužmoginimu. Stebuklinėse pasakose krenta į akis ne tik gyvūnų bei kitų gamtos objektų (saulės, vėjo) antropomorfizavimas, idealūs tikrovėje neįmanomi daiktai, bet ir ypatingi herojų sugebėjimai, mokėjimas naudotis magiškomis priemonėmis. Pasakų apie gyvūnus ir dalies stebuklinių pasakų fantastinių elementų kilmė siejama su totemistinėmis pažiūromis: žmogaus nuskriaustas neliečiamas gyvūnas meška ateina reikalauti savo kojos ir nužudo senius, stebuklinėse pasakose vaizduojamos vedybos su toteminiu gyvūnu meška, toteminio gyvūno nužudymas ir jo sūnaus ypatingi žygiai; toteminiai gyvūnai kaip išbandytojai sprendžia, ar herojai gali gauti genties nario teises, t.y. teises gyventi / grįžti į gentį. Daugelio tautų pasakose atsispindi karvės kultas. Pavyzdžiui, Dagestano tautų pasakose našlaitė atiduoda karvei pasūdytą duoną, o pati minta sviestu ir medumi nuo karvės ragų. Karvė būna mirusios motinos palikimas arba pati motina paversta karve. Į žemę užkasti karvės kaulai ar jos žarnose rasti daiktai virsta puikiais rūbais ar kitais idealiais daiktais, kurie padeda našlaitei susirasti jaunikį.

Idealūs daiktai atspindi žmonių svajones apie gyvenimo palengvinimą; tikrovė daugeliu atvejų vežasi pasakų fantastiką, nors prie jos galima tik šiek tiek artėti, bet idealo pasivyti neįmanoma. Idealūs daiktai turi dar vieną paskirtį: nesunku pastebėti, kad juos gauna ir naudoja tik tie herojai, kurie elgiasi teisingai; daiktai laikinai prarandami ir patenka antipodų žinion, kai herojai pasielgia neteisingai. Taigi galima prielaida, kad stebuklinėse pasakose kuriamas pasaulis, kuriame neribotas galimybes gali gauti tie herojai, kurie moka taikyti elgesio su svetimaisiais taisykles. Tai dar vienas teisingo elgesio propagavimo būdas.

Stebuklinių pasakų fantastika suvokiama sąlygiškai kaip neatsiejama to pasaulio dalis. Paprastai nei pateikėjai, nei klausytojai nekelia klausimo, ar taip galėjo būti, ar galimi tokie daiktai, pagalbininkai ir kt. Kituose pasakų žanruose nėra nei stebuklingų daiktų, nei sužmogintų gyvūnų - herojų pagalbininkų, nėra ir vedybų su gyvūnais. Buitinėse pasakose galima rasti net tam tikrą priešpriešą šiam fantastikos klodui. Kai herojus įtikina antipodą, kad jis turi stebuklingą puodą, kuris pats verda, arklį, kuris beria pinigus, lazda, kuri prikelia iš numirusiųjų, teisybę pasakantį paukštį ar

oda, kepurę „už viską sumokėta“, kai sako, kad ponios kiaulė yra jo žmonos sesuo ir teigia norįs ją pakviesti į vestuves, jis naudojasi antipodo mąstymo stereotipais (pvz., ponai savo baudžiauninkus lygino su kiaulėmis), patiklumu arba griebiasi įvairių gudrybių. Stebuklinėse ir buitinėse pasakose priešingomis prasmėmis naudojami įvairūs įvaizdžiai. Pavyzdžiui, stebuklinėje pasakoje trečias brolis gauna užduotį pagauti mariose gyvenančius žirgus ir ją įvykdo, o buitinėje pasakoje kvailiu laikomas brolis gudriai pasisavina prekeivio žirgus, o broliams sako, kad juos radęs vandenyje, kai buvęs nuskandintas. Stebuklinėse pasakose vaizduojami ypatingai stiprūs herojai, o buitinėje stipruoliu laikomas kareivis, kuris vienu kirčiu užmuša daugusių ir prie kepurės prisega užrašą „Vienu kirčiu šimtas dūšių“. Ypatingos jėgos imitacijos ypač įvairios vadinamosiose pasakose apie kvailą velnią. Stebuklinėje pasakoje tikras stipruolis meta aukštyn nepaprastai sunkią lazda ir, kol ši nukrenta, suskumba pavalgyti pietus. Jėgą imituojantis herojus meta aukštyn paukščiuką ir patikliam antipodui sako, kad akmuo nuskriejęs taip aukštai, jog ir nebenukrisiąs. Tikras stipruolis išrauna ažuolą prie kurio buvo pririštas, ir medžiu nešinas pareina namo, o mistifikatorius juosia virve daug medžių ir sako visus juos malkoms parnešiąs. Patikėjęs herojaus mistifikacija antipodas demonstruoja kvailumą.

Parabolėse, novelinėse ir buitinėse pasakose vaizduojami tarsi gyvenimiški personažų santykiai, tačiau ir tos pasakos fantastiškos. Novelinių pasakų siužetuose daug neįtikėtinų laimingų sutapimų, lėmimų, pranašysčių ar sapnų išsipildymų. Personažas mėgina išvengti mirties, pažeminimo, nepageidaujamos žmonos ar įpėdinio, bet stengdamasis pašalinti lėmimo išsipildymo sąlygas jas ir sudaro. Parabolės prasideda herojaus elgesio, jo pažado ar jausmų reiškimo būdo neteisingu vertinimu, bet gyvenimo partirtis arba herojaus specialiai sukurta situacija priverčia antipodą pakeisti vertinimą. Neretai tik klausytojai gali spręsti apie tai, koks teisybės buvo herojus. Buitinėse pasakose veiksmas nenukeliamas nei į tolimesnę šalį, nei į senovę. Jose vaizduojami socialiniai konfliktai bei konfliktai dėl neadekvataus tikrovės vertinimo (susiduria „normalūs“ žmonės ir kvailiai). Socialinių konfliktų baigtis priešinga negu realybėje, o aplinkos vertinimų neadekvatumas hiperbolizuotas iki grotesko ar absurdo – dėl šių ypatumų buitinės pasakos taip pat yra fantastiniai kūriniai; jose realybė sąmoningai iškreipta.

Tyrinėtojai kartais ieško buitinių pasakų vaizdinių ištakų. J. Judinas personažų veiksmus mėgino gretinti su papročiais ir teigė, jog pasakose

papročiai paneigiami arba išjuokiami. Pavyzdžiui, siužetą, kuriame juokdarys pakeičia nuotaką, o vėliau pabėga, pririšęs vietoj savęs ožką, J. Judinas lygina su kalėdotojų apeiga „ožkos“ vedžiojimu; kiaulės į vestuves kvietimą – su dainomis, kuriose vestuviniškai pajuokiami, jog jie atvažiavę, kiaulę pasikinkę, su Kalėdų papročiu valgyti „kesaretinį“ paršą, su Užgavėnių karnavalo dalyvių jojimu ant kiaulės. Net siužetas, kuriame vyras parnešamas namo maiše ir taip įsitikina žmonos neištikimybe, lyginamas su namų lankytojų per kalendorines šventes nešiojamu maišu dovanoms rinkti. Pasaka apie susuktą į šiaudų kūlį žmoną gretinama su apeiginiu pasakutinio pėdo nešimu į namus.

Nesunku pastebėti, jog tyrinėtojas gretina išoriškai panašias pasakų ir papročių detales, neatsižvelgia į jų skirtingą prasmę pasakų ar apeigų kontekste. Jis nepateikia rimtesnių argumentų, kurie patvirtintų papročių parodijavimą pasakose. Papročių bei tikėjimų parodijavimo faktų iš tikrųjų esama anekdotuose, bet tai matyti iš konteksto. Pavyzdžiui, juokiamasi iš tikėjimo, kad vilką sutikti – laimė, kad galima prisivilioti vaikus, prisirišus po sijonu „šerdesninką“, kad galima išburti derlių brazdant krūmuose ir kalbant, kad derlius brazda ir pan.

Melų pasakose fantastika išvystyta iki absurdo, kai herojai atlieka net fantastiniame pasaulyje neįmanomus veiksmus, nes jie prieštarauja objektyviems dėsniams. Pavyzdžiui, žmogus leidžiasi iš dangaus. Pritrūkęs virvės, jis virvę iš viršaus nupjauna, o apačioje priduria. Taigi nepaisoma sąlygos, kad viršuje virvė turi būti pritvirtinta. Arba pasakų herojai atlieka veiksmus, kurie neįmanomi, prieš tai neatlikus kitų veiksmų. Pavyzdžiui, žmogus įklimpęs į pelkę ir negali išsivaduoti. Jis pareina namo, atsineša kastuvą ir išsikasa. Herojus negali išlįsti iš drevės. Jis atsineša kirvį ir iškersta drevėje skylę. Kartais atrodo, kad šios pasakos irgi yra tam tikra priešprieša stebuklinėms pasakoms.

Pasakų struktūros. Skirtingų pasakų žanrų santykio su tikrove nevienodumai be abejo turi lemti ir skirtingas siužetų struktūras bei kitas poetikos ypatybes. Kaip minėjome, didaktinės paskirties pasakoms būdingos paprastos siužetų struktūros arba laisvi elementariųjų siužetų junginiai. Mozaiškumas, ES sekos laisvumas būdingas ir daugumai pasakų apie kvailą velnią, ir daliai buitinių pasakų. Galima aptikti tik kelis šių žanrų sudėtingus siužetus, kurių varijuojantys ir skirtingas sekas sudarantys ES tam tikro įrėminimo ar vieno ES jungiami į užbaigtą gana darnų kūrinį. Stebukli-

nių pasakų siužetų struktūros logiškos ir dėsningai kintančios; dominuoja jų sudėtingi siužetai. Novelinių pasakų siužetuose aptinkami stebuklinėse pasakose pastebėti dėsningumai, tačiau čia atsiranda individualiai kūrybai būdingų silpniau ar dirbtinai sujungtų grandžių (tai ypač būdinga sudėtingiems siužetams, kuriuose vaizduojamos herojų kelionės į tolimus kraštus, mėginimai juos paskandinti bei netikėti išsigelbėjimai).

Pasakų sekimo intonacijos. Esama ir visoms pasakoms bendrų bruožų arba tokių bruožų, kurie šiek tiek modifikuojami priklausomai nuo žanro. Visų pasakų sekimas nuo kasdieninio kalbėjimo pastebimai skiriasi intonacijomis, kurios gerokai panašios net skirtingose tautose. Kad sekama pasaka, sekimo intonacijas pažįstantis klausytojas gali suprasti net nemokėdamas kalbos. Įvairių tautų pasakų sekimą galima atpažinti pagal ramų, lėtą įvykių dėstymą, pauzes, būdingą sakinio ritmą, saikingą balso tembro kaitą. Pasakų intonacijos susilaukė tyrinėjimų; Vienoje sukurta net speciali metodika; tyrimui naudojami garso įrašai ir akustinės kompiuterinės programos. Tokie tyrimai atlikti Abchazijoje (paskelbta D. Adleibos knyga, kurioje detaliai aprašyti tyrimų rezultatai), analogiški tyrimai atliekami Ispanijoje ir kitose šalyse.

Pasakotojo balso pakėlimai ir nuleidimai sudaro savitą monotonišką kalbėjimą, kuris pertraukiamas susimąstymo paūžių ir intonaciniu požiūriu kitaip organizuotų trumpų klausimų ir atsakymų, nuostabos šūksnių. Pauzės atsiranda pasibaigus svarbiam epizodui (sudėtinguose siužetuose jos dažnai sutampa su kokio nors ES pabaiga). Pauzės gali būti nieku neužpildytos: pasakotojas ir klausytojai kurį laiką tyli. Kur kas dažniau įterpiami informacinės paskirties neturintys žodžiai, kurie pateisina susikaupimo tylą. Lietuvių ir kaimynų pasakose tai būna žodžiai *gerai, taip, na, taigi, aha*, kurie tariami ypač lėtai, pratęsiant; neretai žodžius lydi pasakotojo atodūsis. Tam tikros klausytojus organizuojančios nereikšmingais žodžiais užpildytos pauzės labai dažnos epizodo – ES arba jų komplekso, sudarančio makrostruktūros bloką, pradžioje. Lietuvių pasakose čia dažniausiai vartojami žodžiai *paskui, na ir, o, potam*; Šiaurės Lietuvoje – *daugiau*, kurio reikšmė *toliau*.

Intonacijos tam tikru mastu priklauso nuo pasakos žanro. Monotonija ypač būdinga ilgomis stebuklinėms pasakoms bei kitų žanrų kūriniams, kuriuos klausytojai turi apmąstyti (parabolėms, pasakoms-legendoms). Vainams skiriamos pasakos apie gyvūnus sekamos gyviau, lėtą sekimą daug

dažniau pertraukia personažų dialogai. Šios pasakos būna vos ne ištiesai dialogų formos. Taip pat daugiausia vaikams skirtos formulinės pasakos pasižymi reguliariu ritmu; jos artėja prie dainų arba ir sekamos, ir dainuojamos. Savitomis intonacijomis nuo kitų naratyvų skiriasi melų pasakos, kurių sekėjas, pasakodamas apie neva jo paties patirtus neįmanomus nuotykius, naudoja ironiškam kalbėjimui būdingas intonacijas. Įvykių absurdiškumas čia kontrastuoja su perdėto įtikinėjimo intonacijomis.

Balso tembro kaita naudojama, kai perteikiami skirtingų personažų (didelio ir mažo gyvūno, žmogaus - herojaus artimojo ir jį imituoti norinčios galingos mitinės būtybės) monologai ar kreipiniai į herojų. Balso tembras būtinai keičiamas tada, kai herojus pagal jį atskiria savąjį nuo svetimojo; dažniausiai tai daroma žaismingesnėse vaikams skirtose pasakose. Tuo tarpu kitų skirtingų personažų balsai neindividualizuojami, jų dialogai tariami vienodu tembru. Priklausomai nuo personažo palankumo ar pavojingumo herojui, gali būti naudojamas švelnus ar šiurkštus kalbėjimo tonas.

Pasakų sekėjai labai saikingai naudoja gestus ir mimiką. Greičiausiai tokia maniera susiklostė natūraliai, paprastai pasakas sekant ilgais žiemos vakarais menkai balanos ar spingsulės apšviestoje troboje arba visiškoje tamsoje, sulipus pasišildyti ant krosnies. Todėl tradiciškai pasakas sekančių pateikėjų gestai daugiau skiriami ne klausytojams, o tam, kad pasakotojas jais sužadintų savo vaizduotą ir taip palengvintų kalbėjimą. Gestais rodomas kokio nors daikto ar personažo didumas, mažumas; pasitaiko skėstelėjimų rankomis, kai personažas ko nors neberanda, dairymūsi į šalis, kai pasakoje vaizduojamas ieškojimas, ir kitų su turiniu susijusių gestų. Dažnesni vos pastebimi rankos plaštakos judesiai, kurie reikšmingi tik pačiam pasakotojui, nes jie tarsi sustiprina pastangas išreikšti turinį. Jeigu pasakos eigoje pasitaiko veiksmų – beldimų, stuksenimų, pasakotojai juos nusako žodžiais ir neretai dar imituoja, belsdami į stalą ar kitą daiktą. Kai kurie dabartiniai pasakų sekėjai-vyrai seka kur kas vaidybiškiau: net ima vaikščioti po kambarį, į vaidybą įtraukia klausytojus ir net pasakų užrašytoją (pvz., jeigu kalbama apie paslapties išdavimą, šnibžda atitinkamus žodžius klausytojui ar užrašytojui į ausį, jeigu personažas kur nors vedamas, ima klausytoją už parankės ir pan.). Tai iš matytų spektaklių bei per radiją aktorių sekamų pasakų išmokti vaidybos elementai. Šios naujovės ne tik keičia pasakotojo santykius su klausytojais, bet ir gerokai ardo tradicines pasakų sekimo intonacijas.

Pasakų kalbos ypatumai. Kitas požymis, kuris leidžia iš karto atskirti pasakas nuo įvairių kasdieniškų pasakojimų, yra kalbos ypatumai. Geri pasakotojai labai saikingai naudoja sudurtinius sakinius. Daugiausia pasitaiko neilgų paprastų sakinių. Įterpiami ir visai trumpi iš vieno žodžio arba vieno kelis kartus pakartoto žodžio sakiniai. Kadangi tokie trumpi sakiniai naudojami herojaus perėjimams iš vienos vietos į kitą nusakyti, jo būsenai apibūdinti, jie dažnai atsiranda elementariųjų siužetų ar makrostruktūros blokų sandūrose. Sakinių ilgumo kaita kaip tik ir sudaro intonacinio piešinio pagrindą.

Pasakose gausu tiesioginės kalbos, dialogų, kreipinių. Lietuvių pasakoms būdinga vadinamoji pusiau tiesioginė kalba: personažo kalba įvedama žodžiais *pasakė, sako*, jos tekstas organizuotas pagal tiesioginės kalbos dėsnius, tačiau pradžioje atsiranda ir netiesioginės kalbos šalutiniams sakiniais būdingas jungtukas *kad*. Pavyzdžiui, „Karalius pasakė, kad tu nueik nežinau kur ir parnešk nežinau ką“.

Kompozicinės priemonės. Stebuklinėms pasakoms būdinga kompozicinė priemonė – trigubas epizodo kartojimas. Kartojamos viena už kitą sunkesnės kautynės su slibinais, herojus turi įvykdyti tris užduotis. Pritaikius pasakų analizei struktūrinį-semantinį metodą, aiškėja šių kartojimų nevienoda prigimtis. Trys kautynės – tai to paties tipo elementariųjų siužetų suma (antrame ir trečiame ES keičiasi tik antipodai arba jų požymiai). Trys ar keturi herojaus susidūrimai su tam tikra problema ar išmėginimu – tai ES semantinės poros samplaikos, kuriomis parodomas herojaus dvejonės, jo tikslų konkurencija, ištvėmės praradimas. Du ar net tris kartus herojus elgiasi teisingai, o trečią / ketvirtą kartą pasielgia neteisingai ir ką nors praranda. Trigubas kartojimas, kai herojus du kartus nesėkmingai mėgina išsivaduoti, o trečią kartą randa išeitį, aptinkamas tik pasakoje apie burtininko mokinį. Du / tris kartus jis pasiverčia gyvūnu ir bėga, o burtininkas virsta daug greitesniu ar galingesniu gyvūnu ir vejasi. Pagaliau mokinys virsta žiedu ir atsiduria ant karalaitės piršto, o ši žiedo neatiduoda.

Pasakų formulės. Stebuklinių pasakų kalboje ypač gausu stereotipinių formulių ar labai nežymiai varijuojančių sakinių. Rumunų pasakų formules tyrinėjęs N.Rošianu pagal vietą tekstuose jas suskirstė į inicialines (pradžios), medialines (pagrindinio pasakos turinio) ir pabaigos formules.

Skirtingų tautų pasakų pradžios formulės skiriasi visų pirma priklausomai nuo toje tradicijoje išsaugotos kūrinių paskirties, nuo to, kaip vertinami kūriniai bei pats sekimas, kaip suvokiamas kūrinių turinys. Todėl esama pradžios formulių, kuriomis siekiama nuteikti klausytojus rimčiau ir susikaupimui, senų senovės išminties suvokimui. Pavyzdžiui, Kaukazo adygų pasakos pradedamos taip:

*Kaip pasakoja ir perpasakoja, – pasakojantis neprideda,
klausantis melo neįterpia – gyveno kažkoks vyras.*

Ši formulė nuteikia klausytoja, kad bus pasakojama taip, kaip senų senovėje, ir būsimam pasakotojui primena pareigą nieko nekeisti. Tačiau neretai formulė papildoma – pabaigoje priduriama abejojimą reiškianti frazė:

Kaip pasakoja ir perpasakoja <...>, jeigu ne melas, tai tiesa.

Tų tautų, kurių tradicijoje yra mitologinis ar istorinis epas, ypatingus žygius vaizduojančios stebuklinės pasakos pradedamos išangomis, kuriomis pradedamos ir epinės giesmės. Pavyzdžiui, tuvų herojinė pasaka pradedama taip:

*Anksčiau už ankstyvuosius laikus, gerojo laiko pradžioje,
kai pamokslavo mokytojas burhanas;*

arba:

*Anksčiau už ankstyvuosius laikus, pirmiau senųjų laikų, kai
visur pūtė, kai apvalus riedėjo, kai Siut-ežeras [Pieno
ežeras, realus hidronimas] kirmėlių pilna bala buvo, o
Sumber-kalnas kauburėliu buvo, gyveno vargšė moteris.*

Panašiai pradedama ir buriatų herojinė pasaka:

*Senais, ankstyvais laikais, kai jūra kaip balutė buvo, kai
galinga vandeninga upė upeliu buvo, kai irisas buvo žalias,
kai vienas pirmųjų medžių kaip vytelė buvo, kai margasis
iziubras dar vaikas buvo, gyveno Er Dalaj Mergenais.*

Tiurkų etninės grupės tautų herojinių pasakų pradžios varijuoja: mini skirtingi objektai ir teigiama, kad senų senovėje jie buvo nepaprastai maži, ploni, tik atsiradę. Taip nuteikiama klausytis tikroviško pasakojimo apie senų senovės nepramanytus įvykius, nes tada viskas kitaip atrodė. Moldavų pasakų pradžiose įvykiai irgi nukeliami į pasaulio pradžios laikus:

*Buvo tai seniai seniai, pačioje pasaulio pradžioje, ir tegu
mums pakaks žodžių apie tai papasakoti, nes tai tik pradžia.*

Tos tiurkų ir kitų tautų pasakos, kuriose nevaizduojamos herojų kovos su galingomis mitinėmis būtybėmis, pradedamos paprasčiau, konstatuojant, kad tai buvo seniai arba būtuojų laiku pristatant herojų:

Ankstyvais senais laikais gyveno vyras ir žmona, jie turėjo dukterį.

Arba:

Tai buvo senais laikais; Gyveno Oskius-Oolas, Karaty-chano galvijų bandos piemuo.

Moldavų pasakos pradedamos panašiai:

Seniai seniai, o gal ir ne taip seniai, nepasakysiu, atsitiko bėda; Kadaisė gyveno moteris ir turėjo sūnų.

Šios neutralios pasakų pradžios klausytojus nuteikia rimčiai. Pažymėtina, kad tiurkų tradicijose esama kūrinių, kuriuose vaizduojama, kad pasakų šeiminkai baudžia tuos žmones, kurie moka pasakų, bet jų neseka ir taip nuo kitų žmonių išmintį slepia. Pasakų šeiminkai baudžia ir tuos, kurie trukdo pasaką sekti. Tose tautose pasakos dar ir dabar sekamos tam, kad sekėjas įtiktų mitiniams personažams (kalnų ar taigos šeiminkui) ir taip pelnytų pastarųjų palankumą. Visai neseniai jos buvo sekamos vadinamuoju baisiuoju metu (kai ilgiausios naktys ir trumpiausios dienos) ir prie mirštančiojo tam, kad būtų skleidžiama išmintis ir kad ji padėtų atkurti tvarką. Moldavai tikėjo, kad bandoje, kurios piemenys kas vakarą seka po dvi pasakas, gimsta avytė, galinti išpranašauti ateitį. Lietuvių tradicijoje aptiktas vienintelis XIX a. pabaigoje M. Davainio-Silvestraičio užrašytas variantas, kuriame nakties klajonėmis ir baisių reginių stebėjimu baudžiamas žmogus, mokėjęs septynias pasakas, bet tingėjęs sekti ir pamelavęs, kad nei vienos nemoka.

Lietuvių ir stebuklinės, ir kitų žanrų pasakos pradedamos panašiomis paprastomis formulėmis, kuriose įvykiai nukeliami į senus ar neapibrėžtus laikus arba tik konstatuojamas herojaus buvimas bei jo atsiradimas praeityje:

Seniai / kartą gyveno... Seniai seniai gyveno... Buvo tėvas, turėjo tris sūnus.

Neretai iš karto pasakoma, kokia atsirado problema, kaip pasikeitė herojaus gyvenimas ar kokį lemtingą veiksmą jis atliko:

Gyveno karalius, jis neturėjo vaikų; Mirė tėvas / motina; Katė paliejo grietinę ir išbėgo iš namų.

Daugelio tautų pasakose pradžios formulėmis klausytojai nuteikiami, jog bus pasakojama apie nebūtus dalykus. Dažniausiai ironiškai vertinamas stebuklinių pasakų turinys. Pradžios formulėje gali būti išsakyta mintis, jog įvykių vieta nežinoma. Pavyzdžiui, rusų pasakos gana dažnai pradamos taip:

Kažkokioje carystėje, kažkokioje karalystėje gyveno senis.

Neretai naudojami oksimoronai: pasakius, kad vieta nežinoma, priduriamas priešingas teiginys:

Kažkokioje carystėje, kažkokioje karalystėje, būtent toje, kur mes gyvename.

Ironija sustiprėja, kai prieštaringas vietos apibūdinimas dar detalizuojamas komiškais oksimoronu pagrįstais vaizdais ir asemantiškais rimuotomis frazėmis:

Kažkurioje carystėje, kažkurioje karalystėje, būtent toje, kurioje mes gyvename, lygioje vietoje kaip ant akėčių, du šimtai verstų nuo pradžių gyveno...

Pasakęs tokią ironišką įžangą, pasakotojas paprastai priduria irgi stabilią formulę:

Eto ne skazka, a priskazka; skazka vperedi. (Tai priepasaka, o pasaka bus tuojau.)

Tarp daugybės užrašytų lietuvių pasakų (apie 40 tūkstančių variantų) neaptikta nei vieno teksto, kuris turėtų ironišką įžanginę formulę, nors pradėdami sekti, pasakotojai žada pameluoti. Beje, lietuvių oracijose analogiškų formulių esama: *Tada, kai kiaulė plaukė ledu; Kai geležinsnapiai per mūsų šalį lėkė.* Įdomu, kad pasakų pradžiose tokių formulių niekas nepanaudojo.

Taigi galima teigti, kad rimto kūrinio klausymui nuteikiančios ir sudėtingos, ir labai paprastos pradinės formulės derinasi su liudijimais, jog pasakos suvokiamos kaip išminties sanakaupa, jog buvo sekama didaktiniais ir magiškais tikslais. Pasikeitus požiūriui į pasakų paskirtį ir jų turinio svarbumą, pradinės formulės pakito ne iš karto. Gerokai vėliau atsirado ironiškos įžangos, kuriose klausytojai iš anksto išpėjami, kad pasakojimu netikėtų. Pastarosioms įžangoms būdingi oksimoronai, rimuotų žodžių žaismas; jos visiškai nesusijusios su pasakų turiniu ir todėl net įvedamos specialia jų paskirtį aiškinančia formule.

Pabaigos formulių taip pat dažniausiai pasitaiko stebuklinėse pasakose. Šios formulės įvairių tautų pasakose padeda gražinti klausytojus į realybę. Jomis pasakotojas išsako ironišką požiūrį į pasakos tikroviškumą. Tai gali būti gana santūrus konstatavimas, jog pasakų personažai tebegyvena, dažnai priduriamas abejojimas: *tebegyvena, jeigu nenumirė*. Kai įvykiai sekami iki vestuvių, lietuvių ir kitų Europos tautų pasakos baigiamos teiginiu: *Ir aš ten buvau, alų midų gėriau: per barzdą varvėjo, dantys neregėjo* ar panašia formule. Ironiją kurti padeda oksimoronas (gėrė, bet gėrimas burnon nepateko) ir staigus perėjimas prie pasakojimo pirmuoju asmeniu.

Pabaigoje sekamos ilgesnės ir gana savarankiškos intermedijos, kuriose pasakojama, kaip vestuvininkai pasakotoją su pakulomis įkišę į patranką, šovę, ir jis nukritęs ten, kur gyvena ir pasakas seka. Dar labiau išplėtotą pabaigą, kai pasakojama apie vestuvėse gautas dovanas, pagamintas iš nepatvarios (nesuderinamos su daikto paskirtimi) medžiagos ir todėl greitai prarastas: stiklo bateliai sudužo, kai treptelėjo ant akmens, sviesto pirštines panos nulaižė, griežčio ratelius kiaulės suėdė, vaško kumelaitė sutirpo, žirklutes kregždė išikišo į uodegą ir pan. Ši pabaiga sekama ir kaip savarankiška melų pasaka. Kartais pasakos užbaigiamos klausytojų vertinimu: *Kas klausė, tam maltinių ciulė, o kas neklausė, tam smalinė kūlė. Skazke koniec, a kto slušal, tot molodiec*.

Kartais pabaigoje juokaujama, kad pasakotojas vyža pinigus vežęs ir jie išbirė, o klausytojas surinkęs ir už juos ką nors nusipirkęs ir pan. Kai kurie lietuviai pateikėjai pasaką užbaigia ne visai padoria piemenų sakoma maldos parodija: *Amen bubt, kumelę lupt* ir t. t. arba pasitenkina vien pradine fraze *Amen bubt*: žinantys visą parodijos tekstą klausytojai mintyse gali jį užbaigti. Gana dažnai pasakotojai trumpai akcentuoja pasakos pabaigą: *Gana, Visa*. Arba jie pajuokauja: *Ir visa birbisa*.

Gali būti, kad šios komiškos pabaigos reikalingos ne tik požiūriui į turinį išsakyti, bet ir tam, kad būtų padaryta pertrauka tarp pasakų (dažnai tas pats pasakotojas ar skirtingi pasakotojai sekdamo kelias pasakas), kad klausytojai atsikvėptų ir vėl galėtų susikaupti.

Vis dėlto pasitaiko rimtų pabaigos formulių, kurios liudija, jog kadaise pasakos buvo sekamos magiškais tikslais. Pavyzdžiui, adygų pasakos baigiamos į užkalbėjimų formules panašiu gretinimu: *Kaip mes jų nematėm, tegu Alachas mums neparodo širdgėlos ir ligų*. Arba: *Kaip mes jų nematėm, taip tegu neužveina kokia nors pavietrė ar kita liga*.

Pasakų medialinės formulės būna nesusijusios su konkrečiu siužetu ir naudojamos daugelyje pasakų, kuriose pasitaiko analogiškos situacijos. Kitos formulės naudojamos konkrečių siužetų eigoje ir aptinkamos tik to siužeto variantuose.

Daugelyje pasakų reikalingos formulės, kuriomis išsakoma, jog vieną įvykį nuo kito skiria ilgas laiko tarpas. Lietuvių pasakose įterpiami paprasti paaiškinimai: *po kiek laiko; neilgai trukus*. Kelis kartus kartojant tą patį veiksmažodį (pvz., *ėjoėjo; laukė laukė; ieškojo ieškojo; žiūrėjo žiūrėjo* ir pan.) nusako ma ilga kelionė, ilgas laukimas, pastangos vykdant užduotį ar siekiant tikslo. Adygų pasakose ilga kelionė reiškia veiksmažodžių samplaikomis: *ėjo bėgo,ėjo bėgo* arba *ėjo daugėjo; ilgai važiavo, mažai važiavo, kas žino;ėjo dieną naktį*.

Rusų pasakose dažna stabili formulė, kuria išsakomas laiko sąlygiškumas: *Greitai pasaka sekama, darbai ilgai dirbami / darbai vyksta savo tvarka*. Ilgoje pasakoje pastaroji formulė kartojama kiekvieną kartą, kai tarp dviejų įvykių turi praeiti nemažai laiko.

Ne vienoje stebuklinėje pasakoje vaizduojamas herojus, kuris gali pasišaukti pagalbininką žirgą. Jose naudojami stabilūs žirgo šaukimo aprašymai (lietuvių pasakose – *išėjo į lauką, pakratė kamanas*) arba šaukimo formulės. Pavyzdžiui, rusų pasakose kartojama formulė: *sivka burka, veščiaja kaurka* (išskaičiuojamos kelios žirgo spalvos), *stan peredo mnoj kak list pered travoj*. Žirgo bėgimo formulė lietuvių pasakose kukli: *atbėga, atprunkščia* ir pan. Rusų pasakose vėl naudojamas beveik eiliuotas detalus aprašymas:

Kon bežit, mat syra zemlia drožit, iz nozdrej dym valit, iz pod chvosta goloveški sypiatsia.

Pasakose retkarčiais pasitaiko formulės, kuriomis antipodas išskiria herojų iš kitų tarpo ir sako, kad tik jo vieno bijotų, bet čia jo nėra. Lietuvių pasakose varijuojanti antipodo kalba užbaigiama formule: *net jo mėšlo varna čia neatnešė*. Analogiškoje rusų pasakoje naudojama ilga rimuota formulė: galingas antipodas bara išsigandusį prunkščiantį savo žirgą ir išskaičiuoja, ko jis nebijo, tačiau bijo herojaus, kurio dar negali būti:

Ach ty volčja vyt, travianoj mešok, čego ty ubojalsia? Ne bojus ja caria Moskovskogo, korolia litovskogo, starca v kelje, mladenca v liulke, bojus odnogo Bura Koroviora, da i tot ne rodilsia, a jesli rodilsia, tak mal.

Daugelyje pasakų naudojami personažų išvaizdos ar kitų ypatumų apibūdinimai. Labai gražių kūdikių išvaizda nusakoma formule *Saulė kaktoj*,

mėnuo pakaušy, visas žvaigždėtas / smilkiniuose žvaigždės, mažas žmogelis – pats sprindis, barzdos sieksnis; mažas senelis su misingine barzdele. Nuotakos ar kokio nors stebuklingo daikto grožis rusų pasakose nusakomas pastovia formule *nei pasakoje papasakoti, nei plunksna aprašyti*. Grožio formulės kuriamos naudojant tauriuosius metalus. Pavyzdžiui, rusų pasakoje ypatingų vaikų *iki kelių kojos auksinės, iki alkūnių rankos sidabrinės*, tuvų pasakų gražuolė *visa auksinė*, o adygu gražuolės *viena galvos pusė raudonojo aukso, o kita – baltojo aukso*. Grožio formulės priklauso ir nuo etninio idealo stereotipo. Pavyzdžiui, adygu pasakose gražulei geriant, *gerkle tekanti vandenį galima matyti*. Arba *ji pati gražiausia iš tų, kurios turi akis ir antakius* (rytų tautos labai svarbios ne tik akys, bet ir antakiai). Rytų pasakų gražuolės gretinamos su dangaus kūnais: *mėnuo ir žvaigždės joje save matė; švytėjo kaip mėnuo ir saulė*. Pasitaiko net keista grožio formulė: *jos dantys auksiniai, viduje tušti*.

Keliuose siužetuose vartojamos pastovios maginės formulės – kreipiniai į nepaprastus objektus: *Į terbą! Sezame, atsidaryk! Ažuolėli, atsidaryk atsi-vėryk!* Rusų pasakose į trobelę ant tauro / vištos kojos ant gyvatės kulno kreipiamasi: *Trobele trobele, pasisuk į mane priekiu, į mišką užpakaliu! Padėk, Dieve, įeiti ir išėiti*. Daugelio Europos tautų pasakose beveik vienodai skamba antipodo keliamą sąlyga: *Pažadėk tai, ko namie nepalikai / Pažadėk, ko namie nežinai* ir kt.

Stereotipinių formulių arsenalas bei jų pobūdis gerokai lemia analogiškų, daugelio tautų tradicijose žinomų pasakų nacionalinį koloritą. Lietuvių pasakos kuklesnės daugelio medialinių formulių požiūriu, tačiau jos turtingesnės kanoniškais personažų monologais ar dialogais, kurie rytų ir vakarų aukštaičių bei dzūkų tarmių plotuose dainuojami. Žemaičiuose užrašytas vos vienas kitas dainuojamas intarpas. Keisčiausia tai, kad šiame Lietuvos regione retai užrašomos ir tos pasakos, kuriose dainuojamieji intarpai figūruoja. Dainuojamieji intarpai būdingi ne vien lietuvių pasakoms. Analogiškuose siužetuose jie atsiranda rytų slavų, Estijos setu, karelių pasakose. Eiliuoti intarpai, kurie tekstuose apibūdinami kaip dainelės, aptinkami vokiečių ir kitų Europos tautų pasakose. Archajiškos Sibiro tiurkų ir kitų tautų pasakos ištiesai dainuojamos rečitatyvu.

Dainuojami intarpai gana stabilūs variantuose; juos galima laikyti formulėmis. Jie susiję su konkrečiais siužetais. Kitame sudėtingame siužete jie pasitaiko tik tada, kai ten panaudojamas atkeliavęs iš kito kūrinio ES.

Intarpų paskirtis ES kontekste nevienoda. Atrodo, kad magiškos paskirties formulė laikoma veiksmingesne, kai ji dainuojama. Lietuvių pasa-

kose pasitaiko tokios paskirties dainuojamųjų intarpų. ES herojus nori paveikti kitą personažą, kad šis būtų suvaržytas, prarastų galimybes, todėl dainuoja: *Užmik, užmik viena akele! Aukšti kalnai, lygūs laukai, oi noriu, noriu miegelio*. Herojus dainuoja ir tada, kai nori paveikti objektą, kad jis būtų toks kaip buvęs ar pastorėtų: *Rietu parietu, kiškio taukai rietu*. Magišką dainelę naudoja ir antipodas, norėdamas suvaržyti herojų:

*Ažuolėli kukuolėli,
Žaliašaki žaliapapi,
Užrituok užrituok mūsų martelę.*

Nemažai dainuojamųjų intarpų vaidina susižinojimo priemonių vaidmenį. Dainelės naudojamos tada, kai reikia ką nors pašaukti per atstumą, kai lauke esantis personažas kreipiasi į uždaroje patalpoje esančius personažus. Ko gero, žinota, kad daina girdima kur kas toliau, negu sakomi žodžiai (per atstumą dainomis susikalbėdavo įvairių tautų piemenys). Magiškose bei šaukimo formulėse pastebimos archajiškos, iš natūralios kalbos jau išnykusios veiksmožodžių formos: esamasis laikas vietoje liepiamosios nuosakos: *rietu parietu; darū darū durytėles, manieji vaikeliai*.

Šaukimo formulėse naudojami gyvulių šaukimo signalai (*kos, kos; sa, sa*), gyvūnų dainelėse – gyvūnų balsus mėgdžiojantys garsažodžiai (*kukū; mū mū; kiau kiau; čiau riau riau*). Dainuodamas herojus pašaukia pagalbininką. Tas pačias šaukimo formules, tik skirtingu tembru, dainuoja ir herojaus artimasis, ir antipodas.

Dainuojami antipodo kreipiniai į herojų ko nors prašant, klausiant ar reikalaujant / grasinant:

*Striūlinke būlinke,
Abu labu toki,
Yr senelis su senele,
Tur avelių penketėlį
Ir kalytę didžpiltvėlę,
Ir kalytę riestuodegę.
Duok man vieną avytėlę.*

×

*Dili dili dalgelė papustyta,
Ar guli ar miega
Karaliaus svečias?*

Neutralus personažas dainele praneša apie herojaus būseną jo artimajam:

*Kukū, devyni broliai,
Kukū, dešimta sesuo
Kukū, qžuole sėdi. <...>*

Dainuojamas herojaus ir antipodo / herojaus ir jo artimojo – gyvūno dialogas:

*– Kas čia ūžia
Kas čia trinka?
Ar ne tavo broliai atjoja?
– Vėjelis pučia,
Girelė ūžia,
Tai ne mano broleliai atjoja.*

×

*– Kas čia čiužinėja,
Kas čia važinėja
Po manas avižėles?
– Aš čia čiužinėju <...>*

×

*– Cū žirgai, cū širviai
Ko neėdat žalios žolės?...
– Ko mums esti žalia žolė <...>*

×

*– Elenyt, sese Elenyte,
Žada mane ponas pjauti,
Sargai peilius išgalando,
Sargės geldas išmazgojo.
– Joniuk broliuk,
Pasakyki savo ponui,
Kad sušauktų visą valsčių,
Kad numegztų šilkų tinklą,
Kad pagautų mane žuvele.*

Pasitaiko lyrinių monologų – skundų:

*Vargeli mano, sunkus darbelis,
Pailso kojėlės nuo kietų akmenėlių,
Sutino rankelės nuo aštrių dagilėlių.*

Daina herojus informuoja artimajį apie savo būsimus veiksmus:

*Negrįšiu, broleliai, nepareisiu,
Paversiu sūnelį ažuolėliu,
O kitą sūnelį - uoseliu,
O tą vestą mergiščią - karčia epušėle <...>*

Dviejuose stebuklinių pasakų siužetuose („Stebuklingi vaikai„ ir „Dainuojanti dūdelė„) dainuojant kartojami visi proza papasakoti įvykiai – tai epinis monologas, labai išplėtota retardacija. Dainuojamosios šių pasakų dalys net atitrūksta nuo siužeto ir užfiksuotos kaip savotiškos baladės.

Su konkrečiu sekamu tekstu susijusios iš pažiūros labai individualios, o iš tikrųjų stereotipinės, pasakotojo remarkos, komentarai. Jų ypač gausu rytų tautų pasakose, kurios pasižymi detalesniu įvykių, personažų tarpusavio santykių ir herojų būsenų vaizdavimu. Pateikėjas įterpia į tekstą retorinius klausimus, kuriais jis atkreipia klausytojų dėmesį į tam tikrus turinio aspektus: *Argi šachas blogai gyveno? Argi carui sunku buvo tai padaryti?* Lietuvių pasakose tokių įterpinių beveik nepasitaiko.

Rašydami apie pasakų kalbos vaizdingumą, autoriai kartais teigia, kad naudojama daug epitetų ir palyginimų. Lietuvių pasakose šių meninės išraiškos priemonių beveik nėra. Autentiškuose tekstuose nedaug net būdvardžių – loginių apibūdinimų. Kaimyninių tautų pasakose epitetų taip pat beveik nerandama. Jų šiek tiek pasitaiko Rytų tautų pasakose, kuriose daugiau apibūdinami personažai ir situacijos.

Pasakose maža gamtos vaizdų; neaišku, koku metų laiku veiksmas vyksta. Išimtis – pasaka apie šalčio išbandomas mergaites (aišku, kad čia veiksmas vyksta šaltą žiemą). Taigi meninės išraiškos priemonių naudojimo požiūriu pasakos beveik priešingos lyrikai. Galima teigti, kad pasakose nėra nieko, kas nebūtina jų turiniui reikšti. Kai atskiri užrašytojai ar jas perkuriantys autoriai stengiasi pagražinti liaudies pasakų kalbą, gerokai užtemdomi esminiai turinio dalykai. Pasakos – tai kūriniai, kuriuose apie nepaprastus dalykus pasakojama labai paprastai.

Seminaro užduotis: išanalizuoti pasirinktą pasaką ir nustatyti, kas lemia teksto vientisumą ar mozaikiškumą; surasti jame naudojamas meninės išraiškos priemonės.

Mišlių sandara

Lietuvių tautosakoje esama tekstų, kuriuose reiškiamas prieštaringas požiūris į mįsles. Viename tekste mįslės priešinamos su pasakomis. Sakoma, kad velnias atnešęs maišą mišlių – jas greitai išminę; Dievas atnešęs mažą ryšelį pasakų – jų ilgam užtekę. Vienoje gana populiarioje sakmėje pasakojama, jog žmonės iki vidurnakčio minę mįsles, ir pro aukštinių kažkoks balsas paklausęs: „Šaukšt pataukšt. Kas čia?“ Kituose sakmės variantuose sakoma, jog pro aukštinių pasirodęs keistas daiktas ir kažkas klausęs, kas čia. Suaugusieji mišlių minėjai nežinoję pasakytos ar parodytos mįslės įminimo, tačiau lopšyje gulintis kūdikis pasakęs, jog tai samtis arba velnio užpakalis. Balsas atsiliepęs, jog jų laimė, kad mokėję atsakyti: būtų buvę blogai.

Remiantis šia sakme galima spręsti, kad mišlių minimas naktį laikomas pavojingu užsiėmimu. Toks požiūris leidžia manyti, jog senovėje mįslės buvo naudojamos rimtais tikslais. Aišku, kad jos buvo ne pramogos dalykas ar laisvalaikio atliekamas paauglių mąstymo bei vaizduotės treniravimas, kaip pastebima pastaraisiais amžiais, o su papročiais bei apeigomis susiję tekstai.

Įvairių tautų archajiškų tradicijų stebėjimai iš tikrųjų liudija, jog senovėje mįslės buvo menamos tikintis gero derliaus, sėkmės ar saugumo; jas mindavo apeigų metu.

Kaip liudija stebuklinės pasakos, mišlių įminimo reikalauta per jaunimo išbandymus, kurie gerokai primena realias iniciacijos apeigas. Bandomiesiems pasakų herojams pasakomi užminimai, o jie turi pasakyti įminimus; arba jiems parodomi keisti reginiai, kuriuos jie turi atpažinti. Stebuklinėse pasakose šie išbandymai dažniausiai įterpiami į įrėminimus, kuriuose pasakoma, jog įminęs mįslę jaunuolis gaus idealią nuotaką. Novelinėse pasakose išbandymai mįslėmis skiriami ne tik jauniems, bet ir pagyvenusiems žmonėms. Tokiu būdu tikrinamas pasakų herojų nuovokumas, sugebėjimas mąstyti. Įminęs mįslę novelinės pasakos herojus atleidžiamas nuo mokesčių, ponas jam priteisia gyvulį ir t.t. Remiantis pasakomis, galima teigti, jog išbandymų metu reikalauta ne tik įminti mįsles, bet ir jas užminti, t.y. sukurti tokius originalius metaforiškus aprašymus, kad bandytojas negalėtų jų iššifruoti.

Įvairių tautų kūryboje aptinkama dialogo formos dainų-mišlių: dažniausiai mergina klausinama, kas bėga be kojelių, kas auga be šaknų, kas

dega be ugnies, ir atsakoma: *ne mergelė būčiau, kad aš nežinočiau...* Šiaurės Karelijoje mįslės dainuojamos; jų eilėdara tokia pati, kaip runų giesmių, kurios sudarė Kalevalos epo pagrindą (aštuonių skiemenų chorėjas).

Mįslės buvo menamos vestuvių metu; tai liudija ir XIX-XX a. užrašyti lietuvių vestuvių dialogai, kuriuose naudojamos mįslės ir minklės. Buvo menamos dviprasmiškos mįslės ir bet kuriuo vestuvių apeigos metu, t.y. mįslės nesiejamos su jaunojo pulko išbandymu nuotakos namuose. Tiurkų tautų merginos užmindavo mįsles savo gerbėjams; neiminusieji mįslių buvo baudžiami.

Patys seniausi liudijimai užfiksuoti apie mįslių minimą laidotuvių metu. Senovės Egipto laidotuvių aprašyme, vadinamojoje „Mirusiųjų knygoje“, velionis turi pavadinti kito pasaulio daiktus vardais – pasakyti metaforiškus durų ir jų dalių pavadinimus, t.y. sukurti mįsles. Kai laidotuvių dalyvis tai padaro, sakoma, kad velionis gali įeiti į mirusiųjų pasaulį. D.Frezeris aprašė mįslių minimą laidotuvių metu Anglijoje. Palaidojus velionį, seniai pasilikdavo kapinėse ir vieni kitiems užmindavo mįsles. Filipinuose velionio šeimos nariai ir giminės nemiegodavę ir visą naktį mindavę mįsles. Filipinuose ir Indonezijoje minti mįsles leidžiama tik tada, kai namuose yra numirėlis ir per mirusiojo minėjimą; kitu metu tai daryti draudžiama. Estijoje minti mįsles leista tik vėlai rudenį. XX a. pateikėjai motyvuoja tuo, kad kitu metu tokiam užsiėmimui nėra laiko. Sakoma, kad vėlai rudenį, kai derlius nuimtas, laiko atsiranda. Tyrinėtojai pastebi, kad mįslių minimo laikas sutampa su mirusiųjų paminėjimo apeigų laiku.

Mįslės buvo menamos tikintis ūkinės sėkmės bei derliui labai reikalingo lietaus. D.Frezeris aprašo mįslių minimą Celebese: jeigu mįslės įminimas pasakomas, susirinkusieji visi kartu šaukia: „Tegu mūsų ryžiai noksta, tegu ilgos varpos geltonuoja žemumose ir aukštesnėse vietose,..“ Tas pats autorius rašo, jog Pietų Afrikos bantu genties moterys šokdavo nuogos, kad būtų lietaus. Jeigu jas pamatydavo vyras, jį mušdavo ir liepdavo įminti mįsles; įminimai buvo nepadorūs. Mįsles mindavo Romos saturnalių metu, tikėdami, jog taip galima teigiamai paveikti gamtą. Latviai tikėjo, kad jeigu per adventą menamos mįslės, kiaulės bus ėdrios ir greitai augs. Barabos stepėje gyvenantys tiurkai mįsles minė rengdamiesi medžioti: taip tikėtasi sumedžioti gerą laimikį. Kitose tautose ruošiantis medžioti buvo sekamos pasakos. Estai tikėjo: jei teisingai įmenamos mįslės, tuose namuose nedings šaukštai. Gali atrodyti, jog taip pasiekama, kad namuose būtų tvarka ir neatsitiktų net mažų nuostolių. Tačiau finougrų mįslių tyrinėtojas

N.Lavonenas primena, jog lydint iš namų numirėlių, sulaužomas šaukštas. Jis metamas įkandin karsto ir sakoma: „Štai tau tavo dalis, daugiau negausi„. Žinomi lietuvių ir daugelio kitų tautų būrimai: pagal šaukšto padėti sprendavo, ar jo savininkas gyvens iki kitos šventės (Kūčių, Velykų); apviręs šaukštas daug kur reiškia mirtį. Taigi galima prielaida, kad mįslių minimas buvo savotiška apsauga, kad namuose nebūtų mirčių. Šiame kontekste tampa prasmingas gana stabilus šaukšto minėjimas mįslėje, kurią lietuvių sakmės variantuose užmena velnias.

Daugelio tautų tradicijose mįslės buvo menamos žiemą. Antai iki šiol pagonybės besilaikantys mairiai gali minti mįslės tik tada, kai ant kelmų ir ant vartų stulpų užsideda sniego kepurės. Buriatai galėjo minti mįslės tik žiemos vakarais ir tikėjo, kad taip skatinamas bandos prieauglis. Estai mindavo mįslės ir žiemos vakarais – per žleją, kai dienos darbai lauke pabaigti, o troboje degti žiburį dar anksti. Mįslių minimas, pasakų sekimas tęsdavosi maždaug valandą, o paskui visi šeimos nariai imdavosi darbų; prie žiburio mįslių nebemindavo. Manyta, kad menant vėlai vakare, gali ateiti mįslių šeiminkė ir užminti tokią mįslę, kurios įminimo niekas nežino. Estų folkloristas R.Viidalepas sukaupė liudijimų, kad mįslės buvo menamos per ketvirtadienio žleją. Estijoje nuo lapkričio 1 iki 10 d. buvo specialus vakaronių metas: vienoje troboje su savo rankdarbiais rinkdavosi viso kaimo moterys ir vyrai; jie mindavo mįslės ir sekdamas pasakas. Estijos setu etninėje bendruomenėje mįslės mindavo pradedant Adventu ir baigiant laiku, kai galvijai imdavo vesti jaunikius. Kai atsirasdavo jaunikių, minti mįslės buvo draudžiama, kad galvijams nebūtų pakenkta. Taigi ne tik lietuviai, bet ir kitos tautos mįslės vertino prieštarinčiai: jas menant nustatytu laiku, galima padidinti sėkmę (tai analogiška pasakų sekimui), tačiau menant draudžiamu metu, galima patekti į pavojų.

Daugelio tautų tradicijose užduotis įminti mįslę būdavo skiriama konkrečiam jaunimo vakaronės dalyviui, kiti asmenys jam padėti negalėjo. Mįslės neįminęs jaunuolis buvo baudžiamas. Pastaraisiais amžiais bausmės buvo komiškos: karelai dainuodavo juokingas daineles, kuriose sumanumo neparodęs asmuo buvo siunčiamas į Choikkolia / Chijzi šalį (manoma, kad tai gėdinga vieta / pagoniškų apeigų atlikimo vieta / baisi vieta / gali būti kitas pasaulis, kadangi chijzi – tai miško dvasia). Dainelėse sakoma, kad nubaustasis skarmaluotas, jį loja šunys; vietoje jo arklio – katės / pelės, vietoje rogių – samtis, vietoje vadžių – žarnos. Pakeliui nubaustasis sutinka savo krikšto motiną; ta jam pataria lįsti į deguto statinę, paskui – į plunks-

nas. Po to ji pasako mįslės įminimą. Nubaustasis galop turi papasakoti, ką matė Choikkolia / Chijzi šalyje. Ten viskas ne taip, kaip realybėje: voverė lauką arė, lapė uodega aukštyn į medį lipo, avys aslą šlavė, karvė duoną minkė, paršai alų darė ir t.t. Tie pasakojimai labai panašūs ar netgi sutampa su melų pasakų fragmentais.

Aristotelis apibūdino mįsles kaip gerai sudarytą metaforą. Anot jo, jei kas nors padarys [metaforišką] visą savo kalbą, tai išeis mįslė. Mįslės idėja Aristotelis laikė tai, jog kalbant apie iš tikrųjų egzistuojančius objektus, įmanomi dalykai sujungiami su neįmanomais. Pagal Aristotelį, metafora – tai vardo perkėlimas iš rūšies į klasę arba iš klasės į rūšį, arba iš rūšies į rūšį, arba pagal analogiją.

Mįslę sudaro dvi dalys – užminimas ir įminimas. Kiekvienos tautos mįslių repertuaro nemažą dalį sudaro metaforiškos mįslės. Tokiose mįslėse užmenamas objektas vadinamas kito objekto vardu ir pasakomas tam objektui nebūdingas požymis / keli požymiai. Mįslių tyrinėtojai atkreipia dėmesį į tai, jog objekto pavadinimą mįslėje galima suprasti tiesiogine prasme, t.y. jis klaidina tą, kuris privalo mįslę įminti. Sudaromos savotiškos loginės pinklės:

*Kas per žvėris: žiemą ėda, o vasarą miega, kūnas šiltas, bet
be kraujo, ant jo sėsi, bet nevažiuosi* (krosnis).

Pasakant, kad nurodytas objektas neturi kokio nors požymio arba turi jam nebūdingą požymį, klausytojui padedama suvokti, jog objekto pavadinimą reikia suprasti perkeltine prasme ir ieškoti tokio objekto, kuris tokį požymį turi. Pavyzdžiui:

Mažas senelis šešiais diržais susijuosęs (statinė).

Kitas objektas gali būti ir nepaminėtas (numanoma: *kažkas*), tačiau pasakomas jo tikras požymis. Sudarant tokias mįsles, naudojami omonimai. Pavyzdžiui:

[Kažkas] turi akis, bet nemato (bulvė).

Mįslė ne tik metafora, bet dažnai visiškai nelaukta metafora. Tai gudrus klausimas, į kurį atsakant reikia parodyti nuovokumą, sugebėjimą greitai lyginti daiktus, išskirti jų požymius. Pavyzdžiui:

Be rankų, be kojų, o piešia (šaltis).

Metaforos pagrindas – dviejų objektų lyginimas. Metaforoje nutyliamas tas objektas, kuris lyginamas, o pasakomas tik tas, su kuriuo lygina-

ma, t.y. aprašomas užminto daikto ekvivalentas. Aprašomas daiktas ir yra metafora.

Mįslėse objektai gretinami:

1) pagal išorinį panašumą. Gali būti formos ir veiksmų / būsenos panašumas: *Ant kalno katilas verda be malkų, be virėjų* (skruzdėlynas). *Žala karvė / žala žalčiukė dangų laižo* (ugnis krosnyje). *Raudonas kančius juoda šikną plaka* (ugnis, katilas ant ugnies). *Raudonas liežuvis juoda velnią laižo* (puodas ant ugnies). Panaši tik forma: *Trijų lentų dvaras / Trim sąsparom klėtelė / Svirnas iš trijų kampų* (grikis). Gali būti lyginama išvaizda ir jos įprasti pakitimai: *Vasarą su kailiniais, o žiemą ir be marškinių* (žirnis / medis).

2) objektai lyginami pagal spalvą: *Bėras, žalias, mėlynas, gelsvas, žilas ir baltas* (linas). *Ažuolėlis žaliukėlis devynšakis devynlapis vosilkom pražydo* (linas). *Čigonas pirty, o barzda lauke* (burokas).

3) lyginama pagal padėties kitų objektų ar personažų atžvilgiu panašumą: *Mažas seneliukas visiems į padalkas žiūri* (slenkstis).

4) lyginama pagal objektų vidinę organizaciją: *Vienoje statinėje dvi rūšys vyno* (kiaušinis). *Devyni broliai vieną kepurę dėvi* (rugių guba).

5) lyginama pagal objektų dinamikos ir statikos santykio ypatumus: *Šyvis bėga, o ienos stovi* (upė ir krantai).

6) lyginami daiktai ir reiškiniai, turintys bendrą elgesio bruožų: *Du bėga, du veja, penktas kelią šluoja* (arklys).

7) daiktai lyginami pagal funkciją buityje: *Vasarą eglėlė, žiemą karvelė* (kanapė, kanapių aliejus). *Žiemą brolis, vasarą molis* (krosnis).

8) daiktai lyginami pagal sandarą / poveikį: *Atpuruoja purelė su devyniom skūrelėm, kas į ją pažiūri, tas verkia* (svogūnas). *Panelė balta, marškiniai raudoni; kai juos velki, tai verki* (svogūnas). *Lopas ant lopo, adatos nei dūrio* (kopūstas).

9) pasitaiko lyginimų, kurie remiasi tradicinėmis asociacijomis, kurios aptinkamos kitų žanrų folkloro kūriniuose: *Užaugo ant lauko be šaknų / Kas auga be šaknų?* (akmuo). *Dar tėvas negimė, o sūnus jau į karą išėjo* (ugnis, dūmai; karas = dūmai). *Raudonas gaidys juoda skiautere* (gaisras). *Tėvo pinigai nesuskaitomi* (žarbijos).

10) lyginama remiantis skaičiavimu ir objektų hierarchija – kitus objektus jungiantys objektai įvardijami didesniu metaforišku objektu: *356 vieversiai, 53 varnos, 12 kranklių, vienas sakalas* (metai). Remiamasi skaičiais ir požymių priešprieša: *Šešios mylios tilto, gale to tilto lelėja žydi* (savaitė).

Užminimuose remiamasi omonimais: *Šimtą akių turi, nė viena nemato* (ražiena, plg. korys, plg. bulvė). *Galva be nosies* (kopūstas). Įvardijama ekspresyviais veiksmoždziais ar naujadarais - daiktavardžiais: *Vingurgurkli, kur gulkliuojai? Praskustgalvai, kas tau darbo / Tylėk, skvanke praskustoji* (upė, pieva). *Tėvas tutlis / tislis, motina pumplė, vaikučiai pabiručiai / bimbir bimbir bimbiriukai* (žirnis). *Atlinguoja kibilda, ant tos kibildos kubulda, ant tos kubuldos visa valdžia* (arklys, balnas, raitelis).

Neretai lyginama pagal kelis požymius. Pavyzdžiui, dalgis aprašomas kaip lydeka, nes plonas, pilkas ir neria į žolę, kaip žuvis į vandenį. Užmeno daikto požymis pabrėžiamas, todėl hiperbolizuojamas: *Na gore na Brynskoj ležit zver bogatyrskij. Usy kak u turka, gladenkaja škurka* (katinas). Naščiais nešami kibirai aprašomi kaip dvi jūros ant pečių. Kelių menamų objektų situacija aprašoma taip, kad būtų aiškus jų buvimas kartu ir visiškai nevienoda būseną: *Vienas sako: „Bėkim bėkim“*. *Antras sako: „Čia stovėkim“*. *Trečias sako: „Čia linguokim“* (upė, akmuo, nendrės). Norint įiminti šią mįslę, reikia realybėje surasti vienoje erdvėje suderintas skirtingas objektų būsenas; lyginami objektai neišvardinti – *kažkas*. Situacija ir jos dalyvių tarpusavio santykiai gali ryškėti iš jų dialogo: *Kur tu bėgi, Nemiga? – Kas tau darbo, Skuste* (upė, pieva). Reikia rasti situaciją, kur greta būtų nemiegantis, visada judantis dalyvis ir toks, kuris būna apžėlęs, bet nuolatos nuskutamas.

Mįslėse atsispindi žmogų supantis realus pasaulis: dangaus kūnai, buitiniai daiktai, darbo įrankiai. Pagal mįslės galima spręsti, su kokiais gyvūnais ta tauta dažniausiai susidurdavo, ką augino, kaip atrodė kaimas, troba, kaip namų sąlygomis buvo gaminami buitiniai daiktai. Mįslėse užmėnant vieną objektą kartais iškeliami keli jo požymiai. Taip atsispindi pasaulio suvokimas: *Mėlynoj pievelėj piemenėlis baltas avis gano* (dangus, saulė, debesys). *Laukas nematuotas, avys neskaitytos, piemuo raguotas* (dangus, žvaigždės, mėnuo). *Aukso balta paklodė visą svieta apgobia / dengia* (saulės šviesa / dangus). *Močia didelė, tėvas dar didesnis, sūnus sukčius, duktė žabalė* (žemė, dangus, vėjas, naktis).

Gyvūnai pakeičia gamtos jėgas / reiškinius: *Meška bėga, visa giria dreba* (vėjas). *Lėkė meška per tiltą, pametė aukso kilpą. Ėjo mėnuo nerado, ėjo saulė atrado* (rasa). *Žilas jautis išgėrė vandens klaną* (šaltis).

Mįslės gali būti ne vienos reikšmės, t.y. tas pats užminimas gali būti įmėnamas skirtingai: *Šėmas jautis dangų laižo* (debesys / dūmai). *Balta / juoda karvė subliovė, visas tvoras išgriovė* (žiema / naktis). *Pušis langus užgriuvo* (ledas).

Pušis linko niekieno nelenkiama (saulė leidžiasi). Avis ledą praperdė (saulė / nendrė). Ant pilių kalno totorkos šoka (žirniai / avižos džiūsta krosnyje).

1) Vienas užmenamas objektas lyginamas su vienu metaforišku objektu: *Stovi senelis raudona kepurėle (grybas).*

2) Vienas objektas reiškiamas keliais metaforiškais objektais: *Viduryje dvaro kūgis; priekyje šakės, užpakalyje šluota (karvė). Avily, ant to avilio kamuolys, ant kamuolio miškas, tame miške kiškiai (žmogus).*

3) Keli užmenami objektai reiškiami vienu sudėtingu metaforišku vaizdu: *Be ugnies dega, be sparnų lekia, be kojų bėga, be žaizdų skauda (saulė, debesis, upė, širdis).*

4) Keli užmenami objektai gretinami su keliais metaforiškai aprašytais objektais: *Belyje silači rubiat kalači, krasnyj govorun podkladyvajet (dantys, liežuvis). Ščiuka dvinet – lies vianet, na tom meste gorod stanet (šienauja, krauna kūgius).*

Kuriant metaforas, negyvi daiktai sugyvinami. Atvirksčias reiškinys – gyvųjų įvardijimas negyvais daiktais – labai retas. Labai dažnai įvairūs daiktai įvardijami vienodai (pvz., daugelyje mįslių aptinkama *mažas žmogelis, maža moterėlė, meška, vilkas, žirgas* ir t.t.). Dėsninga, kad užminimuose naudojami konkrečių gyvūnų vardai (*katė, pelė, kiškis, vilkas, meška*), bet apibendrinti pavadinimai (*gyvūlys, žvėris*) reti. Dažnai įvardijami konkrečių paukščių pavadinimai, tačiau pasitaiko ir apibendrintas šios gyvūnų klasės pavadinimas: *Paukštis sparnus išskleidė, visą dangų užklojo (debesis).*

Metaforiškas aprašymas lemia daugelio mįslių struktūrą. Aprašymo tikslas – atskleisti objekto ypatumus, o ne nuvesti mintį į šalį. Šios mįslės sukuria suvokimo inerciją, t.y. pasako įmenančiam pertvarkymus, kuriuos reikia atlikti, kad būtų atspėtas užmintas objektas ar situacija.

Nukrypimų nuo metaforiško aprašymo pasitaiko ne taip retai; jie suteikia mįslėms netikėtumo. Būtent nukrypimai paverčia mįslę užduotimi. Dideliuose įvairių tautų mįslių masyvuose A.Žurinskis išskyrė tokius tekstus ir tyrinėjo jų sandarą. Jis išskyrė mįslėse išeities / pradinę situaciją (IS) ir pertvarkytą situaciją (PS). Perėjimas nuo IS prie PS skaidomas į du etapus: 1) kadravimą, 2) patį pertvarkymą. Išeities situacijoje turi būti standartinė, dažnai sutinkama elementų kombinacija, nes kitu atveju mįslė virstų juokavimu (pvz., „armėnų radijo“, mįslės: *žalia, guli po pagalve ir cypia – silkė*). Įminti mįslė – reiškia ne tik surasti užmintą objektą, bet ir visą IS, taip pat nustatyti ryšius tarp dviejų situacijų.

Mįslės nevienodai įmenamos, nes nustatomi skirtingi IS ir PS ryšiai:

Kartesnis už nuodus, saldėsnis už medų
(neprinokęs ir prinokęs riešutas).

Saldus kaip medus, kartus kaip nuodai
(riešuto branduolys ir žalia žievė).

Eina eina ir sustoja išsižiojęs (seni batai).

Dieną burna užkišta, o naktį atkišta (batai).

Be liežuvio, be proto po kaimą žinias nešioja
(skolinamas bežmėnas).

Ant nugaros liežuvis; ką sako, žmonės tiki
(bežmėno parodymai).

Mįslės leidžia paaiškinti daugiau, negu kasdieninėje kalboje leistų tokiu ilgumo frazė. Potencialiai nevienareikšmės tos mįslės, kuriose nėra veiksnio:

Burna krūtinėje (žuvis / medžio šova).

Burna ant krūtinės (kūdikis žinda).

IS kadravimas – išskiriamas tas elementas, kuris vėliau pertvarkomas, arba iš IS pašalinami visi tie elementai, kuriems PS nėra atitikmenų. Tai nelabai tikslu, nes kai kurie elementai gali būti praleisti pertvarkant.

Pilnas kadras – kai PS yra elementas, kurį galima nustatyti pagal dalį arba greta esantį elementą:

Mano mirtis – peilis ir dantys (duona).

Dešimt mėnesių lentynoje, du mėnesius rankoje (pjautuvas).

Kad kadras susiaurėtų, reikia, kad PS elementas nebūtų suvokiamas kaip ko nors dalis / požymis:

Gimė visi vieną dieną, o nevienodo dydžio (rankos pirštai).

Kadravimas gali būti suvokiamas kaip kadro ribų suspaudimas, atsižvelgiant į IS elementų vaidmenį veiksmė (išskirtas veikėjas ir jo pasyvus judėjimas pertvarkytas į aktyvų veiksmą):

Kažkas skrybėlę pakeldamas dainuoja (arbatinukas verda).

IS pertvarkymas izomorfiškas net tada, jeigu elementų santykiai IS ir PS ne tokie patys. Vis dėlto santykiai turi būti panašūs:

Du kelmai į jūrą pasineria ir iškyla (saulė, mėnuo).

Objektai, kurie pasirodo atskirai, aprašyti kaip pasirodantys ir pasislepiantys kartu.

Žirgas iš Tomsko be kanopų, balta stepė be žolės
(stalas ir staltiesė).

Pakeista objektų vertikalalaus išdėstymo seka (žirgas būna „virš“, stepės, o stalas – po staltiese).

Į juodą žemę nuėjo, baltą knygą rado (kopūstas).

Elementai, kurie yra vienas kito viduje, vaizduojami kaip esantys greta arba vienas virš kito (kaip knygos lapai).

Iškreiptas elementų išdėstymas skatina suvokti mįslę neteisingai:

Iš vienos pusės laukas, iš kitos – miškas (kailiniai).

Pusė suvokiama visų pirma kaip landšafto dalis, esanti viena kryptimi.

Kai iš kadro šalinamas veikėjas, jo vaidmuo tenka kitam elementui:

Upė teka, žuvis šokinėja, paskui ją ledas sušyla
(audeklą audžia).

Čia šaudyklė vietoje audėjos.

Nuo objekto pereinama prie jo dalies ar kelių gretimų dalių:

Kas lenkiasi prie šulinio? (nosis).

Šakos yra, o lapų nėra (elnio ragai).

Mįslės sintezėje IS elementų santykiai pakinta – pažeidžiamas užminimo ir įminimo izomorfizmas. Tai atsitinka, kai atskiriama objekto dalis ir paverčiama kitokiu objektu.

Gali būti atskirta kintanti objekto dalis:

Vasarą apsirengia, žiemą nusirengia (medis).

Atskirti lapai, veiksmas suvokiamas kaip žmogaus veiksmas, lapai – kaip drabužiai.

Kai kurie objekto komponentai gali būti nepertvarkyti:

Medyje akmeninis lizdas (riešutas).

Atskiriama pastovi objekto dalis, jo skiriamasis požymis:

<i>Ant jaunuolio galvos gėlė</i>	(gaidys).
<i>Mano motinos vaikų baltos liemenės</i>	(šarkos).
<i>Visą gyvenimą žalius rūbus nešioja</i>	(pušis).
<i>Dvi eilės sagų</i>	(kiaulė).

Išskirtos objekto dalys gali būti būdingos daugeliui objektų (pvz., uodega, sparnai, visada žali spygliai):

<i>Turtuolis su vėduokle nuo musių</i>	(voverė).
<i>Pati maža, o vaikšto su ilga lazda</i>	(beždžionė).
<i>Senis dieną naktį savo ietį tąso</i>	(žiurkė).

Kai pastovioji objekto dalis nėra jo skiriamasis požymis, tos dalies atskyrimas sintezuojant mįslę sukelia apgaulės išpūdį:

<i>Praeivis neša maišą</i>	(pilvas).
----------------------------	-----------

Pilvas būdingas daugeliui gyvų būtybių.

<i>Radžos sūnus valgo, o du anūkai žiūri</i>	(keliai).
--	-----------

Čia gali būti ir kiti du objektai, kurie nukreipti į žmogų jam valgant.

Prie užmenamo objekto prijungtą kito objekto dalis:

<i>Į mišką eina beragiai, o namo grįžta raguoti</i>	(šakų rinkėjai).
---	------------------

(Šakos – ragai. Plg. *Kas ant savęs mišką nešioja?* – Elnias.)

Dalis gali būti prijungta prie objekto, jo nepertvarkant:

<i>Vyras atsistoja ir tuoj pat savo žarnas ant galvos vynioja ir prilaiiko</i>	(vyras vynioja ant galvos čalną, kurią svečiuose laikė ant kelių).
--	--

<i>Nuo medžio žeme ilga šaknis driekiasi</i>	(skruzdės).
--	-------------

Dalyje mįslių lyginimas išreikštas sintaksiniu būdu:

<i>Už suodžius juodesnė, už sniegą baltesnė, už stogą aukštesnė, už roges žemesnė</i>	(šarka).
---	----------

Neigiami palyginimai: *Kaip katė, bet ne katė, kas?* (katinas). *Kaip vanta, bet ne vanta, kaip kamuolys, bet ne kamuolys; uodega kaip pelės, bet ne pelė* (ropė). *Blizga kaip saga, bet ne saga; gieda kaip kunigas, bet ne kunigas* (vabalas).

Epitetai mįslėse vaidina pagalbinį vaidmenį: jie pabrėžia metaforiško objekto požymius.

Mįslės gana dažnai eilijuojamos; jose aptinkami rimai, frazių galūnių sąskambiai:

Mėsos stirta,
Geležim paspirta (pabalnotas arklys).

Višta nupešta,
Tvoron įkišta (kultuvė).

Marių panos
Šilkų kasos
Žiemą vasarą basos (žąsys / nendrės).

Kaip minėta, kai kurių tautų mįslės dainuojamos. Dainų-mįslių buvimas (jos nelaikomos mįslėmis, nes nėra reikalo įminti – dialogo forma išsakomas užminimas ir įminimas) leidžia manyti, kad daugelio tautų mįslės buvo dainuojamos. Nemažai mįslių užmenama dialogo forma:

– *Kur tu bėgi, nemiga?*
– *Kas tau darbo, skuste* (upė, pieva).

– *Kur tu eini, veltena?*
– *Kas tau darbo, skutena* (avis, pieva).

Mįslės pradedamos objekto įvardijimu. Kartais jos pradedamos formule „užminsiu mįslę“, arba pakartotu klausimu „Kas tai, kas tai?“. Dažniausiai klausimu pradedamos minklės, t.y. užminimai, reikalaujantys sąmojingo atsakymo:

Kodėl jautis priėdęs guli? – Sėdėti negali.

Prie minklių kartais priskiriamos ir klausimu prasidedančios mįslės, t.y. rimto įminimo reikalaujantys tekstai.

Maginę ir kitą apeiginę paskirtį kadais turėjusios mįslės virto pramogai, laisvalaikiui, ypač paauglių vaizduotės lavinimui skirtais tekstais.

Seminaro užduotis: pasirinkti dešimt mįslių ir išanalizuoti, kaip sudarytos metaforos arba kaip jose pertvarkytos išeities situacijos.

Paremių poetikos ypatumai

Paremijomis vadinami trijų tautosakos žanrų kūriniai.

1) **Patarlės** – pastovūs pamokomojo pobūdžio posakiai, sudarantys užbaigtą sakinį. Jose apibūdinami / apibendrinami įvairūs gyvenimo reiškiniai. Patarlės naudojamos kalbos išraiškingumui, vaizdingumui sustiprinti ir kartu pasakymo lakoniškumui bei suprantamumui pasiekti.

Patarlės suprantamos perkeltine prasme, tačiau manoma, kad perkeltinės reikšmės išsivystė per ilgą vartojimą, reiškinių ir dėsningumų lyginimo ir požymių abstrahavimo bei apibendrinimo pagrindu. Dalis patarlių tebesuprantamos ir tiesiogine, ir perkeltine prasme. Tiesiogiai ir įvairiuose kontekstuose vartojami tokie posakiai: *Niekas pats savaime nepasidaro*. Latv.: *Gatavs nekas pats klat nenak*. Vok.: *Es wird nichts von selber fertig*. Kiti pasakymai labiau vartojami perkeltine prasme: *Kepti karveliai į burną nekrenta*. Latv.: *Cepts balodis pats mute neieskries*. Vok.: *Die gebratene Tauben fliegen einem nicht ins Maul*. *Daug galvų, daug sapnų; Kas galva, tas razumas; Naują rūbą ne tiek nešiosi, kiek lopytą*. Netiesiogiai suprantami posakiai, kurie reiškia, kad realus mažas pasiekimas geriau už didelę dar nepasiektą ir galbūt nerealią svajonę: *Geriau zylė rankoj, negu briedis girioj*. Rus.: *Geriau kielė rankoj, negu gervė danguj*. Kai tas modelis naudojamas sugretinant tiesiogine prasme suprantamus objektus, gaunamas humoristinis efektas: *Geriau maža žuoytė, negu didelis tarakonas*.

2) **Priežodžiai** – pastovūs vaizdingi apibūdinimai, kuriais nesiekiam pamokyti ar apibendrinti dėsningumų. Dažniausiai jie nesudaro atskiro sakinio. Kai priežodis pertvarkomas į užbaigtą sakinį, atsiranda apibendrinimas; priežodis tampa patarle: *Marios iki kelių – priežodis. Girtam marios iki kelių – patarlė. Tu tik smerčiai parnešti – priežodis. Slunkius geras pasiuntinys tik smerčiai parnešti – patarlė*.

3) **Aforizmai** – pamokantys ar dėsningumus apibendrinantys teiginiai, kurie suprantami tiesiogine prasme. Kadangi dalį patarlių galima suprasti ir tiesiogine, ir perkeltine prasme, ribos tarp patarlių ir aforizmų taip pat neryškios.

Kadangi patarlės, priežodžiai ir aforizmai nesunkiai gali pereiti iš vienos kategorijos į kitą, visos minėtos paremijos dažniausiai skelbiamos kartu, nediferencijuojant. Neretai čia pat skelbiami ir kiti trumpų posakių pa-

vidalu gyvuojantys kūrėniai – liaudies kalendoriaus, liaudies meteorologijos žinios, darbo taisyklės (kada ką sėti, sodinti), net tikėjimai.

Paremių klasifikavimas.

1) Neretai paremijos skelbiamos išdėstant jas alfabeto tvarka pagal pirmąjį žodį, t.y. net nemėginama jų grupuoti pagal kokį nors turinio ar formos požymį. Tokiais atvejais skirtingais žodžiais prasidedantys to paties pasakymo variantai sunkiai surandami. Be abejo, skaitytojui pačiam reikia susirasti ekvivalentiškus ar panašius pagal perkeltinę reikšmę posakius.

2) Posakiai suvokiami perkeltine prasme, reikšmės iššifruojamos pagal vartoseną (remiamasi užfiksuotu kontekstu arba klasifikatoriaus patirtimi) ir grupuojamos pagal tematiką. Kadangi patarlėse dažnai gretinami priešingi dalykai (pvz., laimė – nelaimė, gyvenimas – mirtis, santaika – bėriai, tėvynė – svetima šalis, darbštumas – tingėjimas ir t.t.), grupės vadinamos įvairius dėsningumus atspindinčiomis opozicijomis. Vienas pirmųjų XIX a. pirmojoje pusėje patarles taip sugrupavo rusų patarlių rinkėjas ir skelbėjas V.Dalis. Taip sugrupuotos ir lietuvių paremijos penkiatomio „Lietuvių tautosaka“ penktajame tome ir populiariame rinkinyje „Patarlės ir priežodžiai“.

Žinoma, grupavimas pagal tematiką nelengvas, nes reikia iššifruoti perkeltines reikšmes, spręsti, kaip pasielgti su patarlėmis, kurių reikšmės apima kelias skirtingas gyvenimo ir veiklos sritis ir kurios dėl to gali atsidurti keliuose skyriuose. Daugiareikšmių patarlių klasifikavimo sunkumai, ko gero, paskatino ieškoti kitų medžiagos grupavimo būdų.

3) Suomių folkloristai M.Kuusi ir kt. pasiūlė formalų klasifikavimo būdą – posakiuose išskiriami vadinamieji *atraminiai žodžiai* (daiktavardžiai, o jeigu jų nėra – būdvardžiai ar dalyviai, bet ne veiksmažodžiai) ir pagal juos grupuojami posakiai. Pagal atraminį žodį išskirtos grupės išdėstomos alfabeto tvarka. Tokį būdą pritaikė estų folkloristai stambiame paremių leidinyje; jis pritaikytas Lietuvių patarlių ir priežodžių kataloge ir jo pagrindu pradėtame leisti kelių tomų rinkinyje. Kadangi daiktavardžiai – patarlėje perkeltine prasme įvardijami objektai – keičiami kitais, tos pačios reikšmės posakio variantai atsiduria skirtingose grupėse. Dėl to kataloge ir leidinyje tenka naudoti labai daug grupės jungiančių ar lyginančių nuorodų.

Sakinuose labai svarbus vaidmuo tenka veiksmažodžiams: jie būna dvinariai arba trinariai predikatai ir sujungia sakinio komponentus į visumą. Tuo tarpu daiktavardžiai dažniausiai yra vienanariai predikatai; jie ne-

valdo kitų sakinio komponentų ir lengvai pakeičiami ekvivalentais. Pavyzdžiui, veiksmažodis *bėgti* savaime kelia klausimus: kas bėgo? iš kur? nuo ko? kur bėgo? Daiktavardžiai vilkas, meška, ugnis žymi tam tikrus denotatus ir be konteksto (t.y. kol nesusieti su veiksmažodžiu) yra neutralūs: daugių daugiausia juos galima grupuoti pagal tai, su kokia žmogaus veiklos sritimi jie susiję. Tuo tarpu frazėse „bėgti nuo vilko“ ir „bėgti nuo ugnies“ aktualizuojama labai panaši abiejų daiktavardžių reikšmė – žmogui pavojingas gyvūnas / reiškiny. Nesunku pastebėti, kad ir patarlės *Nuo vilko bėgo, ant meškos užbėgo; Nuo lietaus bėgo, į palašą pataikė* gali būti vartojamos panašiam kalbiniame kontekste arba net kaip ekvivalentai. Grupuojant paremijas pagal daiktavardžius, minėti posakiai atsiduria skirtingose grupėse ir geriausiu atveju susieti tik nuorodomis.

Paradoksalu, tačiau tam, kad galima būtų susieti analogiškos reikšmės paremijas, reikia nustatyti jų perkeltines reikšmes lygiai taip pat, kaip ir jas klasifikuojant pagal tematiką. Grupuojant pagal atraminius žodžius, greta atsiduria tiek vienos patarlės variantai, tiek ir visiškai skirtingi posakiai. Pavyzdžiui, patarlėse *Koks miškas, tokie ir žvėrys* ir *Kad tik būtų miškas, o žvėrių atsiras* aptinkami du tie patys daiktavardžiai *miškas* ir *žvėrys*, tačiau kontekste jų reikšmės nesutampa. Pirmojoje patarlėje *miškas* reiškia aplinką, kuri veikia joje gyvenančius individus, o antrojoje – tam tikro pobūdžio individams palankias sąlygas. Folkloristai, grupuojantys tekstus pagal atraminius žodžius, vis dėlto negali nepastebėti skirtingai reiškiamų posakių panašumo ir pažeidžia principus. Pavyzdžiui, leidinyje „Patarlių paralelės“ skyrelyje *Laikas* greta (Nr. 277 ir 278) skelbiamos patarlės *Lig laiko puodas vandenį nešioja* (pateikiamos įvairių tautų paralelės su žodžiais *laikas, puodas, qotis* ir tokia pačia sintakse) ir *Ne laikas šunis lakinti, kai reikia medžioti*. Ten pat skelbiama patarlė *Kai reikia paliavot, tada šunis lakina* ir nurodomas rusų atitikmuo *Kai medžioklėn joti, tada ir šunis lakinti*. Pastarosiose patarlėse nėra žodžio *laikas* (jis gali būti numanomas), jas „pritraukė“ tekste Nr. 278 esančio žodžio „medžioti“ analogijos – „medžioklė“, „paliavoti“. Abi žodžio *laikas* neturinčios patarlės gali būti suprastos priešingai: lietuvių posakis gali reikšti priekaištą, kad iš anksto kuo nors nepasirūpinta, ir gali būti vartojamas kaip patarimas dėl ko nors išgyventi tik tada, kai atsiras problema (priklauso nuo to, kokiame platesniame kontekste patarlė vartojama ir net kokios jos tarimo intonacijos). Rusų patarlėje gana aiški antroji reikšmė. Kiek toliau skelbiama patarlė *Ne laikas šunis lakinti, kai vilkas bando*. Čia vietoje „kai reikia medžioti“, t.y. kai jau reikia šunų laimikiui

gaudyti, atsiranda „kai vilkas bandoje“, t.y. kai jau susiklostė pavojinga situacija ir reikia gintis. Abiejuose posakiuose ryškėja vienoda abstrakti prasmė – pats metas minima objektą naudoti pagal paskirtį. Kai mėginama „pabėgti“ nuo būtinybės aiškinti patarlių reikšmės ir perkeltinės reikšmės posakiai klasifikuojami pagal iš konteksto ištrauktą ir tiesiogiai suprantamą leksiką, atsiranda nenuoseklumų, keistų gretinimų ir ne mažiau netikėtų analogiškos reikšmės posakių priskyrimų skirtingiems skyriams.

4) Paremiologas G.Permiakovas siūlė grupuoti paremijas pagal jų semantiką t.y. pagal abstrakčią prasmę, kuri aktualizuojama skirtingomis konkrečiomis reikšmėmis kalbinės vartosenos kontekste. Realių semantinės interpretacijos sunkumą pabūgę folkloristai nepalaidė G.Permiakovo tyrinėjimų. Vis dėlto dalis paremiologų išskiria patarlių tipus pagal reikšmių panašumą, nepaisydami leksikos (t.y. vadinamųjų atraminių žodžių) skirtumo. Viena jų – latvių paremiologė E.Kokarė. Pavyzdžiui, vienam patarlių tipui ji priskiria tokias skirtingų tautų paremijas: pažodžiui sutampančias latvių ir vokiečių patarles *Daug žodžių, maža darbu; Daudz vardu, maz darbu; Viel Wort, wenig Werk*, beveik tokią pačią lietuvių patarlę *Daug kalba, mažai dirba / Kas daug kalba, tas mažai dirba*, vokiečių *Lange Zunge, kurze Hand* (Ilgas liežuvis, trumpa ranka); *Gross mit Worten, wenig in der That* (Didelis žodžiais, mažas darbais); *Von Worten zu Werken ein weiter Weg* (Nuo žodžių iki darbų tolimas kelias); *Hennen die viel gackern, liegen wenig Eier* (Vištos, kurios labai kudakuoja, nedaug kiaušinių sudeda). Tam pačiam tipui priskiriami ir ryškia perkeltinę prasmę turintys posakiai: latv. *Liela breka, maza vilna*; vok. *Wol Geschrei, wenig Wolle* (Daug riksmo, maža vilnos), rus. *Kiaulės spieginimo daug, bet vilnos nėra*. Tipo aprašymas baigiamas posakiais *Liela breka, maza vaina*, liet. *Iš didelio debesio mažas lietus*, kuriuose analogiška prasmė reiškia kitokiais vaizdais.

Pastebime, kad vienam tipui priskirtų posakių sintaksinės konstrukcijos ne tik sutampa, bet ir skiriasi. K.Grigas, kalbėdamas apie patarlių tipų išskyrimą, svarbesniu laiko ne reikšmės, o sintaksės požymį. Kadangi patarlės vartojamos kasdienėje kalboje tam, kad būtų labai glaustai ir suprantamais stereotipiniais vaizdais išsakomas vertinimas, primenama per daugelį amžių susiklosčiusi žmonių patirtis, t.y. patarlės visų pirma turi komunikatyvinę paskirtį, manome, jog prasmės ir reikšmės požymiai turėtų būti hierarchiškai aukščiau už raiškos būdą – sintaksę bei leksiką.

Nepaisant dalies folkloristų skepticizmo ir net pasipriešinimo, ateitis priklauso paremių semantikos ir reikšmių tyrinėjimams. Tomis gana sun-

kiomis procedūromis bus paremta ir semantinė paremių klasifikacija. Tai ypač svarbu skirtingų tautų paremių lyginimams: analogiškos ar tapačios reikšmės bei prasmės išsakomos naudojant skirtingus vaizdus, kurie dažnai priklauso nuo tautos gyvenimo sąlygų bei papročių. Pavyzdžiui, apie bergždžias paieškas lietuviai ir rytų slavai sako: *Ieško adatos šieno kupetoje*, o kinai – *Ieško adatos jūros dugne*. Apie vieno asmens menkas galimybės rusai sako: *Vienas žąsinas lauko neišmindys*, o kinai – *Viena antis jūros nesudrums*. Skirtingose tautose reiškiamą mintis, jog turtingam žmogui mitinė būtybė padeda. Lietuvių patarlėse tai pasakoma: *Bagotam ir velnias košėn teršia*, o baltarusių – *Turtuoliui velnias vaikus supa, o beturčiui iš lopšio išmeta*. Kai norima pasakyti, kad dar ne laikas ką nors girti, nes dar kaip reikiant nepasirodė, lietuviai vartoja patarlę *Negirk dienos be vakaro* arba ilgesnę – *Negirk dienos be vakaro, o marčios be metų*. Baltarusiai vartoja iš dalies panašų teigiamą pasakymą: *Girk javus svirne, o plėšiką karste* (t.y. pavojingą girk tada, kai visus mirusius vienodai girti reikalauja paprotys). Nepriteklius lietuviai apibūdina priežodžiu *Kišenėse vėjai švilpia*, o baltarusiai – *Galvoje ūžia, ūžia, o kišenėse tylu tylu* (galima numanyti, kad nepritekliai atsiradę dėl girtavimo).

Paremių sandara. Gana daug patarlių – tai liepiamąja nuosaka išsakyti gyvenimo patirties padiktuoti patarimai, kuriuos neretai reikia suprasti tiesiogine prasme, kaip aforizmus. Neabejotini aforizmai – *Skubėk, jei nori sugaišti*; *Skubinkis – ir šiandien bus vakaras*; *Kad pradėjai, tai ir baik*.

Tiesiogine prasme suprantami ir aforizmus primena įvairūs ūkiniai patarimai, gamtos būsenos ir su ja susijusių žmonių darbų bei elgesio stebėjimų apibendrinimai: *Žiūrėk lauko vasarą, o sodo – rudenį*; *Nuo švento Jurgio ir našlė arklą išneša laukan*; *Nuo Grabnyčių nebereik šildyt gryčių*; *Nuo švento Juozapo lydeka nerštan, o gervė raistan*; *Nuo švento Mataušo ir vanduo ataušo*. Tarp tokių teiginių aptinkama ir gana vaizdingų, net metaforiškų pasakymų: *Žagrė užpučia žiburį, pjautuvas užžibina žiburį*; *Diena ilgyn, sieksnis trumpyn*; *Skubykit verpti – vyturys kuodą pridirbs*; *Kielė išspardo ledą*; *Gegužė su miežio akuotu užsprings*.

Įsakmiais teiginiais primenami tikėjimai: *Pirmuosius šunelius visuo met skandina* (manoma, jog *pirmašunio* įkandimas labai pavojingas, todėl žmonės jų neaugina). Tačiau šį pasakymą galima suprasti ir netiesiogiai – pirmasis ką nors naujo sumanęs žmogus visada sukelia aplinkos pasipriešinimą.

Stabilūs posakiai vartojami norint priminti papročius. Pavyzdžiui, kai svečias teigia esąs sotus ir vaišių atsisako, jam sakoma: *Per tvorą kopęs valgyk*. Perkeltinės reikšmės pradų atsiranda, kai tokioje pačioje situacijoje operuojama analogišku pavyzdžiu: *Prilesus višta per tvorą peršoka ir vėl lesa*.

Vestuvių papročius primena frazės: *Neprašytas svečias – ligi pirmo balkio*. Latv. *Nelūgts viesis aizdurve / Nujniekam par durvim jastav*. Šio papročio laikydavosi vadinamieji *guogiai*, latv. *kujnieki, stavmuči, nujnieki*: jie prie stalo nesiartindavo, stovėdavo prie durų.

Tradiciniais posakiais primenamas darbo organizavimas – būtinybė kaitaliooti darbą ir poilsį: *Iš medžio iškritusiam ir tai duoda pailsėti*.

Pasakymą *Tu tikėk gulinėčiu, bet ne miegančiu* galima vartoti tiesiogine prasme (kai kalbama apie galintį miegančiu apsimesti žmogų), bet galima suprasti ir metaforiškai, kai norima pasakyti, kad pasitikėti galima tik ta informacija, kuri akivaizdi. Analogiškai suprantama ir patarlė *Nepasitikėk vilku raišu, pats kojos nepakūlęs*.

Metaforiška gali būti tik pasakymo dalis: *Išvažiuok, Dievui nežinant*. Paskutiniuosius žodžius reikia suprasti metaforiškai „labai anksti“, kai visi, netgi Dievas, dar miega arba kai visi užsiėmę kitais reikalais ir veikėjo poelgio nemato. Pradžia gali varijuoti – gali atsirasti skirtingi veiksmai, kuriuos galima sieti su labai ankstyvu paros metu arba kurie atliekami vieno iš daugelio asmenų anksčiau numatyto laiko. Iš dalies metaforiškas pasakymas *Duoną minkyk, kad sienos rasotų*. Rasotų sienų metafora iššifruojama naratyvu: duoną minkyti reikia tol, kol moteris gerokai suprakaituoja. Neteko pastebėti, kad kitų darbų trukmė būtų matuojama tokiu būdu. Pasakyme *Gulinčią bėdą nekrutink* perkeltine prasme galima suprasti tik žodį *bėda*, bet galima ir abu pradinius žodžius.

Gana daug patarlių – tai teiginiai apie nuolat ar net visada pasireiškiančius dėsningumus, kuriuose apibendrinti aplinkos stebėjimai. Jos vartojamos perkeltine prasme, nors ir tiesiogine prasme suprastos apibendrina tam tikrą gyvenimo patirtį. Patarlė *Gladius veršelis dvi karvi žinda* kalbama apie žmogų, mokantį bendrauti su skirtingų pažiūrų ar įsitikinimų žmonėmis ir gaunantį iš to naudos. Stebėjimų pagrindu išvesta abstrakti mintis, jog gėrybių galima gauti „teisėtai“, iš artimo personažo, bet gerumu ir neteisėtai iš svetimo; svetimumą galima suprasti įvairiais požiūriais. Skirtinguose kontekstuose galima vartoti patarlę-teiginį: *Kai du sako, kad naktis, trečias turi eiti gulti*. Pasakoma apie būtinybę mažumai / vienam asmeniui

prisitaikyti prie daugumos. Tai gali būti daugumos skonis, požiūris, nuomonė, papročiai, įpročiai, moralės normos ir kt.

Daug teiginių apie neįmanomus dalykus (kai nėra priemonės arba kai norima ką nors nuveikti, naudojant visiškai netinkamą priemonę): *Kurpius be drato nepasiuva bato; Meškos smilga nenukursi; Pirštu duonos neatrėksi, liežuviu mėnulio nepasieksi; Pluta atšokusi neprilips; Ubagui krepšių neprikrausi.* Apie įvairius sunkumus sakoma: *Bėda išmokyti karvę į medį lipti; Bėda šuni siundyti, kuris pats nepjauja.*

Patarlėse-teiginiuose apie daugelyje gyvenimo sričių pasireiškiančius dėsningumus naudojami fantastiniai įvaizdžiai, kurie susiję su pasaulėžiūra bei atsispindi folkloro kūriniuose. Pastarųjų teiginių beveik neįmanoma vartoti tiesiogine prasme. Apie būtinybę prisitaikyti prie aplinkos arba siekti artimiausių kaimynų palankumo ir todėl su jais giminiuotis sakoma patarlė: *Arti pragaro gyvendamas, ir velnią į kūmus turi vadinti.*

Cituotoje patarlėje jungtukas *ir* gali būti suprastas emfatinės dalelės *net* reikšme: būtina susigiminiuoti net su tam visiškai netinkamu asmeniu. Kadangi toks jungtuko *ir* reikšmės atspalvis išžiūrimas daugelyje patarlių, kuriose kalbama apie dėsningumus, kyla klausimas, kodėl vis dėlto tokiose situacijose retai vartojamas *net*. Patarlėmis *Buklus ir žąsina paaria; Geras kalvis ir varlę pakausto; Gera audėja ir tvoroje išaudžia* pasakoma, kad gabus, sumanus darbininkas sugeba prisitaikyti prie esamų sąlygų. Jungtukas *ir* tarsi užbaigia numanomą nepalankių sąlygų išskaičiavimą. Ko gero, jeigu vietoje *ir* būtų vartojamas *net*, būtų išskirta viena konkreti galimybė padaryti neįmanomą darbą, patarlių reikšmių sumažėtų.

Ta pati konstrukcija su jungtuku *ir* naudojama kalbant apie asmenis, kurie ko nors nepadarę teisinasi neva objektyviomis nepalankiomis sąlygomis. Po jungtuko *ir* įvardijamos realybėje neįmanomos nepalankios sąlygos arba tokios, kurių niekas nepalankiomis nelaiko: *Netikusiai kiaulei ir ant Joninių žemė išalus; Senai bobai ir ant krosnies duobės išvažinėtos; Blogam šokėjui ir kiaušiai kliudo.*

Neigimo dalelė *nei / nė*, o ne emfatinė dalelė *net* naudojama priežodžiuose ir jų pagrindu sukurtose patarlėse, kuriomis apibūdinami nemokšos. Paremijose *Nemoka nei šuniui uodegos užmegsti; Kitam tai ir yla skuta, o tau nė peilis neima* – tarsi užbaigiama kelių nutylėtų nesugebėjimų dirbti grandinė. Tai ypač ryšku patarlėje, kurioje naudojamos abi emfatinės priemonės (*ir ...nei / nė*): vienas sugeba prisitaikyti prie bet kokių nepalankių sąlygų, o kitas ir palankiomis sąlygomis tikslo nepasiekia.

Kalbant apie asmenį, kuris per anksti ką nors tikisi gauti ar dar nieko negavęs ruošiasi panaudoti, iš realybės paimtas vaizdas priešinamas su personažo per daug ankstyvais ir todėl netikslingais veiksmais. Tokių patarlių dvi dalys jungiamos *o jau*: *Miške staklės, ant avių vilnos, o jau [t.y. mintyse] milą audžia; Meška dar miške, o jau kailį ražo; Pylė jūroj, kiaušis uodegoj, o jau su skaurada bėgioja; Dar vaiko nēr, o jau kūmus prašo.*

Priežodžiuose labai produktyvus įvairiomis sintaksinėmis priemonėmis reiškiamas palyginimas ar sugretinimas: *Skubrus kaip užsidegęs; Britvos brolis, kaplio vaikas; Nusiminė kaip musę suvalgęs; Eina kaip žemę pardavęs; Miega kaip žirgą pardavęs; Tyli kaip kiaulė ausin myžta; Pabėgo kaip katinas, lašinius suėdęs; Duona [tokia, kad] velnias basas nepereitų; Nusigėrė kaip du dzūkai.* Lyginant pabrėžiami realūs apibūdinamo objekto požymiai (greitumas, reakcijos agresyvumas ir skausmingumas, duonos rupumas / ašakų buvimas ir kt.).

Galima įtarti, kad lyginimas su konkrečiai įvardintu objektu atsiradęs prisimenant kokį nors įvykį: *Pasiuto kaip Rybinsko kalė.* Kartais nedideliame regione paraleliai egzistuoja palyginamasis frazeologizmas ir naratyvas. Pavyzdžiui, apie ilgai ir nekryptingai besitvarkantį žmogų sakoma: *Ruošiasi kaip Viliaudžių merga.* Posakio kilmė aiškinama pasakojimu apie šokti nemokėjusios merginos elgesį. Pakviesta šokti mergina sakiusi, kad dar reikia sutvarkyti trobą; ji ėmusi ten ir atgal puodus nešioti.

Nereti ironiški lyginimai: *Tiesi vaga kaip virvė kišenėj; Patiko kaip šuniui lazda; Sutinka kaip akmuo su kirviu; Myli kaip šuo katę, Myli kaip šuo ubagą; Prisiuliojau kaip šuo šulinyje.*

Pirmajame lyginimo naryje būdvardžiu pasakoma pozityvi ar net ideali objekto būseną, o veiksmazodžiu – palankus personažo požiūris ar darnūs personažų santykiai, tačiau antrajame naryje iššifruojama, jog teiginį reikia suprasti priešingai: virvė kišenėje susiraižgo, šuniui lazda nepatinka, atsitrenkęs į akmenį, kirvis genda.

Neretai naudojamas oksimoronas: *Ot kad eina – net nekruta; Ateina kaip žaibas žingine; Greitas kaip apatinysis girnų akmuo; Tu gali kalbėti kaip devyni nebyliai.* Naudojama formali priešprieša (iš tikrųjų priešpriešos nėra): *Vienas tyli, o kitas klauso; Vienas nieko neveikia, o kitas jam padeda.* Pasitaiko palyginimų, kurių ironija ypač išryškėja, kai prisimenama kita patarlė: *Paslėpė kaip maiše adatą, plg. Adatos maiše nepaslėpsi.*

Neigiamas palyginimas patarlėse naudojamas, kai norima pabrėžti, kad nuomonė, gandai ar požiūris neatitinka tikrovės: *Vilkas ne toks baisus*

kaip šneka. Latv. *Vilks ne tik liels ka kliedziens. Ne toks velnias baisus kokį malia-voja; Ne tiek šviesos kiek pro langą.*

Patarlėse gana dažnai du kartus kartojamos vienodos konstrukcijos: taip skirtingais vaizdais pabrėžiama ta pati mintis: *Ne mano kiaulės, ne mano pupos.* Latv. *Ne mana cuka, ne mana druva.* Produktivi palyginimo sintaksinė konstrukcija *koks ... toks.* *Kokios bobos, tokios ir trobos; Koks valgis, toks ir dalgis.* Simetrišką sintaksinę struktūrą papildo ritmo simetrija ir eiliavimo pradmenys, ypač rimavimas.

Patarlėse pabrėžiami veiksnių ir jų pasekmių / pasiektos būsenos priešastiniai ryšiai. Šias įvairiai sukonstruotas patarles įmanoma perfrazuoti naudojant *jei ... tai:* *Į triūbą nepūtęs, pieno negausi; Kas greitai bėga, tas parvoirsta; Už pagulėjimą didelis pabėgėjimas; Bėga vilkas – tunka vilkas, guli vilkas – džiūsta vilkas; Bus aruode, bus ir puode; Be vargo nėra četvergo; Nebridęs nežinosi ar gilu; Neperkandęs kevalo, branduolio neragausi; Strampus išmėtęs, neturėsi kuom nuo šunų atsiginti; Visų verksi, akių neteksi; Vėžliu būdamas, kiškio nepavysi; Jei kumele gimėi, pavalkų neišvengsi; Eisi paskui varlę, tai ir įves į balą.*

Priežastiniai ryšiai gana dažni stabiluose posakiuose, kuriais apibendrinami meteorologiniai stebėjimai ir prognozuojama ateitis: *Martynas ant ledo, Kalėdos ant vandens; Kalėdos baltos, Velykos šaltos; Kiek vieversys sniego užgiedos, tiek jo dar pridės.*

Ironiškos bei humoristinės paremijos sukurtos nurodant neteisingą kokios nors nesėkmės ar būsenos priežastį arba pasakant keistą sąlygą, su-trukdžiusią personažui ką nors nuveikti: *Kad ne klaimo durys, būt kiškį nudūręs; Kad kiškiui ne kojos, būt visus išmušęs; Basa vaikšto, nes šuo vyžų nenupynė; Jei šuva pinigų turėtų, tai pamazgų nelaktų.* Priežastiniais ryšiais susiejamos paremijos dalys, kai norima pabrėžti visuomenės požiūrį į tam tikrą perso-nažo savybę: *Nuo baimės mirusiam bezdalais skambina.*

Pasakant, jog nuo tolo / paviršutiniškai žvelgiant koks nors objektas gali būti įvertintas neteisingai, supriešinami du objekto pavadinimai ar jo požymiai: *Ant kalno būgnas, pakalnėję rėtis / Garsūs būgnai už kalno, o kai pas mus ateis, – kaip krepšiai (rus).*

Paremijos būna klausimų formos. Priklausomai nuo intonacijos ir turinio klausimus reikia suprasti ne tik kaip tikrus, bet ir kaip formalius, t.y. priešingos reikšmės teiginius: *Ar šeimynos eini samdyti, kad su riebiu snukiu? Kas tau duos ubagai iš armotos šauti? Kas gal pirkti katiną maiše? Kada gi pagavai vėją lauke? Kada šuo gėdos turėjo? Ar turi šuo gėdos?*

Intonacijos labai svarbios ne tik klausimo formos patarlėse: priklausomai nuo intonacijų (loginio kirčio) ta pati patarlė gali būti suprantama vos ne priešingai: *Arkllys ant keturių kojų suklumpa, o žmogus vienu liežuviu nesuklups* (supratimas priklauso nuo žodžio *nesuklups* tarimo – kaip klaidos pasiteisinimas arba kaip teiginys, kad liežuvis visada padeda išsisukti).

Dalis paremių atsiradę iš siužetinių naratyvų – pasakų, pasakėčių, anekdotų – ir yra tarsi jų išvados arba svarbiausią mintį reiškiantys posakiai: *Kas šaukia tešaukie, mudu, motin, važiuokim; Pondie, padėk ir bėgančiam, ir vejančiam; Duok, Dieve, ale nežinau; Ar tu, durniau, liaukis, ar tu pliki, traukis; Tai grėbstymai, tai vėtymai – vyža duonoj; Ant arkljo jojo, arkljo ieškojo; Vagie, kepurė dega / Vagie kepurė dega, tai ir griebias už kepurės*. Pastarųjų paremių prasmė darosi suprantamesnė, kai žinomas jų kontekstas – tam tikri naratyvai.

Dalį paremių galima būtų paversti elementariuoju siužetu, nes leksinėmis priemonėmis išreikšti herojaus veiksmai ir jų pasekmės, o pradinę situaciją ir rezultata galima numanyti. Iš patarlių sukonstruotus ES galima būtų interpretuoti semantiškai ir net priskirti ES tipams. Pavyzdžiui, patarlė *Nuo vilko bėgo, ant meškos užbėgo* semantiškai antrajame lygmenyje gali būti interpretuojama: herojus stengėsi išvengti susidūrimo su pavojingu antipodu, bet, toldamas nuo jo, atsidūrė šalia dar pavojingesnio antipodo, o trečiajame – herojui nepavyksta išvengti pavojingo veiksmo ar situacijos. Beveik taip pat interpretuojama ir patarlė *Nuo lietaus bėgo, po palašu pataikė*. Skirtumas tik tas, kad kalbėjimo kontekste įvardintas herojus stengėsi išvengti nemalonus situacijos, o pateko į dar nemalonesnę situaciją (lyjant krenta lašai, o nuo stogo vanduo čiurkšle bėga). Tokio tipo ES išskiriami kelių pasakojamosios tautosakos žanrų kūriniuose. Patarlę *Kad arklį sega, ir varlė koją kelia* antrajame semantiniame lygmenyje galima interpretuoti taip: herojus nori, kad su juo būtų elgiamasi taip, kaip elgiamasi su visiškai kitokios paskirties ir galimybių personažu, o trečiajame lygmenyje – herojus mėgdžioja kito personažo veiksmus, nepaisydamas aplinkybių skirtumo. Lyginti su ES tipais įmanoma tik tas paremijas, kuriose aprašomi vaizduojamo personažo veiksmai ir pasakomos arba nesunkiai numanomos jų pasekmės.

Priežodžių ryšius su naratyvais knygoje „Nuo priežodžio iki pasakos“, nagrinėjo G.Permiakovas. Jis pastebėjo, kad skirtinguose žanruose reiškiamos sutampančios ar analogiškos idėjos ir net naudojamos stabilios frazės. Pastebėtą reiškinių jis mėgino aiškinti klišių teorija: tradicijoje egzistuoja tam

tikros nuostatos, požiūriai, taisyklės, jos nevienodai ar net panašiai reiškiamos skirtinguose žanruose.

Iš tikrųjų skirtinguose kūriniuose galima rasti tas pačias formules. Pavyzdžiui, *niekada* reikšme priežodžiuose, dainose ir pasakose naudojamos formulės *atiduos, kai kuolai žaliuos / kai akmuo žydės* ir pan. Kelionės ilgumas pasakose reiškiamas pasakant, kad herojus sudildė geležines kurpes ar kelias poras tokių ypač patvarių kurpių. Rusų priežodyje *Vieneriais puspadžiais septyniems carams tarnavo* batų dėvėjimas naudojamas greitiems personažo principų ar prieraišumo pokyčiams reikšti (dar vienerių batų puspadžių nesunešiojo, o net septyniems suspėjo tarnauti).

Patarlių masyvuose galima rasti prieštaringų ar net priešingų teiginių ir požiūrių. Pavyzdžiui, teigiama, jog *Už svetimo žando danties neskauda / Svetima našta nesunki* ir atvirkščiai – *Sava našta rankų netraukia*. Rusai sako: *Iš akių šalin, iš širdies lauk*. Panašiai teigia ir angļai: *Nėra žvilgsnyje, nėra mintyse* (Out of sight, out of mind). Šių tautų patarlių masyvuose esama ir priešingų teiginių: *Išsiskyrimas priverčia širdis susijungti* (Absence makes the hearts grow together), rus. *Ką turim, nevertinam, o praradę raudam*. Per vėlai gautą patarimą angļai vertina ir teigiamai: *Geras patarimas niekada nebūna pavėluotas* (Good counsel never comes too late), ir neigiamai: *Kai darbas padarytas, patarimas pavėluotas* (When a thing is done advice comes too late).

Kadangi patarlės pagrįstai laikomos daugelio žmonių kartų patirties ir gyvenimiškos išminties menine išraiška, natūraliai kyla klausimas, kaip jų prieštaringumą vertina ir kaip jį žinodami elgiasi tradicijos saugotojai. Tyrinėtojai pastebėjo, kad prieštaravimą pašalina patarlių išsidėstymas „proverbinėje erdvėje“. Kiekvienas aktyvus patarlių vartotojas žino visus tos erdvės ryšius ir pasirenka patarlę priklausomai nuo kalbinės situacijos. Kiekviena aptariama gyvenimiška situacija gali būti nevienodai vertinama. Pasirinkęs atitinkamą patarlę, kalbantysis jos nekritikuoja, pavyzdžiui, nesvarsto, ar tarp vilkų gyvenant, iš tikrųjų reikia staugti vilku. Todėl nėra reikalo skirstyti patarles į teisingas ir neteisingas: jos visada naudojamos kaip patirties apibendrinimai, kaip pagrįstos išvados.

Patarlės ir priežodžiai naudojami tam, kad glaustai ir vaizdingai būtų išsakyti svarbūs vertinimai, priminti protėvių pastebėti gyvenimo dėsnin-gumai, tačiau kartu tai meniški posakiai. Meniškumą daugiausia lemia vaizdų ir sąvokų vartojimas ne tiesiogine, o perkeltine prasme, t.y. metaforų kūrimas. Greta to patarlės ir priežodžiai kuriami pagal labai apgalvotus sintaksinius modelius. Meniškumui pasitelkiami eiliavimo pradai – ritmi-

nės schemas, rimavimas, į rimus panašūs žodžių galūnių sąskambiai. Dalis paremių remiasi asonansais – nuolatiniais balsių kartojimais (*U Fili byli, u Fili pili, Filii i pobili* – kartojamas balsis *i*) bei konsonansais – priebalsių kartojimu (*Skupomu duša deševle groša – š; Bran drakoj krasna – ra*).

Seminaro užduotis: surasti priežodžių, kuriuos galima paversti patarlėmis; pasirinktas patarles pamėginti suprasti ir tiesiogine reikšme, ir perkeltinėmis reikšmėmis, nustatyti abstrakčią prasmę.

* * *

Mes trumpai aptarėme tik pačių svarbiausių tautosakos žanrų ir tik ryškiausius poetikos ypatumus. Tai lėmė tautosakos poetikos tyrinėjimų būklė. Vis dėlto tapo aišku, kad meniškumo pradų esama neabejotinai pragmatinę paskirtį turinčiuose kūrinuose, o meniniuose kūrinuose – jų senovinės pragmatinės paskirties apraiškų. Šių dviejų pradų sąveika būdinga visai tradicinei kultūrai: nuo senų senovės žmonės gamino ne tik kuo patogesnius, bet ir gražius buities daiktus, darbo įrankius. Verta pamąstyti, kaip žmonių pastangos visur kurti grožį padėjo jiems tobulėti, kaip meniškumas prisidėjo prie tautosakoje sukauptų vertybių, daugelio kartų patirties ir išminties išsaugojimo. Tautosakos poetiką būtina tyrinėti toliau.

Tekstų šaltiniai

- AED – Atbėga elnias devyniaragis. Rožės Sabaliauskienės tautosakos ir etnografijos rinktinė. Sudarė ir parengė P.Jokimaitienė, N.Vėlius. Vilnius: Vaga, 1986.
- Алтайские героические сказания. Новосибирск: Наука, Сибирское отделение, 1997.
- Беовульф // Библиотека всемирной литературы. Серия первая. Москва: Художественная литература, 1975. С. 27–180.
- Бурятский героический эпос. Новосибирск: Наука, Сибирское отделение, 1991.
- Deutsche Volksdichtung. Eine Einführung. Autorenkollektiv. Leitung: Hermann Strobach. Leipzig: Verlag Philipp Reclam, 1979.
- DŽT 1 – S.Daukantas. Žemaičių tautosaka, 1. Dainos. Parengė V.Jurgutis ir B.Kazlauskienė, kalbą redagavo K.Aleksynas. Vilnius: Vaga, 1983.
- Якутский героический эпос. Новосибирск: Наука, Сибирское отделение, 1993.
- JE – Младшая Эдда. Издание подготовили О.А.Смирницкая и М.И.Стеблин-Каменский. Ленинград: Наука, 1970.
- PKP – Поэзия крестьянских праздников. Вступ. статья, составление, подготовка текста и примечания И.И.Земцовского. Советский Писатель: Ленинградское отделение, 1970.
- KPLD – Prūsijos lietuvių dainos. Surinko V.Kalvaitis. Vilnius: LLTI, 1998.
- KŽA – Žemės atmintis. Lietuvių liaudies padavimai. Parengė B.Kerbelytė. Iliustracijas parengė V.Vaitkevičius. Vilnius: LLTI, 1999.
- LLD K – Lietuvių liaudies dainynas. Karinės-istorinės dainos, 1. Parengė P.Jokimaitienė. Melodijas parengė Z.Puteikienė. Vilnius: Vaga, 1985.
- LLD V – Lietuvių liaudies dainynas. Vestuvinės dainos, 1. Parengė B.Kazlauskienė. Melodijas parengė Z.Puteikienė. Vilnius: Vaga, 1983.
- LLDK D – V.Misevičienė. Darbo dainos. Kalendorinių apeigų dainos // Lietuvių liaudies dainų katalogas. Vilnius: Vaga, 1972.
- RNP – Русская народная поэзия. Обрядовая поэзия. Составление и подготовка текста К Чистова и Б Чистовой. Ленинград: Художественная литература, 1984.
- Старшая Эдда // Библиотека всемирной литературы. Серия первая. Москва: Художественная литература, 1975. С. 181–356.

Literatūra

- Е.Б. Артеменко 1988 – Принципы народно-песенного текстообразования. Воронеж: Издательство Воронежского университета.
- R. Balsys 2000 – Apie vieną Mažosios Lietuvos žvejų dainą // Tautosakos darbai 12 (19). Vilnius: LLTI. P. 227–238.
- P. Bogatyriov, R. Jakobson 1997 – Folkloras kaip ypatinga kūrybos forma // Tautosakos darbai 6–7 (13–14). Vilnius: LLTI. P. 201–210.
- D. Černiauskaitė 2001 – Metaforinė raiška lietuvių laidotuvių raudose // Tautosakos darbai 15(22). Vilnius: LLTI. P. 234–247.
- D. Černiauskaitė 2002 – Lietuvių liaudies dainų metafora // Tautosakos darbai 16(23). Vilnius: LLTI. P. 208–225.
- A.J. Greimas 1990 – Tautos atminties beiėškant. Apie dievus ir žmones. Vilnius: Mokslas – Chicago: Algimanto Mackaus knygų leidimo fondas.
- K. Grigas 1987 – Patarlių paralelės. Vilnius: Vaga.
- В.И. Еремина 1978 – Поэтический строй русской народной поэзии. Ленинград: Наука.
- H. Jason 1977 – Ethnopoetry. Form. Content. Function. Bonn: Linguistica Biblica.
- B. Kerbelytė 1970 – Lietuvių liaudies padavimai. Vilnius: Vaga.
- B. Kerbelite 1991 – Историческое развитие структур и семантики сказок: на материале литовских волшебных сказок. Вильнюс: Вага.
- B. Kerbelite 1996 – Древо жизни: к вопросу о реконструкции фольклорных образов // Секс и эротика в русской традиционной культуре. Сост. В.Топорков. Москва: Ладомир. С. 330–353.
- B. Kerbelite 2002 – Песенные образы в контексте традиционной культуры // Humanitāro zinātņu vestnesis, 2002 – 2. Daugavpils. P. 9–18.
- У. Конкка 1992 – Поэзия печали. Карельские обрядовые плачи. Петрозаводск.
- N. Laurinkienė 1990 – Mito atšvaitai lietuvių kalendorinėse dainose. Vilnius: Vaga.
- Ю. Лотман 1887 – Несколько мыслей о типологии культур // Языки культуры и проблемы переводимости. М.: Наука. С. 3–11.
- Г.И. Мальцев 1989 – Традиционные формулы русской народной необрядовой лирики. Исследование по эстетике устно-поэтического канона. Ленинград: Наука.
- Э.С. Маркарян 1969 – Очерки теории культуры. Ереван.
- Е.М. Мелетинский 1963 – Происхождение героического эпоса. Ранние формы и архаические памятники. Москва: Издательство восточной литературы.
- H. Познанский 1995 – Заговоры. Опыт исследования происхождения и развития заговорных формул. Москва: Индрик.
- Г.Л. Пермяков 1978 – О смысловой структуре и соответствующей классификации пословичных изречений // Паремнологический сборник. Пословица, загадка (структура, смысл, текст). Москва.

- C. Schönbach 1900 – Studien zur Geschichte der altdeutschen Predikt // Sitzungsberichte der Philosophisch-Historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Wien.
- D. Sauka 1970 – Tautosakos savitumas ir vertė. Vilnius: Vaga.
- L. Sauka 1968 – Lietuvių vestuvinės dainos. XII. Vestuvinių dainų kompozicijos ir stiliaus bruožai // Literatūra ir kalba 9. Vilnius: Vaga. P. 240–269.
- C.J. Sharp 1907 – English Folk Song. Some Conclusions. London.
- B. Sruoga 1957 – Dainų poetikos etiudai – Raštai 6. P. 280–319.
- A.C. Степанова 1985 – Метафорический мир карельских причитаний. Ленинград.
- B. Stundžienė 1999 – Medžių simbolikos savitumas dainose // Augalų ir gyvūnų simboliai. Sudarė E.Usačiovaitė. Vilnius: Gervėlė. P. 215–236.
- B. Stundžienė 1999 – Vandens prasmės lietuvių dainose klausimu // Tautosakos darbai 11 (18). Vilnius: LLTI. P. 86 – 104.
- B. Stundžienė 1998 – Laikas liaudies dainose // Tautosakos darbai 9 (16). Vilnius: LLTI. P. 152–162.
- A.H. Веселовский 1940 – Историческая поэтика. Ленинград.
- Ž. Žalienė 1997 – Keli oracijų poetikos bruožai // Tautosakos darbai 6–7 (13–14). Vilnius: LLTI. P. 161–169.
- Ž. Žalienė 1998 – Oracijų žanro specifika // Tautosakos darbai 8 (15). Vilnius: LLTI. P. 122–127.
- Ž. Žalienė 2001 – Lietuvių liaudies oracijų meninės raiškos ypatumai // Tautosakos darbai 15 (22). Vilnius: LLTI. P. 248–259.
- A.H. Журинский 1989 – Семантическая структура загадки. Москва: Наука.

Kerbelytė, Bronislava
Ke 131 Tautosakos poetika. Mokymo priemonė etnologijos specialybės studentams / Bronislava Kerbelytė.
Kaunas: VDU leidykla, 2005. 194 p.

ISBN 9955-12-080-0

Konkrečių tekstų analizės pavyzdžiais parodoma, kokios priemonės naudojamos skirtingų tautosakos žanrų ir nevienodos paskirties kūrinuose, kad jie būtų meniški, įtaigūs, žadintų klausytojų vaizduotę ir skatintų iš teigiamų pavyzdžių pasimokyti. Lietuvių tautosakos poetikos ypatumai neretai lyginami su kitų tautų senovės raštijoje užfiksuotų bei sakininiu būdu plintančių analogiškų kūrinių bruožais.

UDK 398(075.8)

Bronislava Kerbelytė
TAUTOSAKOS POETIKA
Mokymo priemonė etnologijos specialybės studentams

Redagavo Robertas KETURAKIS
Maketavo Rasa ŠVOBAITĖ

Išleido Vytauto Didžiojo universiteto leidykla